

VILNIAUS UNIVERSITETAS

LAURA PRASCEVIČIŪTĖ

VALAKŲ REFORMOS PAVELDAS:
TYRIMŲ IR APSAUGOS PROBLEMOS

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2013 metai

Disertacija rengta 2008–2013 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

doc. dr. Irena Vaišvilaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
istorija – 05 H).

TURINYS

ĮVADAS.....	5
I. VALAKŲ REFORMA LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ISTORIJOJE.....	
KUNIGAIKŠTYSTĖS ISTORIJOJE.....	32
1.1. Valakų reformos ištakos.....	32
1.2. Valakų reformos reikšmė.....	44
II. VALAKŲ REFORMOS ĮTAKA LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS KRAŠTOVAIZDŽIUI.....	
DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS KRAŠTOVAIZDŽIUI.....	50
2.1. Kaimo kraštovaizdis.....	50
2.2. Miesto kraštovaizdis.....	58
2.3. Miškų ūkio kraštovaizdis.....	65
III. VALAKŲ REFORMOS PAVELDO TYRIMO PROBLEMATIKA.....	
PROBLEMATIKA.....	72
3.1. Kaimai.....	74
3.2. Kapinės.....	89
3.3. Kelių tinklas.....	103
3.4. Palivarkai.....	119
IV. ATVEJO STUDIJA: VALAKŲ REFORMA UPYTĖS VALSČIUJE IR JOS PAVELDAS.....	
IR JOS PAVELDAS.....	126
4.1. Upytės valsčiaus žemių pertvarka.....	126
4.2. Valakų reformos paveldo Upytės valsčiuje lokalizavimas.....	132
4.2.1. Lokalizavimo problematika.....	133
4.2.2. Lokalizavimo metodai.....	137
4.3. Išlikęs valakų reformos paveldas.....	140

V. VALAKŲ REFORMOS PAVELDO APSAUGA.....	150
5.1. Valakinio kraštovaizdžio pokyčiai	
XIX a. pabaigoje – XX a.....	150
5.2. Valakų reformos paveldo apsaugos metmenys.....	153
5.2.1. Apsauga paliekant saugoti vietoje.....	153
5.2.2. Apsauga išsaugant informaciją.....	163
5.2.3. Apsauga perkeliant į muziejines teritorijas.....	164
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI.....	171
LITERATŪRA.....	184
PRIEDAI.....	202

ĮVADAS

XVI a. viduryje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinėse žemėse pradėta vykdyti *valakų reforma* pirmiausia siejama su pokyčiais ekonominėje bei socialinėje srityse. Tačiau ši, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto sumanymu įgyvendinta reforma ne tik pakeitė agrarinius dvaro ir kaimo santykius, žemdirbystės sistemą, bet ir nulėmė pirmą planingą iki tol susiformavusio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdžio pertvarką. Reformos metu buvo pertvarkyta žemėvaldos ir žemėtvarkos sistema, kaimų struktūra, jų išplanavimas, vietinių kelių tinklas, perplanuota dalis miestų ir miestelių, plėstas valstybinių palivarkų tinklas. Šių veiksmų įtakoje XVI a. ėmė formuotis valakinis kraštovaizdis¹ - Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio raidos etapas, kurio atskiri elementai beveik nepakitę išsilaikė net keturis šimtmečius – iki XX a. pirmųjų dešimtmečių. Valakinio kraštovaizdžio struktūra Lietuvoje ėmė nykti XIX a. – XX a. pradžioje pradėjus įgyvendinti vienkiemių bei XX a. viduryje - kolūkių reformas. Kai kurie šio kraštovaizdžio elementai – gatviniai rėžiniai kaimai, senosios tų kaimų kapinės, perplanuotų miestelių stačiakampio plano fragmentai, fragmentinis kelių tinklas išliko iki mūsų dienų ir šių laikų kraštovaizdyje gali būti atpažįstami kaip paveldo objektai.

Temos aktualumas. Valakų reformos paveldas, kaip kraštovaizdžio kompleksinė sandauga – viena iš mažiausiai tirtų Lietuvos paveldo grupių. Mokslo darbuose, kalbant apie valakų reformos įtaką kraštovaizdžiui, dažniausiai aptariami atskiri šio kraštovaizdžio elementai, kalbama apie: reformos įtaką miestams ir miesteliams, tiriamas pavienių gatvinių rėžinių kaimų susiformavimas ir jų raida. Tačiau už tyrimo ribų iki šiol lieka kaimų kapinių ar kelių tinklo klausimai ir beveik netiriama viso valakinio kraštovaizdžio kaip reiškinių problematika: reformos metu susiformavusių

¹ Valakinio kraštovaizdžio sampratą vienas pirmųjų savo tyrimuose įvardino Jurgis Bučas: BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988; BUČAS, J. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993.

elementų paieška, lokalizavimas, jų apsauga. Todėl šis **darbas aktualus** bandymu pateikti pirmą kompleksinį valakų reformos paveldo tyrimą – nuo valakinio paveldo identifikavimo, lokalizavimo iki jo apskaitos ir apsaugos. Imtis valakų reformos paveldo tyrimo paskatino kelios priežastys. Visų pirma tai, jog įvairių istorinių procesų įtakoje vykę kraštovaizdžio pokyčiai visuomenėje dažniausiai nėra atpažįstami. Taip yra dėl informacijos stokos, neleidžiančios suvokti senojo materialaus paveldo vertės – „skaityti“ kraštovaizdį, suprasti ir įvertinti reforminių procesų paliktus pėdsakus. Tai kas mums palikta iš praeities, dažnai suvokiama siaurąją – pavienių išlikusių elementų prasme. Tie elementai dažniausiai vertinami tik estetiškai. Neįvertintas, nesuvoktas ir nepripažintas paveldas labai sparčiai nyksta, o kartu su juo nyksta ne tik materija, bet ir prarandamos žinios - mokslinė informacija.

Mokslinė problematika.

Paveldo sampratos ir apsaugos problema. Nors pastaruosius du dešimtmečius tipologinė paveldo samprata plečiasi, mokslo darbuose ar paveldosaugos sistemoje valakų reformos kaip ir kitų agrarinių, socialinių ir administracinių reformų paveldo terminas neegzistuoja taip, kaip egzistuoja pramonės paveldo, gynybinio paveldo ar kitų paveldo grupių, kurias nulėmė tam tikri visuomenės gamybiniai, socialiniai, ekonominiai, politiniai veiksmai, skirtingos epochos ar meno stiliai, sąvokos. Neįteisinta šios paveldo grupės samprata neleidžia suvokti šio paveldo kompleksinės vertės, o kartu ir integraliosios jo apsaugos būtinybės. Iki šiol valakų reformos paveldas saugomas išlaikant pavienių - elementinių objektų kultūrinę vertę, nepaisant jų pirminės kompleksinės visumos. Valakinio kraštovaizdžio bei jo elementų, beje, kaip ir kitų Lietuvos kraštovaizdžio istorinių tipų, tikslios sampratos nėra ir Lietuvos kraštovaizdžio studijoje² bei Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio politikos kryptių apraše, parengtame 2004–2020 metams³, kurių pagrindu siekiama formuoti valstybės kraštovaizdžio politiką.

² Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio erdvinės struktūros įvairovės ir jos tipų identifikavimo studija. I dalis. Kraštovaizdžio supratimo ir jo erdvinės struktūros pažinimo nuostatos. Vilnius, 2004.

³ Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio politikos kryptių aprašas [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. spalio 12 d.]. Prieiga per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=246397&p_

Tyrimų problema. Kraštovaizdžio raidos kontekste atskirus valakų reformos įtakoje susiformavusio paveldo objektus įvertinti ir atpažinti tampa sudėtinga dėl itin fragmentiškų šio paveldo tyrimų. Be to, dabarties kraštovaizdis dėl XX a. vykdytos vienkiemių, kolūkių, bei nuo 1990 m. įgyvendinamos naujos žemės reformos, yra „susišluoksniavęs“ – įgavęs sudėtingą sandarą. Tokio kraštovaizdžio raidai pažinti visų pirma reikalingas jį veikusių procesų bei to kraštovaizdžio raidos žinojimas. Pastarąjį suteikia kompleksiniai tyrimai. Tik atlikus išsamią valakų reformos analizę bei suformavus šios reformos paveldo modelį, išsiaiškinus, kas šios reformos metu atsirado ir ieškant, kas išliko, galima išmokti atpažinti valakų reformos paveldą bendrame kraštovaizdžio raidos kontekste, nustatyti šio paveldo apsaugos metmenis, ar išsaugoti mokslinę informaciją.

Vyrauja nuomonė, kad valakinio kraštovaizdžio fragmentų išliko tik tose teritorijose, kurias, dėl tam tikrų priežasčių, mažiau palietė vėlesnės kraštovaizdžio pertvarkos. Tokiais regionais laikoma Pietryčių ir Rytų Lietuva, bei buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regionai - Palenkė ar Vakarų Baltarusija. Tuo tarpu nepagrįstai manoma, jog likusiuose Lietuvos regionuose neišliko jokių valakinio kraštovaizdžio elementų. Tačiau jų čia yra, nors, savo išlikimo laipsniu jie negali lygintis su Pietryčių ir Rytų Lietuvos kraštovaizdžiu. Be to, čia juos dėl intensyviau vykusių kraštovaizdžio pokyčių daug sunkiau „perskaityti“. Siekiant paneigti susiformavusią nuomonę, atvejo studijai pasirinktas savitu valakų reformos paveldo vakuumu laikomas Vidurio Lietuvos regionas. Pasirinkimą paskatino ir tai, jog šis regionas, nesusilaukė tokio tyrinėtojų dėmesio, kaip tie regionai, kuriuose yra didžiausia išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų koncentracija (Pietryčių ir Rytų Lietuva). Vidurio Lietuvos geografinė sritis, sutampa su Lietuvos vidurio žemuma, kuri apima Šiaurės Lietuvos lygumą, Vidurio Lietuvos lygumą ir Pietvakarių Lietuvos lygumą⁴. Siekiant susiaurinti tyrimo teritoriją, pasirinkta ne visa Vidurio Lietuvos geografinė sritis, o tik ta teritorija, kurią užėmė Vidurio

query=&p_tr2=2>.

⁴ Lietuvos TSR fizinė geografiija. Vilnius, 1958, t. 1, p. 462-463.

Lietuvoje valakų reformos metu egzistavęs teritorinis administracinis vienetas – Upytės valsčius. Šios teritorijos pasirinkimą taip pat sąlygojo du išlikę XVI a. dokumentai: valakų reformos metu surašytas Upytės valsčiaus valstybinių žemių inventorių, bei nesurinktų mokesčių registras, kurie vieninteliai leidžia identifikuoti valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse susidariusius gatvinius kaimus ir perplanuotus miestelius.

Upytės vardas siejasi su keliais vienas kitą keitusiais teritoriniais – administraciniais vienetais: žemė, valsčius, pavietas⁵. Valakų reforma valstybinėse žemėse pradėta vykdyti tuo metu, kai Upytė dar buvo valsčius, o privačiose Upytės žemėse ji buvo vykdoma ir daug vėliau – po 1565-1566 m. vykusios administracinės reformos, kurios metu valsčiai buvo performuoti į pavietus. Ši reforma nepakoregavo Upytės ribų. Dėl Upytės pavieto pasakytą, kad jis liko toks, kaip buvo⁶. Todėl tirama teritorija – Upytės valsčius/pavietas, lieka nepakitusi. Šios teritorijos ribas yra apibrėžę keletas tyrinėtojų⁷. Į jų apibrėžtą teritoriją tyrimo metu ir orientuojamasi. Buvusio Upytės valsčiaus teritorija apima dabartinį Pasvalio administracinį rajoną, Pakruojo rajoną, didžiąją dalį Panevėžio rajono, šiaurės rytinę Radviliškio, taip pat vakarines Biržų ir Kupiškio bei šiaurinę Kėdainių rajono teritorijos dalį.

Šį regioną paskatino tirti ir tai, jog vykstant sparčiam valakinio kraštovaizdžio nykimo procesui, daug ko čia jau nebegalime išsaugoti, tačiau dar galime užfiksuoti. Tokiose teritorijose dar svarbiau įvardinti išlikusius elementus, juos tirti ir fiksuoti, nes mokslinės informacijos išsaugojimas čia dažnai yra vienintelis tokių elementų apsaugos būdas.

Tyrimo objektas. Šio darbo detalaus tyrimo objektas – *valakų reformos paveldas*, kurį suvokiame kaip reformos metu susiformavusį ir iš praeities

⁵ KIAUPA, Z. Upytės miestiečių gyvenviečių tinklo formavimasis XV-XVI a. pirmoje pusėje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004, p. 57

⁶ Определение состава и границь новыхъ поветовъ Великаго Княжества Литовскаго, созданныхъ реформою 1565-1566 годовъ, а также назначение мѣсть для земскихъ судовъ въ поветахъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 884.

⁷ MAKSIMAITIENĖ, O. Upytės senovė. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p. 22; MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p. 31; LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*, 1974, nr. 2, p. 12-13; VILIMAS, D. Upytės pavietas XVI a. pabaigoje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004, p. 56.

paveldėtą valakinį kraštovaizdį bei atskirus šios kompleksinės struktūros objektus.

Valakų reformos paveldui šiame darbe priskiriami visi išlikę valakų reformos įtakoje susiformavę objektai ir jų reliktai. Tyrimo objekto sudėtinės dalis galime įvardinti taip: valakų reformos metu susiformavęs kraštovaizdis ir atskiri jo elementai - perplanuoti miesteliai, suformuoti gatviniai rėžiniai kaimai, jų kapinės, kelių, palivarkų tinklas. Darbo objektas analizuojamas dviem aspektais - paveldotyrimiu bei paveldosauginiu.

Tyrimo chronologinės ribos. Darbo chronologinės ribos sutampa su tyrimo objekto raidos periodais. Paveldotyrimio aspekto chronologines ribas apibrėžiame dviem laikotarpiais: 1) XVI a. vidurys – XX a. pirmieji dešimtmečiai – valakinio kraštovaizdžio susiformavimas ir raida; 2) Nuo XIX a. - XX a. pirmos pusės iki šių dienų - valakinio kraštovaizdžio nykimo laikotarpis. Paveldosauginis aspektas apima laikotarpį nuo XX a. II pusės iki šių dienų.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Šiuo darbu siekiama kryptingai pažinti valakų reformos paveldo įvairovę ir prisidėti prie intensyviai nykstančio valakų reformos paveldo tyrimų, formuojant valakų reformos paveldo sampratą. Darbui keliamas kompleksinės analizės *tikslas* – išanalizuoti valakinio kraštovaizdžio susiformavimo aplinkybes, identifikuoti bei lokalizuoti valakų reformos paveldą ir išnagrinėti paveldo situaciją paveldosaugos aspektu bei pateikti šio paveldo saugojimo metmenis.

Siekiant realizuoti užsibrėžtą tikslą, tyrimui buvo išskelti konkretūs *uždaviniai*:

- 1) remiantis jau esančiais tyrimais aptarti valakų reformos ištakas ir jos eigą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, didžiausią dėmesį skiriant reformos techniniam aspektui. Įgyvendinant šį uždavinį į ekonominius ir socialinius reformos veiksmus tyrimo metu gilinamasi tik tiek, kiek tai reikalinga bendram reformos bei tuo metu vykusių procesų suvokimui;

- 2) išanalizavus valakų reformos įtaką XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdžiui, išsiaiškinti valakinio kraštovaizdžio formavimosi ir vidinės struktūros ypatumus;
- 3) nustatyti valakų reformos paveldo tyrimo (identifikavimo, lokalizavimo, interpretavimo) problematiką, identifikuoti reformos paveldą: valakinį kraštovaizdį ir atskirus jo elementus, bei išanalizuoti jo raidą;
- 4) atskleisti valakų reformos eigą valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse, nustčius bei lokalizavus reformos įtakoje susiformavusį paveldą, įvertinus jį dabarties kontekste, išsiaiškinti dabartinę šio paveldo būklę bei išlikimo laipsnį, suformuoti valakų reformos paveldo modelį;
- 5) įvertinti XIX a. pab. – XX a. I pusėje vykusius valakinio kraštovaizdžio pokyčius ir juos nulėmusius veiksnius;
- 6) nustatyti valakų reformos paveldo apskaitos ir apsaugos problematiką bei pateikti valakų reformos paveldo apsaugos metmenis.

Tyrimo metu koncentruojamasi į dabartines administracines Lietuvos ribas. Tačiau siekiant įvertinti valakų reformos kraštovaizdį platesniame regioniniame teritoriniame kontekste, tyrimo geografinės ribos, kalbant apie reformos ištakas, XVI a. kraštovaizdžio pokyčius, paveldo tyrimo ir apsaugos problemas, plečiamos ir iki buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijų.

Tyrimo metodai. Šiame darbe užsibrėžta atlikti paveldotyriinį tyrimą bei paveldosauginę tyrimo metu gautų rezultatų analizę. Darbo uždaviniai nulėmė kelių metodų taikymą skirtinguose tyrimo etapuose. Pagrindiniai metodai, kuriais sprendžiami iškelti uždaviniai – analizės, sintezės, lyginamasis, interpretacinis, istorinės geografijos, istorinės kartografijos, lauko tyrimų.

Tyrimo metu vykdyta šaltinių *paieška*, jų *analizė* bei *sisteminimas*. Gilintasi į nagrinėjamos problemos istoriografiją. Siekiant nustatyti valakų reformos metu susiformavusius naujus kraštovaizdžio elementus, atlikta XVI a. reformos nuostatų *analizė*, nuostatuose neminėtų, tačiau reformos įtakoje susiformavusių objektų identifikavimas. Vėliau, aiškinantis, koks valakų

reformos paveldas pasiekė XXI a. atliktas identifikuotų objektų lokalizavimas. Lokalizuojant išskirta keletas tyrimo etapų: 1) inventorių, kuriuose pateikti kaimų ribų bei miestelių žemių aprašymai *analizė*; 2) gilinimasis į kaimų ribų aprašymus, vietovardžių nagrinėjimas; 3) *kartografinis-geografinis* identifikuotų vietovardžių *lokalizavimas* XIX – XX a. pradžios topografiniuose, o vėliau ir XXI a. žemėlapiuose, aerofotonuotrukose.

Išsiaiškinti kokie lokalizuotuose kaimuose ar miesteliuose išliko valakinio paveldo elementai, galima pritaikius *lauko tyrimo metodą* - inventorizuojant lokalizuotus kaimus ir miestelius. Šių tyrimų metu pasitelktas kraštovaizdžio stebėjimo ir jo fiksavimo būdas. Be lauko tyrimų, objektų inventorizavimui panaudotos ir aerofotonuotrukos, naudojamas žemėtvarkos sistemoje, jos pasitarnavo ir kaip papildomas vizualinis šaltinis, iliustruojantis išlikusius elementus. Lauko tyrimai taikomi ir siekiant pagrįsti vieną iš siūlomų valakinio paveldo apsaugos būdų – apsaugą išsaugant informaciją.

Darbo naujumas ir jo reikšmė. Darbo naujumas glūdi tiek tyrimo kompleksiskume, tiek atskiruose jo aspektuose. Disertacijoje apibendrinta ir aktualizuota iki šiol nepakankamai tyrinėta valakų reformos paveldo, kaip kraštovaizdžio kompleksinės sancaupos, problematika. Darbe pirmą kartą atliktas kompleksinis valakų reformos metu susiformavusio paveldo tyrimas – nuo valakinio paveldo identifikavimo, lokalizavimo iki jo apsaugos. Tirti visi valakų reformos įtakoje susiformavę objektai ir jų reliktai, nustatyti valakinio kraštovaizdžio formavimosi ir vidinės struktūros ypatumai, aktualizuota valakų reformos paveldo tyrimų ir sampratos problematika, išanalizuota šio paveldo raida, lokalizuotas bei identifikuotas Upytės valsčiaus žemėse reformos įtakoje susiformavęs paveldas, nustatyta šio paveldo apskaitos ir apsaugos problematika.

Tyrime pabrėžiama vykusių reformos procesų įtaka parodo kontekstinį požiūrį į kultūros paveldą bei sudaro prielaidas gilesniam kraštovaizdžio raidos ir valakų reformos paveldo pažinimui. Šis darbas padės geriau suvokti valakinio kraštovaizdžio vertę, valakų reformos paveldo vietą Lietuvos kultūros paveldo kontekste, toliau plėsti valakų reformos paveldo tyrimus, šio

paveldo apskaitą ir atranką. Faktologinė tyrimo medžiaga gali būti panaudota edukacijai, istorijos ir paveldo apsaugos specialistų rengimui.

Sąvokų apibrėžimas. Kalbant apie materialiuosius valakų reformos įtakoje susiformavusius objektus bei jų apsaugą šiame darbe vartojamos *paveldo, paveldo vertybių, kraštovaizdžio, valakų reformos paveldo* sąvokos. Paveldo sampratos problematika susilaukia vis didesnio tyrinėtojų dėmesio⁸. Pastaruoju metu, sutariama, kad *paveldu* laikytinas visas kultūros ir gamtos palikimas, kurį paveldime iš praeities ir iš kurio privalome atsirinkti saugotinas vertybes. *Nekilnojamasis materialusis paveldas* – tai visas iš praeities paveldėtas medžiaginis kultūros ir gamtos turtas, kuris yra susijęs su konkrečia vieta, pradedant pavieniu medžiu ar pavieniu kultūros medžiaginiu objektu ir baigiant sukultūrinto kraštovaizdžio išskirtinėmis vietomis ir vietovėmis, tai kraštovaizdžio dėmuo, istoriškoji jo vertybių dalis⁹. Tuo tarpu paveldo objektai, turintys didžiausią meninę, informacinę ir kraštotvarkinę galią, bei socialine ir kultūrine prasme sudarantys vertingiausią medžiaginio nekilnojamojo paveldo dalį, įvardinami *paveldo vertybėmis*¹⁰. *Kraštovaizdis* čia suvokiamas kaip gamtos ir žmogaus sąveikos rezultatas¹¹, o kultūrinis kraštovaizdis – žmogaus ir aplinkos darnaus sambūvio kokybiškas rezultatas¹².

Šiame darbe *valakų reformos paveldu* laikome reformos metu susiformavusį ir iš praeities paveldėtą valakinį kraštovaizdį bei atskirus šios kompleksinės struktūros objektus. Valakų reformos paveldui šiame tyrime priskiriami visi išlikę valakų reformos įtakoje susiformavę reliktai, nežiūrint į tai, kad visuomenėje jie dažniausiai nėra atpažįstami, įvertinami ar saugomi. Informacijos stoka dažnai neleidžia žmonėms suvokti senojo materialaus

⁸ Plačiau žr., BUČAS, J. Paveldosaugos objektas. *Literatūra ir menas*. 1992, nr. 8; BUČAS, J. Palikimas ar paveldas. *Naujasis Dienovidis*. 1993, nr. 17; BUČAS, J. Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 1994, t. 1, p. 129-143; ČEPAITIENĖ, R. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2002, t. 9, p. 10-18; ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005; ČEPAITIENĖ, R. *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*. Vilnius, 2010; GLEMŽA, J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002; ROŽANKEVIČIŪTĖ, A. Istorinis paminklas: sampratos disonansai ir genezės problema. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2005, t. 12, p. 17-24.

⁹ BUČAS, J. *Kraštotvarkos pagrindai*. Vilnius, 2001, p. 194.

¹⁰ Ten pat, p. 194.

¹¹ *Europos kraštovaizdžio konvencija*. Vilnius, 2001, p. 4.

¹² BUČAS, J. *Kraštotvarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p. 31.

paveldo vertės – „skaityti“ kraštovaizdį, suprasti ir įvertinti šios reformos paliktus pėdsakus kraštovaizdyje kaip paveldo objektus.

Kalbant apie valakų reformos paveldo kaip kompleksinio darinio apsaugą, būtina pateikti *integruotos paveldosaugos* apibrėžtį – tai gamtos ir kultūros vertybių apsaugos bendrų veiksmų veikla siekiant išsaugoti ir panaudoti kultūros ir gamtos paveldo vertybes kaip valstybės turtą ir kraštotvarkos išteklius¹³.

Darbe vartojami ir tokie Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės administracinio suskirstymo vienetų žymintys terminai: *laukas, žemė, valsčius, pavietai, vaitystė, vaivadija*. Apibrėžiant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinį suskirstymą, laikytasi Lietuvos istoriografijoje vyraujančių pozicijų. *Žemė* – tai teritorinis vienetas, gyvavęs X-XIII a. I pusėje. Žemę sudarė apylinkių arba pilių apygardos, o šias savo ruožtu, teritorinės bendruomenės – keli ar keliolika laukų¹⁴. *Laukas*, arba kitaip – laukininkų bendruomenė, apėmė didelį žemės plotą su pavieniais ūkiais. Dirbamą žemę laukininkai buvo pasidaliję – kiekviena sodyba savo dalį tvarkė kaip savo nuosavybę, kitos naudmenos naudotos bendrai¹⁵. Žemę valdžiusius kunigaikščius pakeitus didžiojo kunigaikščio vietininkais, žemes imta vadinti *valsčiais*¹⁶. Valsčiai žinomi nuo XIV a. pabaigos, juos kaip ir iki tol žemes, sudarė lauko bendruomenės, bajorų kiemai. Lauko bendruomenė buvo panaikinta per XVI a. įvykdytą valakų reformą – valstiečiai sukelti į gatvinius kaimus, o kaimai sujungti į naują administracinį teritorinį vienetą – *vaitystes*¹⁷. Valsčiai buvo panaikinti po 1564 – 1566 metų administracinės ir teismų reformos, Lenkijos administracinio padalijimo pavyzdžiu įvestas naujas administracinis vienetas – *apskritis*, kuris pagal analogišką pavadinimą „powiat“ vadintas *pavietais*. Kai kurie pavietai prilygo senajai valsčiaus

¹³ Ten pat, p. 78.

¹⁴ GUDAVIČIUS, E. Žemė. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t. 4, p. 653; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 33-36.

¹⁵ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžios panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p. 14-15; JURGINIS, J. Laukas. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2007, t. 11, p. 611.

¹⁶ GUDAVIČIUS, E. Žemė. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t. 4, p. 653; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 93.

¹⁷ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžios panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p. 73; JURGINIS, J. Laukas. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2007, t. 11, p. 611.

teritorijai (kaip Upytės pavietas), kiti apėmė po kelis valsčius. Pavietai tapo bajorų luominės savivaldos institucijų, teismų bei karinio šaukimo centrais¹⁸. **Vaivadija** – stambiausias teritorinis administracinis vienetas, valdomas vaivados. Pirmosios vaivadijos įsteigtos 1413 m., panaikintos - 1795 m. Vaivadijas sudarė keletas vaitysčių, po 1564 - 1566 m. reformų jas sudarė apskritys (pavietai)¹⁹.

Tyrimo šaltiniai ir literatūra. Svarbiausius tyrimo šaltinius, leidžiančius pažinti valakų reformos eigą, identifikuoti bei lokalizuoti valakų reformos paveldą, aptarti jo apsaugos principus, sudaro istorijos, kartografijos, ikonografijos šaltiniai, etnografinė medžiaga bei paveldosaugos dokumentai.

Pagrindiniai *istorijos šaltiniai* yra XV – XVII a. teisės aktai ir inventoriai:

1. Siekiant suvokti valakų reformos reikšmę, būtina reformą analizuoti pagrindinių to laikotarpio įstatymų kontekste. Iki XVI a. vidurio žemės ir miško naudmenų naudojimą reglamentavo paprotinė teisė, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių privilegijos bei 1468 m. išleistas Kazimiero teisynas²⁰. Siekiant nustatyti didikų bei bajorų teises lengvai kontroliuojamu bei visiems suprantamu įstatymu, 1529 metais buvo priimtas Pirmasis Lietuvos Statutas – bendras visai valstybei įstatymų sąvadas²¹. XVI a. antroje pusėje, bajorams siekiant Statuto pataisų, 1566 m. buvo priimtas Antrasis Lietuvos Statutas²², 1588 metais – Trečiasis Statutas²³. Lietuvos Statutuose randame surašytas žemės ir miško naudmenų teisės normas.

2. Pagrindinis šaltinis, leidžiantis nustatyti valakų reformos įtaką XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdžiui, išsiaiškinti valakinio

¹⁸ TYLA, A.; VANSEVIČIUS, S. Apskritis. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius 2001, t. 1, p. 676; AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1994, p. 71.

¹⁹ GUDAVIČIUS, E. Vaivadija. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t. 4, p. 428; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 392-393; AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1994, p. 78; GALINIENĖ, B.; STAČIOKAS, R. Istorinis Lietuvos administracinis padalijimas. *Mokslas ir gyvenimas*. 1995, nr. 2, p. 4.

²⁰ *Kazimiero teisynas (1468 m.)*. Vilnius, 1967.

²¹ VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; ir GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001.

²² ДОЎНАР, Т. І.; САТОЛІН, У. М.; и ЮХО, Я. А. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Мінск, 2003.

²³ LAPPO, J. *1588 metų Lietuvos statutas. Tekstas*. Kaunas, 1938, t. 2.

kraštovaizdžio formavimosi ir vidinės struktūros ypatumus - 1557 m. balandžio 1 d. paskelbti 49 straipsnių valakų reformos nuostatai „Устава на волоки“²⁴. Šiuose nuostatuose, 1557 m. spalio 20 d. nuostatų papildymuose²⁵, 1558 m. gegužės 20 d. ir 1558 m. lapkričio 20 d. instrukcijose matininkams ir revizoriams²⁶, 1558 m. liepos 20 d. nurodymuose apie miestų ir miestelių prievolių sutvarkymą²⁷, 1567 m. instrukcijoje girininkams apie valstybinių miškų tvarkymą²⁸, 1569 m. instrukcijoje karališkųjų valdų revizoriams²⁹ bei instrukcijoje Vilniaus ir Trakų pavietų seniūnams ir urėdams³⁰ nustatyta valakų reformos esmė, principai ir uždaviniai. Atskiri reformos nuostatai buvo išleisti

²⁴ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, р. 539-585. Valakų reformos nuostatai taip pat buvo skelbti: Устава на волоки господаря короля его милости во всемъ великомъ князьстве Литовском. *Акты относящиеся к истории Западной России*. Санктпетербург, 1848, т. 3, с. 72-89; RIMKA, A. Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. In *Teisių fakulteto darbai. Knyga I*. Kaunas, 1924, p. 122-146; RIMKA, A. Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. Kaunas, 1925, p. 71-95. Į lietuvių kalbą išversta nuostatų ištrauka skelbta: *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 172-178.

²⁵ 1557, октября 20. Дополнения и исправления Уставы на волоки, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, р. 585- 590; Taip pat žr., *Акты относящиеся к истории Западной России*. Санктпетербург, 1848, т. 3, с. 89-91; RIMKA, A. Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. In *Teisių fakulteto darbai. Knyga I*. Kaunas, 1924, p. 146-148. Į lietuvių kalbą išversta nuostatų pakeitimų ištrauka skelbta: *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 177-178.

²⁶ 1558, мая 20. Инструкция, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ ревизором и мерникомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, р. 590-592; Taip pat žr., RIMKA, A. Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. In *Teisių fakulteto darbai. Knyga I*. Kaunas, 1924, p. 149-150.

²⁷ 1558, июня 20. Постановления великаго князя Сигизмунда Августа объ отправлении подводной повинности городами, местечками и Русскими волостями, о налоге на торговлю, шинкъ и ремесло и объ организации подводнаго дела. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 592-599; 1558, октября 20. Дополнения и исправления постановлений отъ 20 июня 1558 года, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 599; RIMKA, A. Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. In *Teisių fakulteto darbai. Knyga I*. Kaunas, 1924, p. 151-155.

²⁸ Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, р. 622-628.

²⁹ 1569 г. Королевская инструкция ревизорамъ королевскихъ имений о доходахъ съ нихъ. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1867, т. 3, с. 31-33.

³⁰ Безъ даты. Устава, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ для определения обязанностей старость, державцевъ и урядниковъ замковъ, державъ и дворовъ господарскихъ Великаго Княжества Литовского, въ Виленскомъ и Троцкомъ поветахъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 599-622; RIMKA, A. Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. In *Teisių fakulteto darbai. Knyga I*. Kaunas, 1924, p. 156-169.

rytinėms Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sritims – 1594 m. Mogiliovo valsčiui³¹ ir 1626 m. Babruisko valsčiui³².

3. Po atlikto Upytės valsčiuje valstybinių žemių valakais matavimo, didžiojo kunigaikščio revizoriaus Jono Gradovskio 1556 m. sudarytas Upytės valsčiaus inventorius³³ yra pagrindinis tyrimo šaltinis valakų reformos metu Upytės valsčiuje pertvarkytų miestelių ir įkurtų kaimų nustatymui. Vykdamas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valakų reformą, revizoriai patikrindavo atliktus matavimo darbus, išklaUSDavo skundus ir surašydavo gyventojų prievoles. Šiame inventoriuje aprašyti Upytės valsčiui priklausę Šeduvos bei Panevėžio miesteliai, 56 vaitystės, kuriose nurodyti 357 kaimai bei šalia kaimų išmatuoti užsieniai. Inventoriuje nurodytas miestelių, kaimų ir užsienių ribos, išmatuotų valakų kiekis, žemės kokybė, činčas. Yra išlikę tik šio inventoriaus originalo rankraštinis nuorašas, padarytas 1624 m. Šis nuorašas buvo duotas iš valstybės izdo Jeronimui Valavičiui, Žemaitijos seniūnui, Upytės, Šiaulių ir Kobrino laikytojui „jo žiniai ir karaliaus žemių apsaugai“. 1699 m. nuorašas iš dėdės Jurgio Zavadskio, Smolensko stalininko, perėjo Kazimiero Ščesnovičiaus nuosavybėn, o šis perdavė jį Onai Zavadskienei Belozoraitei³⁴. Inventoriaus nuorašas laikytas Vilniaus viešosios bibliotekos Rankraščių skyriuje. Karo metu - 1915 m. jis buvo išvežtas į Rusiją, o 1946 m. grąžintas Lietuvai, pateko į Lietuvos Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrių³⁵. Pirmą kartą inventoriaus išrašas publikuotas 1870 m. Vilniaus archeografinės komisijos rinkinyje³⁶. O. Maksimaitienė nurodė, jog

³¹ 1594 г. Уставъ повинностей, волностей и волочной померы волости Могилевской. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1867, т. I, с. 186-196.

³² Ustawa powinności z wolności poddanych włosci Bobruiskiey s pomiary włoczney. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV, с. 323-330.

³³ *Инвентаръ Упитской волости, въ Жмудской Земле*. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 16-132; 1554 г. *Инвентаръ Упитской волости, въ Жмудской Земле*. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1870, т. 8, с. 3-120.

³⁴ Ten pat, p. 120.

³⁵ MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, 1963, t. 2 p. 207-209.

³⁶ *Инвентаръ Упитской волости, въ Жмудской Земле*. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 16-132.

šiam rinkinyje buvo pateikti neteisingi inventoriaus sudarymo metai – 1554. Pačiame inventoriuje randama žinių jog matavimas kai kuriose vaitystėse dar buvo vykdomas ir 1555-1556 m³⁷. Inventorius publikuotas supainiotais lapais, nepilnas - be valakus paėmusių valstiečių pavaržių. 2011 m. šis šaltinis publikuotas atskira knyga „1556 metų Upytės valsčiaus inventorius“³⁸. Knygos rengėjo Algimanto Kaminsko pastangomis inventorius publikuotas tiksliai tiek grafiškai, tiek semantiškai.

Be Upytės valsčiaus inventoriaus tyrimui labai svarbus Karšuvos valsčiaus inventorius³⁹. Tai Žemaitijos revizoriaus Jokūbo Laškovskio 1562 m. surašytas inventorius, kuriame be kitiems reformos metu surašytiems inventoriams būdingos informacijos – naujai kurtų kraštovaizdžio elementų - kaimų bei miestelių sąrašų, galima rasti duomenų apie tai, kaip geriau įrengti kaimą, statyti diendaržius, prižiūrėti gatves. Be šių inventorių taip pat aktualūs ir kiti žinomi XVI a. surašyti valstybinių valdų inventoriai⁴⁰, Palenkės vaivadijos valstybinių žemių inventoriai ir 1570 - 1576 m. iliustracijos⁴¹ medžiaga, leidžianti susidaryti dar platesnį valakinio kraštovaizdžio bei naujai formuotų elementų vaizdą.

4. Tyrimui aktualus ir 1580 metų Upytės valsčiaus skolų aprašas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Išdo Tribunolo knygu⁴². Šis šaltinis

³⁷ MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, 1963, t. 2, p. 207-209.

³⁸ *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius, 2011.

³⁹ 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна. 1898, т. XXV.

⁴⁰ Nemažai tokių inventorių paskelbta archyvinių dokumentų rinkiniuose. Žr., pavyzdžiui, *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV; *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XIV, 1888; *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934.

⁴¹ *Polska XVI wieku pod Względem geograficzno-statystycznym. Tom VI. Część I-sza. Podlasie. Źródła dziejowe. Tom XVII. Część I-sza*. Warszawa, 1908; *Lustracje dóbr królewskich XVI-XVIII wieku. Lustracje województwa Podlaskiego 1570 i 1576*. Warszawa, 1959; ZIELENEWSKI, J. Rejestr pomiarowy włócznej Kleszczel z roku 1560. In *Studia Podlaskie*. 1991, t. 3; Inwentarz 1561 r. miasto Knyszyn. In *akta albo sprawy Knyszyna 1553-1580*. Białystok, 1999.

⁴² Lietuvos valstybės istorijos archyvas. SA 4761, l. 204-222; Šaltinis publikuotas: 1580 m. nesurinktų Upytės valsčiaus mokesčių registras (1749 m. nuorašas). In *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius, 2011.

naudingas kaimų identifikavimui. Tai antrasis ir paskutinis žinomas toks išsamus XVI a. Upytės kaimų sąrašas.

5. Kokią įtaką valakų reforma turėjo miško naudmenoms, kaip tvarkytas valstybinis miškų ūkis žinių randame ne tik valakų reformos nuostatuose ir 1567 m. Instrukcijoje karališkiesiems girininkams, bet ir po įvykdyto valstybinių žemių valakais matavimo, valdovo įsakymu 1559 m. atliktoje pirmojoje Lietuvos girių revizijoje⁴³. Šis dokumentas svarbus savo duomenimis apie XVI a. Lietuvos girias. Čia pateikiami duomenys apie 38 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės girias: aprašytos jų sienos ir ribos.

7. Atskirą istorinių šaltinių grupę tyrime sudaro šaltiniai, leidę pažinti valakų reformos metu įkurtų kaimų kapinių genezės ir tyrimo problemas. Tai parapijų vizitacijų aktai⁴⁴, ir mirties metrikų knygos⁴⁵.

Kartografijos šaltiniai. Pati didžiausia kliūtis, lokalizuojant inventoriuje minimas gyvenvietes, yra ta, kad XVI a. ir vėlesniuose inventoriuose aprašytos teritorijos nebuvo atvaizduotos kartografiškai. Tačiau valakų reformos metu įvesta žemės valdymo santvarka be žymesnių pakitimų išlaikė pagrindines savo formas net iki XX a. pradžios. Todėl valakinio kraštovaizdžio atspindžių - kaimų teritorinės struktūros, senųjų kelių būtina ieškoti senuose XIX a. – XX a. pradžios vokiečių ir rusų kartografų kurtuose topografiniuose žemėlapiuose.

Lietuvos topografavimas pradėtas tik XIX a. pirmoje pusėje – karo topografijos korpusas pradėjo topografuoti Lietuvos teritoriją 1819 m. 1830 m. Rusijos karo vadovybė jau turėjo pirmuosius Lietuvos topografinius žemėlapius (1:21 000 mastelio), kurie vis papildomi bei patikslinami dar ilgai

⁴³ *Ревизия пущ и переходовъ звериныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжестве Литовскомъ, съ присовокуплениемъ грамотъ и привилегій на входы въ пущи и на земли, составленная Мстиславскимъ Григориемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году.* Вильна, 1867.

⁴⁴ *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579).* Vilnius, 1998; *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija. 1782 m.* Vilnius, 2001; *Breslaujos dekanato vizitacija. 1782-1783 m.* Vilnius, 2008; *Ukmergės dekanato vizitacija. 1784 m.* Vilnius, 2009; *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611-1651 m.).* Vilnius, 2011.

⁴⁵ *Krakių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų ir parapijiečių sąrašų knyga. 1714-1746.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1122, ap. 1, b. 6; *Smilgių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1840-1868.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1056, ap. 1, b. 1, 4; *Smilgių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1868-1883.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1056, ap. 1, b. 4; *Dambavos Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1809-1827.* Dambavos Dievo Apvaizdos bažnyčios archyvas; *Dambavos Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1828-1834.* Dambavos Dievo Apvaizdos bažnyčios archyvas.

buvo naudojami ir tarpukario Lietuvoje⁴⁶. 1845 m. pradėti ruošti trijų varstų „Kariniai topografiniai europinės Rusijos žemėlapiai“ (1:126 000 mastelio). Pirmiesiems Lietuvos teritorijos žemėlapiams pasenus, 1870 m. buvo pradėta rengti nauja 1:21 000 mastelio nuotrauka, kuri 1907 m. buvo baigta. Iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios iš šios medžiagos, ją vis patikslinant, buvo leidžiami 1:42 000, o per karą – dukart smulkesnio mastelio žemėlapiai. Keturis kartus sumažinus 1:21 000 mastelio nuotrauką, 1912 m. buvo pradėtas leisti 1:84 000 mastelio žemėlapis⁴⁷.

Kadangi šie žemėlapiai buvo slapti, juos daugindavo tik išimtiniais atvejais, su specialiais leidimais ir darydavo nedaug egzempliorių, todėl tik nedidelė jų dalis pasiekė mūsų dienas. Šiais žemėlapiais naudodamiesi vokiečiai išleido „Vakarų Rusijos žemėlapi“ („Karte des Westlichen Russlands“ (1:100 000 mastelio). Anot tyrinėtojo A. Samo, šie žemėlapiai vietoje nebuvo tikslinami, todėl perbraižant buvo padaryta klaidų⁴⁸.

XX a. trečiame dešimtmetyje įvykdžius žemės reformą: išskirsčius kaimus į vienkiemius, pakito Lietuvos kartografinis vaizdas, todėl po šios reformos išleisti topografiniai žemėlapiai mažiau vertingi valakinių kaimų lokalizavimui, tačiau naudingi vietovardžių raidai sekti ir išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų identifikavimui. Šio tyrimo padėtį apsunkina tai, kad šių žemėlapių Lietuvos archyvuose ir bibliotekose saugomi tik fragmentiški rinkiniai. Tačiau pastaruoju metu, tokie žemėlapiai tapo prieinami Vokietijos, Lenkijos ar Rusijos archyvų, bibliotekų ar privačių asmenų internetinėse duomenų bazėse⁴⁹.

⁴⁶ SAMAS, A. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997, p. 55-56; MAKSIMAITIENĖ, O. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991, p. 127-128.

⁴⁷ SAMAS, A. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997, p. 56-57.

⁴⁸ Ten pat, p. 58.

⁴⁹ Žr., pavyzdžiui, *Старинные топографические карты уездов и губерний Российской Империи* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kartolog.ru/>>; *Атлас-Перспектива. Современная-Трехверстная* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://boxpis.ru/gk-g/3vall_google.php?u=wiki_gubKovenska&l=23.921871&b=54.896650&m=13&dl=0&db=0>; *Karte des Westlichen Russlands* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=KWR100>>.

Tyrimui aktualus ir 2010 m. išleistas skaitmeninis tarpukario Lietuvos karo topografų parengtų topografinių žemėlapių rinkinys⁵⁰.

Išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų lokalizacijai ir inventorizacijai naudingi XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje žemės savininkų užsakymu pradėti braižyti jiems priklausiusių valdų: kaimų, dvarų, palivarkų, miestelių planai. Kaip vieną iš ankstyviausių tokių planų pavyzdžių galime paminėti 1781 m. Panevėžio klebono valdų inventorių, kurį sudaro Senojo Panevėžio miesto ir aštuonių kaimų planai⁵¹. XIX a. tokiuose planuose jau buvo detalios vaizduojamos miestų, miestelių ir kaimų sienų ribos, gyvenviečių užstatymo struktūra, kaimo kelių tinklas, laidojimo vietos.

Tyrime naudotasi Vilniaus universiteto Rankraščių skyriuje saugomu 1811 m. Senkonių palivarko žemės matavimo geometriniu inventoriumi⁵². Karpiams priklausiusiame Senkonių dvare (rakte) tais metais buvo nubraižyti keturiolikos kaimų, Senkonių ir Čeniškių palivarkų planai⁵³. Dalį šių kaimų tyrimo metu identifikavome kaip buvusius valstybinius Upytės valsčiaus kaimus. Dalies šių kaimų vėlesni planai bei kiti XIX a. Karių žemės valdų: kaimų, palivarkų, miestelių planai yra saugomi ir Kauno technologijos universiteto bibliotekoje⁵⁴.

Valstybinių kaimų matavimus XIX a. II p. ėmė vykdyti tam tikslui įsteigtos liustracinės komisijos. Kauno gubernijos liustracinė komisija buvo įsteigta 1867 m. Ji sudarinėjo valstybinių valstiečių ir laisvųjų žmonių žemės sklypų planus, fiksavo nuosavybę, činšo ir žemės išpirkimo mokesčių liustracinius aktus. Po atliktų matavimų buvo sudaryti kaimų planai⁵⁵, kurie leidžia išsamiau išnagrinėti gatvinio režinio kaimo struktūrą, užstatymo

⁵⁰ *Tarpukario Lietuvos topografiniai žemėlapiai* [DVD]. Vilnius, 2010.

⁵¹ *Inwentarz probostwa calego do Kaplicy Królewskiej świętego Kazimierza*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 525, ap. 8, b. 1178.

⁵² *Inwentarz mierzcy folwarku Senkanskiego*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8, b. 1727.

⁵³ Plačiau apie inventorių žr., SAKALAUSKAITĖ, R., PAMERNECKIS, S. Senkonių palivarko inventorius. In *Lietuvos istorijos studijos*. 2005, t. 16, p. 31-41.

⁵⁴ Žr., pavyzdžiui, *Gustonių kaimo planas*. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2580, p. 95; *Vilkapjūvių kaimo planas*. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2583, p. 90; *Jakubonių kaimo planas*. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2618, p. 133.

⁵⁵ *Kauno gubernijos liustracinė komisija (Ковенская губернская люстрационная комиссия)*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1295, ap. 1.

fragmentus, analizuoti kaimo kelių tinklą, identifikuoti kaimo kapines. Liustracija XIX a. ypač mažai tyrinėta tema, todėl šių šaltinių analizė leidžia užpildyti identifikavimo ir lokalizavimo metu atsirandančias spragas.

Kaimų struktūrai tirti naudingi ir Kauno gubernijos braižyklos⁵⁶, veikusios nuo 1843 m. sudaryti kaimų ir atskirų sklypų planai⁵⁷. Kaimų planinės medžiagos, tinkančios kaimų struktūros analizei gausu ir Lietuvos valstybės istorijos archyve saugomame Vilniaus ir Kauno gubernijų žemdirbystės ir valstybės turtų valdybos fonde⁵⁸.

Lietuvos centriname Valstybės archyve esančiame Žemės ūkio ministerijos Žemės tvarkymo departamento fonde galima rasti kaimų bei miestelių žemės išskirstymo viensėdžiais, žemės sklypų mainų planų⁵⁹. Šie šaltiniai aktualūs miesetelių ir kaimų žemėnaudos bei užstatymo struktūrų pokyčiams analizuoti, miestų, miestelių ir kaimų ribų raidai sekti.

Aptariant kartografinius šaltinius dar reikėtų paminėti tyrime naudotą XX – XXI a. pradžios Lietuvos kartografinį vaizdą: topografinius Lietuvos vietovių planus⁶⁰, Lietuvos administracinį žemėlapi ir Lietuvos ortofoto vaizdą⁶¹.

Etnografinė medžiaga. Ieškant informacijos apie valakinio kraštovaizdžio struktūrą, bei jau išnykusius kraštovaizdžio elementus, taip pat naudotasi Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografiniu archyvu, surinktu 1930–1943 metais vykdytų etnografinių ekspedicijų tuometinėse Šiaulių, Biržų, Kauno, Kretingos, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Rokiškio, Šakių, Telšių, Trakų, Ukmergės, Utenos apskrityse metu. Etnografinį archyvą sudaro 89 bylos bei 1931–1942 m. platintos etnografinės anketos su atsakymais į jose pateiktus

⁵⁶ Apie Kauno gubernijos braižyklos veiklą plačiau žr., *Ковенская губерния за время 1843-1893*. Ковна. 1893, c. 80-83.

⁵⁷ *Kauno gubernijos braižykla*. Kauno apskrities archyvas, f. I-66, ap. 4-5.

⁵⁸ *Vilniaus ir Kauno gubernijų žemdirbystės ir valstybės turtų valdyba (Управление земледелия и осударственных имуществ Виленской и Ковенской губернии)*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 525, ap. 2, 8.

⁵⁹ *Žemės ūkio ministerijos Žemės tvarkymo departamentas*. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 1250, ap.4-5.

⁶⁰ *Lietuvos vietovių topografiniai planai*. Valstybės įmonės Valstybės žemės fondo archyvas.

⁶¹ *Valstybės įmonės Registrų centras skaitmeninė duomenų bazė* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. sausio 10 d.]. Prieiga per internetą: < http://www.registrucentras.lt/adr_pub/>; *Lietuvos žemėlapis* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. sausio 10 d.]. Prieiga per internetą: < <http://www.maps.lt/map/default.aspx?lang=lt>>.

klausimus. Šiose bylose gausu aprašomosios medžiagos apie kaimų struktūrą, trilaukį, kelius, kapines, kaimo statybą, kaimų tradicijas ir panašiai⁶².

Ikonografiniai šaltiniai. XIX a. pab. – XX a. I pusės ikonografinė medžiaga leidžia ne tik iliustruoti, bet ir padeda identifikuoti dalį valakinio kraštovaizdžio elementų: gatvinių kaimų ir sodybų užstatymo struktūrą, kaimo gatvių, kelių, senųjų kapinių formą ir vaizdą. Tyrimo metu naudotasi Šiaulių „Aušros“ muziejaus fototeka, kurioje yra sukaupta kaimų panoraminių vaizdų, kelių ir kaimo gatvių, sodybų, gyvenamųjų ir ūkinių pastatų vaizdų. Taip pat gausia, jau minėto Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografiniame archyve esančia ikonografinė medžiaga⁶³: kaimų situaciniais brėžiniais, piešiniais ir nuotraukomis⁶⁴. Tyrimui iliustruoti naudotos ir Stanisław Filibert Fleury fotografijos - XIX a. pabaigoje užfiksuoti kraštovaizdžiai⁶⁵.

Paveldosaugos dokumentams priskiriami įvairūs teisės aktai, reglamentuojantys valakų reformos metu susiformavusio paveldo apsaugą. Integruotosios paveldosaugos principus apibrėžia keletas svarbiausių tarptautinių dokumentų: 1972 m. Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo globos konvencija ir 1976 m. šios konvencijos taikymo gairės bei jų vėlesnės redakcijos, 1972 m. Kultūros ir gamtos paveldo apsaugos nacionaliniu lygiu rekomendacija, 2000 m. Europos kraštovaizdžio konvencija⁶⁶ ir kiti norminiai dokumentai. Lietuvos Respublikos teisinę bazę, kurioje nusakomi paveldo išaiškinimo, apskaitos, apsaugos, tvarkymo ir aktualizavimo principai, sudaro Lietuvos Respublikos įstatymai: Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas, Saugomų teritorijų įstatymas, su paveldo

⁶² *Šiaulių kraštotyros draugijos etnografinis archyvas.* Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 1-89.

⁶³ Plačiau apie Šiaulių „Aušros“ muziejaus ikonografiją žr., MOCKUTĖ, S. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos ikonografija. In *Lietuvių etnografijos ikonografija. I konferencija. 1998.* Vilnius, 1999, p. 24–29.

⁶⁴ *Šiaulių kraštotyros draugijos etnografinis archyvas.* Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, B. 1-89.

⁶⁵ *Stanisław Filibert Fleury 1858–1915. Fotografijos.* Vilnius, 2007.

⁶⁶ *Pasaulinio gamtos ir kultūros paveldo globos konvencija* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/konvencijos/paveldo_globos.htm>; *Europos kraštovaizdžio konvencija.* Vilnius, 2001.

apsauga susijusių žinybų sprendimai⁶⁷. Paveldo apskaitai sekti informatyvus Kultūros vertybių registras⁶⁸. Svarbią paveldosaugos šaltinių dalį sudaro ir regionų, kuriuose yra išlikusio valakinio kraštovaizdžio fragmentų: Palenkės bei Baltarusijos paveldosauginė praktika, taip pat paveldo ir paveldosaugos teorinės prielaidos, teisinės bazės, kuriose nusakomi paveldo išaiškinimo, apskaitos, apsaugos, tvarkymo ir aktualizavimo principai. Saugomų vietovių (kaimų, miestų) reglamentai⁶⁹.

Valakų reformos problema susilaukė nemažo tyrinėtojų dėmesio. Reformos ir jos įtakoje susiformavusio paveldo tyrinėjimams vertingos *literatūros* apžvalgą galima išskirti į kelias grupes:

1. Veikalai, skirti valakų reformos eigai aptarti;
2. Darbai, kuriuose nagrinėjamas valakų reformos poveikis kraštovaizdžiui, ar atskiri šio kraštovaizdžio elementai;

⁶⁷ *Nekilnojamojų kultūros vertybių apsaugos įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2013 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkvai.htm>; *Lietuvos Respublikos Nekilnojamojų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2013 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>; *Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm>; *Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=246663>; *Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas*. Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.

⁶⁸ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius, 1973; *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys)*. Vilnius, 1977; Kultūros vertybių registras [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. Kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>>; Kultūros vertybių registras [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/>>.

⁶⁹ *Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. gruodžio 15]. Prieiga per internetą: <livingheritage.by/Publikacyi/hkk%20spis.pdf>; *Незаконченые списки* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. gruodžio 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.sb.by/post/98329/>>; *Rejestr Zabytków* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. kovo 2 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nid.pl/idm,160,rejestr-zabytkow.html>>; *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. kovo 5 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nid.pl/idm,55,prawo-ochrony-zabytkow.html>>; CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Czyże opracowana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1984. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku; CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Ryboły wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1985. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku; CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Nowoberezowo wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1987. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku.

3. Tyrimai, skirti valakų reformos eigai Upytės valsčiuje bei reformos metu pertvarkyto kraštovaizdžio elementams - įkurtiems kaimams ir pertvarkytiems miesteliams;

4. Literatūra, skirta paveldo apsaugos problemoms.

1. *Veikalai, skirti valakų reformos eigai aptarti.* Valakų reformos ekonominių ir socialinių procesų istoriografija gana gausi. Kadangi detalią šios temos istoriografijos apžvalgą randame pateiktą lenkų istoriko Ježio Ochmanskio tyrimuose⁷⁰, savo darbe nekeliamo tikslo išvardinti ir aptarti visas šią problemą analizuojančias studijas. Mūsų tyrimui svarbiausi didžiausią įtaką valakų reformos istoriografijos raidai turėję darbai. Reformos problemai daugiau dėmesio skirta Lenkijos bei Rusijos istoriografijoje. Čia valakų reforma tyrinėtojų dėmesio susilaukė jau XIX a.⁷¹ Tyrimui aktualūs XIX a. pab. – XX a. pr. paskelbti Michailo Vladimirskio – Budanovo⁷², Mitrofano Downaro – Zapolskio⁷³, Matviejaus Liubavskio darbai⁷⁴. Šie gausūs savo faktologija tyrinėtojų darbai vis dar yra solidus pagrindas XVI a. žemės reformos tyrimams. Pirmąją, ir kol kas vienintelę monografiją, skirtą valakų reformos ekonominės ir socialinės reikšmių analizei, 1917 m. išleido rusų istorikas Vladimiras Pičeta⁷⁵. Istoriko monografijoje visapusiškai išnagrinėti reformos nuostatai, analizuota reformos eiga Lietuvos didžiojo kunigaikščio žemėse, o tokiuose skyriuose kaip: „Agrarinė reforma ir šlėkta“ bei „Agrarinė

⁷⁰ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 186-189, 198-200.

⁷¹ Źr., pavyzdžiui, CZACKI, T. *O litewskich i polskich prawach*. Warszawa, 1800; JAROSZEWICZ, J. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Wilno, 1844, t.2.

⁷² ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ, М. *Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в.* Киев, 1911; ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ, М. *Немецкое право в Польше и Литве. Журнал Министерства Народного просвещения*. Петербург. 1866-1868.

⁷³ ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Государственное хозяйство Вел. Княж. Литовск. При Ягеллонах*. Киев, 1901; ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Очерки организации западно - русского крестьянства в XVI веке*. Киев. 1905; ДОВНАР – ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Берестейское староство в в.* In *Известия университетская Киевская*. 1898, no.2.

⁷⁴ ЛЮБАВСКИЙ, М. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва, 1894; ЛЮБАВСКИЙ, М. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. С приложением текста хартий, выданных княжеству Литовскому и его областям*. Москва, 1915.

⁷⁵ ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958.

reforma ir bažnyčia“, nagrinėta valakų reformos eiga privačiose žemėse⁷⁶. Svarbus dėmesys reformai skirtas ir vėlesniuose autoriaus darbuose⁷⁷. Valakų reformai, jos socialinėms ir ekonominėms pasekmėms didelį dėmesį savo tyrimuose skyrė ir Ukrainos istorikas Dmitrijaus Pochilevičius⁷⁸. Jei V. Pičeta reformai priskyrė antibajorišką charakterį ir piniginės rentos augimą, tai D. L. Pochilevičius tvirtino, kad reforma buvo naudinga bajorams, o jos pagrindu tapo lažas.

Reformos uždaviniai ir eiga apibūdinti Henriko Lovmianskio⁷⁹, Vasilijaus Uljanovo⁸⁰, Nikolajaus Ulaščiko⁸¹ darbuose. Savo aktualumo nepraradusios Liudviko Koliankovskio⁸² ir Vernerio Koncė⁸³ studijos, kuriose randame duomenų apie reformos eigą, technines, socialines ir ekonomines reformos ypatybes. Techninis reformos aspektas detaliau aptartas lenkų istoriko Ježio Ochmanskio mokslinių straipsnių rinkinyje „Senoji Lietuva“. Čia autorius gvildeno ir iki tol istorijos mokslo mažai nagrinėtą temą: valakų reformos vykdymo procesus XVI a. antrosios pusės didikų bei bažnytinėse žemėse⁸⁴. Analizuojant valakų reformos eigą, ypač aktuali Jurgio Jurginio studija „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“⁸⁵. Šiame darbe didžiausias dėmesys skirtas socialiniam - ekonominiam reformos aspektui aptarti.

⁷⁶ Ten pat, p.285-358, 464-468.

⁷⁷ ПИЧЕТА, В. И., Волочная устава королевы Боны и устава о олоках. In *Труды Белорусского государственного университета в Минске*. Минск, 1922, no.1; ПИЧЕТА, В.И., Наказ старостам и деравцам и волочная устава. *Труды Белорусского государственного университета в Минске*. Минск, 1922, no. 2-3; ПИЧЕТА, В. И., *Белоруссия и Литва XV-XVI вв.* Москва, 1961.

⁷⁸ ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л., Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине. In *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва, 1952; ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л., Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого Княжества Литовского в XVI и первой половине XVII века. In *Средние века*. 1955, t.6.

⁷⁹ ŁOWMIAŃSKI, H. *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej*. Wilno, 1934; ŁOWMIAŃSKI, H. *Pomiara włóczna*. In *Historia Polski*. Warszawa, 1955, t. 1, cz. 2; ŁOWMIAŃSKI, H. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Wilno, 1931, t. 1.

⁸⁰ УЛАНОВ, В. Я. *Волочная помера и устава: и ее назначение в истории литовско-русского государства*. Минск, 2005.

⁸¹ УЛАШЧЫК М. Валочная памера. In *Беларуская мінуўшчына*. 1996, no. 1.

⁸² KOLANKOWSKI, L. *Pomiara Włóczna. Odbitka z „Ateneum Wileńskiego” zeszyt 13*. Wilno, 1927.

⁸³ CONZE, W. *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland*. Leipzig, 1940.

⁸⁴ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 206-234.

⁸⁵ JURGINIS, J. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962.

Istoriografijoje gausių diskusijų susilaukė valako ir kitų to laikotarpio žemės matavimo vienetų dydžiai⁸⁶.

Reformos ištakų paieškai aktuali Vladislavo Pocechos studija „Karalienė Bona“⁸⁷. Šiame tyrime randame duomenų apie Bonos valdose vykdytos reformos principus ir eigą. Siekiant susidaryti bendrą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vykdytos reformos vaizdą, aktualūs tampa ir atskirų regionų tyrimai. Valakų reformos eigą Žemaitijoje nagrinėjo Jūratė Kiaupienė⁸⁸, duomenų apie reformą Palenkės regione randame Jano Višnievskio⁸⁹, Juzefo Maroško⁹⁰ tyrimuose.

Svarbi vieta valakų reformos klausimui tenka ir Lietuvos istorijos sintezėse. Čia didžiausias dėmesys skirtas socialinei bei ekonominei reformos reikšmėms⁹¹. Socialiniai, ekonominiai bei techniniai reformos veiksniai analizuoti Edvardo Gudavičiaus „Lietuvos istorijoje nuo seniausių laikų iki 1569 metų“⁹². Alfredo Bumblausko „Senosios Lietuvos istorijoje“ akcentuoti reformos metu vykę socialinio kraštovaizdžio pokyčiai⁹³. Jūratės Kiaupienės ir Rimvydo Petrausko „Lietuvos istorijos“ 4-as tomas, apimantis 1386/1387 m. – XVI a. pradžią, mūsų tyrimui naudingas reformos ištakų paieškai bei bendram laikotarpio iki valakų reformos kultūrinės ir politinės erdvės suvokimui⁹⁴.

⁸⁶ Pavyzdžiui, žr., STAMM, E. *Staropolskie miary*. Warszawa, 1938; SZEWCZYK, J. Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi. In *Institut Geografii PAN. Prace geograficzne*. 1968, nr. 67; KOSMAN, M. Pomiaru włóczna na Polesiu pińskim. In *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. Poznań, 1970, t. 31; KUZMAITĖ, J. Žagrių mokesčio įvedimas Žemaitijoje ir jo pakeitimas Valakų reformos vykdymo metu. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1976, t. 3; MULEVIČIUS, L. Žemės ploto matai: valakas, margas. In *Lietuvos istorijos metraštis. 1982 m.* Vilnius, 1983, p. 73-87; DUNIN-WAŚOWICZ, A. *Pomiary gruntu w Koronie w XVI-XVIII wieku*. Warszawa, 1994.

⁸⁷ POCIECHA, W. *Królowa Bona*. Poznań, 1958, t.3.

⁸⁸ KIAUPIENĖ, J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI a. - XVIII a.* 1988, Vilnius, p. 74-78.

⁸⁹ WIŚNIEWSKI, J. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w. In *Acta Baltico-Slavica*. Białystok. 1964, t.1, s. 116; WIŚNIEWSKI, J. Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. In *Acta Baltico-Slavica*. Białystok. 1977, t.11, s. 7-11; WIŚNIEWSKI, J. Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie. In *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. Białystok. 1980, t. 1.

⁹⁰ MAROSZEK, J. *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*. Białystok, 2000.

⁹¹ JUČAS, M.; LUKŠAITĖ, I.; ir MERKYS, V. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų*. Vilnius, 1988; KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; ir KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius, 1995.

⁹² GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 575-580.

⁹³ BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009-1795*. Vilnius, 2005, p. 250-251.

⁹⁴ KIAUPIENĖ, J., PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4.

Jūratės Kiaupienės ir Ingės Lukšaitės „Lietuvos istorijos“ 5-ajame tome, skirtame 1529-1588 m., aptarti ekonominiai ir socialiniai reformos aspektai, taip pat kalbama ir apie geokultūrinio kraštovaizdžio kaitą⁹⁵.

2. *Darbai, kuriuose nagrinėjamas valakų reformos poveikis kraštovaizdžiui, ar atskiri šio kraštovaizdžio elementai.* Techninis reformos aspektas yra siauriau ar plačiau minėtas dalyje jau aptartų istorikų studijų, tačiau didžiausias dėmesys šiuose darbuose yra skirtas ekonominiams ir socialiniams procesams. Valakų reformos metu įvykę bendri kraštovaizdžio pokyčiai mažai tyrinėtas aspektas, daugiau tyrimų susilaukė atskiri kraštovaizdžio elementai: reformos metu įkurti kaimai ir pertvarkyti miesteliai.

Didelį įnašą, formuojant Lietuvos *kraštovaizdžio* istorinių tipų sampratą įnešė Jurgis Bučas. Autorius savo darbuose išskyrė valakinį kaimo kraštovaizdį, analizavo jo planinę ir erdvinę struktūrą, erdvės struktūros kompoziciją, valakinio kaimo kraštovaizdžio permainų veiksmus, identifikavo dalį iki mūsų dienų išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų, kuriuos įvardijo kultūros paveldu⁹⁶.

Kaimų pertvarkymo principus ir naujo kraštovaizdžio tipo formavimąsi agrarinės reformos metu, nagrinėjo Jurgis Jurginis⁹⁷, Valerijono Balčiūno⁹⁸. Gatvinių rėžinių kaimų susiformavimą ir istorinėje eigoje įvykusius gatvinių kaimų pokyčius analizavo Henrikas Lovmianskis⁹⁹, Izidorius Butkevičius¹⁰⁰, Kazimieras Šešelgis¹⁰¹, Rasa Bertašiūtė¹⁰², Tomašas Červinskis¹⁰³.

⁹⁵ KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*. Vilnius, 2013, t. 5.

⁹⁶ BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988; BUČAS, J. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993; BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001; BUČAS, J. *Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t.11.

⁹⁷ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978.

⁹⁸ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938.

⁹⁹ ŁOWMIANSKI, H. *Przyczynki do kwestji najstarszych kszlattów wsi litewskiej*. Wilno, 1930.

¹⁰⁰ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971; BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos užsieniniai kaimai*. In *Lietuvos TSR Liaudies buities muziejaus metodinė medžiaga*. Rumšiškės, 1982.

¹⁰¹ ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai*. Vilnius, 1998, t. 5; ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*. Vilnius, 1996, t. 4.

¹⁰² BERTAŠIŪTĖ, R. *Lietuvio sodyba*. Vilnius, 2007.

Apie valakų reformos reikšmę Lietuvos *miesteliams* daugiausia rašė Jurgis Jurginis, Algimantas Miškinis, Kazys Šešelgis, Stanislovas Aleksandrovičius. Išsamiausiai reformos vykdymą miesteliuose, miestelių išplanavimo principus aptarė J. Jurginis straipsnyje „Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams“¹⁰⁴. Tyrinėjant valakų reformos įtaką miesteliams būtina remtis K. Šešelgio¹⁰⁵ ir A. Miškino¹⁰⁶ darbais, kuriuose analizuojamas agrarinės reformos metu prasidėjęs planingas miestų pertvarkymas. A. Miškinis taip pat atliko didžiosios dalies Lietuvos miestų ir miestelių tyrimus, kuriuose nustatyti išlikę vertingi objektų plano elementai¹⁰⁷. S. Aleksandrovičius tyrė valakų reformos įtaką miestelių tinklo plėtimui bei pateikė reformos metu naujai įkurtų miestelių sąrašą¹⁰⁸.

Valakinių kaimų *kapinių* klausimas iki šiol netyrinėtas aspektas. Istoriografijoje nėra jokių išsamesnių kompleksinių tyrimų, kuriuose būtų kalbama apie tokių kapinių kilmę bei raidą. Todėl tiriant gatvinių kaimų kapinių klausimą šiam tyrimui vertingiausi Irenos Vaišvilaitės¹⁰⁹, Liudo Jovaišos¹¹⁰ ir Mindaugo Paknio¹¹¹ darbai, kuriuose randame duomenų apie XVI a. II pusės – XVIII a. kaimo gyventojų laidojimo vietas. Siekiant suvokti tiriamo laikotarpio laidojimo vietų raidos klausimus ypač naudingi Albino Kuncevičiaus¹¹² ir Eugenijaus Svetiko¹¹³ tyrimai.

¹⁰³ CZERWIŃSKI, T. *Budownictwo ludowe w Polsce*. Warszawa, 2006.

¹⁰⁴ JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p. 75-87.

¹⁰⁵ ŠEŠELGIS K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986.

¹⁰⁶ MIŠKINIS A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991.

¹⁰⁷ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Užnemunės miestai ir miesteliai*. Vilnius, 1999, t.1; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga*. Vilnius, 2002; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. II knyga*. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga*. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai. II knyga*. Vilnius, 2007; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vidurio Lietuvos miestai ir miesteliai*. Vilnius, 2009.

¹⁰⁸ ALEXANDROWICZ, S. *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Toruń, 2011; ALEXANDROWICZ, S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku. In *Acta Baltico – Slavica*. Białystok, 1970, t. 7.

¹⁰⁹ VAIŠVILAITĖ, I. Ką reiškia būti krikščionimi? Bažnyčios Reforma Lietuvoje. In *Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste*. Vilnius, 2005.

¹¹⁰ JOVAIŠA, L. *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje, daktaro disertacija*. Vilnius 2004.

¹¹¹ PAKNYIS, M. *Mirtis LDK kultūroje XVI-XVIII a.* Vilnius, 2008.

¹¹² KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos viduramžių archeologija*. Vilnius, 2005.

3. *Tyrimai, skirti valakų reformos eigai Upytės valsčiuje bei reformos metu pertvarkyto kraštovaizdžio elementams - įkurtiems kaimams ir pertvarkytiems miesteliams.* Yra paskelbta tik keletas straipsnių apie valakų reformos eigą Upytės valsčiuje. 1974 m. pasirodė Mikalojaus Lukino straipsnis apie Upytės krašto miškus XVI amžiuje¹¹⁴. Remdamasis kartografiniais šaltiniais, Upytės valsčiaus inventoriumi, atskirų dvarų inventoriais, M. Lukinas sudarė Upytės pavieto XVI a. antrosios pusės miškų žemėlapi, tuo pačiu vaizduojantį ir šio pavieto dirbamų laukų, gyvenviečių ir didesnių pelkių išsidėstymą.

1986 metais išleista monografija apie Upytę¹¹⁵. Ji reikšminga tyrinėtojams tuo, kad joje buvo paskelbti Onos Maksimaitienės ir Jono Milius straipsniai, kuriuose aptartas ir valakų reformos laikotarpis. O. Maksimaitienė nagrinėjo Upytės teritorinę – administracinę raidą, pateikė ypač vertingą Upytės pavieto ribų XVI a. žemėlapi¹¹⁶. Buvusio Upytės valsčiaus centro - Upytės miestelio apylinkių žemės naudojimą, žemėvaldą ir žemėtvarką valakų reformos laikais analizavo J. Milius¹¹⁷.

Iš skelbtų įvairiuose leidiniuose ir periodikoje straipsnių vertingiausi yra tie, kuriuose analizuoti ir lokalizuoti valakų reformos metu Upytės valsčiuje suformuoti gatviniai kaimai ir perplanuoti miesteliai. Šimto Upytės valsčiaus kaimų įkūrimą Valakų reformos metu ir Šeduvos miesto perplanavimą ištyrė Egidijus Prascevičius¹¹⁸, dalį Pasvalio rajono kaimų lokalizavo Algimantas

¹¹³ SVETIKAS, E. *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*. Vilnius, 2003; SVETIKAS, E. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a.* Vilnius, 2009, t.1.

¹¹⁴ LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*, 1974, nr.2.

¹¹⁵ *Upytė*. Vilnius, 1986.

¹¹⁶ MAKSIMAITIENĖ, O. Upytės senovė. In *Upytė*. Vilnius, 1986.

¹¹⁷ MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986.

¹¹⁸ PRASCEVIČIUS, E. Buvo Pravogala, dabar – Pakalniškiai. *Mūsų kraštas*. 1995, Balandžio 22; PRASCEVIČIUS, E. Raginėnų kaimui – 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, gegužės 11; PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Šniukoniai prieš 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Šakių ir Žibartonių vaitystės 1556 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, balandžio 13; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Pravogalos ir Rokonių vaitystės 1554-1555 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, birželio 12, liepos 24; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Mondeikių vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, vasario 17; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Švainikų vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, balandžio 21; PRASCEVIČIUS, E. Valakų reforma Radviliškio krašte. *Radviliškio kraštas*. 2013, nr. 1 (18).

Krinčius¹¹⁹. Lietuvos miestus tyręs A. Miškinis, nagrinėjo ir kai kurių Upytės valsčiaus miestelių: Krekenavos, Linkuvos, Žeimelio raidą Valakų reformos metu¹²⁰. Valakų reformos įtaką Panevėžio miestui aptarė Raimonda Ragauskienė¹²¹. Paminėtini ir darbai, skirti pavienių kaimų istorijoms¹²².

4. *Literatūra, skirta valakų reformos paveldo apsaugos problemoms*. Be anksčiau minėtų šaltinių, aptariant paveldo apskaitos ir apsaugos problemas tyrime remtasi Jurgio Bučo¹²³, Jono Rimanto Glemžos¹²⁴, Antaninos Jarukaitienės¹²⁵, Vytauto Stanikūno¹²⁶ teorinėmis prielaidomis, Broniaus Dakanio straipsniais, skirtais kapinių apskaitos problemoms aptarti¹²⁷.

Darbo struktūra. Darbas sudarytas iš penkių skyrių. Pirmasis šio darbo skyrius „*Valakų reforma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijoje*“ skirtas aptarti valakų reformos ištakas ir eigą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Šiame skyriuje valakų reforma vertinama socialiniu, ekonominiu bei techniniu aspektais. Antrajame skyriuje „*Valakų reformos įtaka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdžiui*“ tiriami XVI a. kaimo, miestelio ir miškų ūkio kraštovaizdžio pokyčiai, ieškoma valakų reformos metu atsiradusių naujų kraštovaizdžio elementų. Trečiajame skyriuje „*Valakų reformos paveldo tyrimo problematika*“ siekiama nustatyti XVI a. suformuotų valakinio kraštovaizdžio elementų tyrimo (identifikavimo, lokalizavimo, interpretavimo)

¹¹⁹ KRINČIUS, A. 1556 metų Kiemėnų kaimo inventoriūs. *Šiaurietiški atsivėtimai*. 2010, nr. 2; KRINČIUS, A. 1556 metų Tauprių kaimo inventoriūs. *Šiaurietiški atsivėtimai*. 2010, nr. 2;

¹²⁰ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. *Linkuva. Istorinė urbanistinė raida. Žiemgalos krašto praeitis*. Kaunas, 1999.

¹²¹ RAGAUSKIENĖ, R. Panevėžys XVI – XVIII a. In *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Panevėžys, 2003.

¹²² DANKEVIČIUS, J. Moliūnų praeitis. Vilnius, 2003; Prie Svalios ir Pyvesos. Vilnius, 2008; Daujėnai. Sudarė A. Šimkūnas. Vilnius, 2004; BENIULIS, J. Krikliniai ir aplinkiniai kaimai (istorija, vietovardžiai, žmonės). Vilnius, 1997.

¹²³ BUČAS, J. Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t.11; BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001.

¹²⁴ GLEMŽA, J.R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002.

¹²⁵ JARUKAITIENĖ, A. Etnografinių kaimų gyvenviečių apskaitos problemos. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.

¹²⁶ STANIKŪNAS, V. Mediniai architektūros objektai muziejuose po atviru dangumi. In *Mokslinė – praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.

¹²⁷ DAKANIS, B. Archeologijos paminklų kartografavimas Lietuvos TSR. In *1967-1987 m. istorijos ir kultūros paminklų tyrinėjimai*. Vilnius, 1987; DAKANIS, B. Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje. In *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*. 1998; DAKANIS, B. Archeologinių vietų kartografavimas. In *Lietuvos kultūros paveldo kartografiniai tyrimai: raida, būklė, perspektyva*. Vilnius, 2001.

problematiką. Atlikus inventorių ir instrukcijų, kartografinių, ikonografinių šaltinių analizę vertinamas techninis reformos aspektas, identifikuojami tie valakinio kraštovaizdžio elementai, kurie nebuvo minėti reformos nuostatuose ar valdų inventoriuose bei analizuojama valakinio kraštovaizdžio elementų raida. Ketvirtajame skyriuje „*Atvejo studija: Valakų reforma Upytės valsčiuje ir jos paveldas*“, atlikus paveldotyrimą - išanalizavus valakų reformos eigą valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse, nustačius bei lokalizavus reformos įtakoje susiformavusį paveldą, aiškinamasi dabartinė šio paveldo būklė ir išlikimo laipsnis, formuojamas valakų reformos paveldo modelis. Penktajame skyriuje „*Valakų reformos paveldo apsauga*“ įvertinami XIX a. – XX a. I pusėje vykę valakinio kraštovaizdžio pokyčiai ir juos nulėmę veiksniai. Atskleidžiama valakų reformos paveldo apskaitos ir apsaugos problematika bei pateikiami valakų reformos paveldosaugos metmenys. Analizuojama kitų šalių patirtis valakų reformos paveldo apsaugoje.

Svarbią tyrimo dalį sudaro darbo *priedai* - tyrimas papildytas žemėlapiais, kaimų planais, ikonografinė medžiaga, lokalizuotų Upytės valsčiaus kaimų bei lauko tyrimų metu fiksuotų kaimų sąrašais.

I. VALAKŲ REFORMA LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ISTORIJOJE

Valakų reforma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje imta įgyvendinti XVI a. ketvirtame – penktame dešimtmečiais - Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kontekste tai buvo svarbių socialinių bei ekonominių permainų laikotarpis, mūsų tyrimui ypač svarbus savo techniniais¹²⁸ procesais, palikusiais materialius pėdsakus Lietuvos kraštovaizdyje. Ieškant atsakymo į klausimą kokie valakų reformos techninio pobūdžio aspektai padarė didžiausią įtaką Lietuvos kraštovaizdžiui, bandant identifikuoti šios reformos paveldą, visų pirma būtinas bendras epochos idėjų, nulėmusių reformos įgyvendinimą suvokimas, kuris leis suprasti kuo valakų reforma bei jos paliktas kraštovaizdis buvo išskirtiniai bendrame Europos kontekste. Šioje tyrimo dalyje siekiama aptarti procesus, kurių įtaka nulėmė reformą, žinoti šios reformos idėjas, suvokti bei įvertinti jos reikšmę.

1.1. VALAKŲ REFORMOS IŠTAKOS

Istoriografijoje vieningai sutariama, kad Valakų reformos įvykdymą nulėmė XVI a. pirmoje pusėje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vykę ekonominiai, administraciniai bei politiniai procesai. Aptariamam laikotarpiu Vidurio ir Rytų Europos regione keitėsi geopolitinė situacija. Tarp valstybių susiklosčiusi XV a. jėgų santykį ėmė veikti į politinį gyvenimą įsiveržusios dvi naujos jėgos - Krymo Chanatas ir Maskvos Didžioji Kunigaikštystė. Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto valdymo metais, politine ir karine Rusų žemių lydere tapusi Maskvos Didžioji Kunigaikštystė¹²⁹ ėmė nuolat

¹²⁸ Kalbėdami apie valakų reformos metu vykdytus žemių matavimus bei kitus reformos metu įvykdytus kraštovaizdžio pertvarkymus, šį procesą savo tyrime apibrėžti naudojame J. Ochmanskio darbuose įtvirtintą **techninio** reformos aspekto terminą. Plačiau žr., OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 186-198.

¹²⁹ KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; ir KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 m.* Vilnius, 1995, p. 251; KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; ir KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 m.* Vilnius, 1998, p. 213-214.

reikšti pretenzijas ir į slaviškas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes. XV a. pabaigoje prasidėjęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karas su Maskvos valstybe, XVI a. pirmoje pusėje virto ilgalaikiu karu, kurį trumpesniai ar ilgesniai laikui nutraukdavo tik netvirtų paliaubų sudarymas. Dar viena agresyvia jėga, kėlusia Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei nuolatinių rūpesčių, buvo Krymo totoriai, nuo XV a. II pusės emę puldinėti pietines kunigaikštystės žemes. Krymo totorių agresiją prieš Lietuvą nuolat skatino ir Maskvos Didžioji Kunigaikštystė. Užsitęsusių karų metu Lietuva patyrė didžiulių teritorinių ir milžiniškų materialinių nuostolių¹³⁰.

Nuolatiniai bandymai atremti dviejų Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei priešišku karinių jėgų ekspansinius siekius reikalavo vis daugiau išdo pajamų. Lietuvos gynybai nuo totorių ir maskvėnų užtikrinti pašauktinės bajorų kariuomenės dėl lėtų mobilizacijos tempų ėmė nebeužtekti¹³¹, todėl šalia pašauktinės struktūros imta naudoti samdoma kariuomenė. Šios kariuomenės samdą ir išlaikymą lėmė išdo pajamos¹³². Valstybės išdo lėšos buvo naudojamos ne tik kariuomenės samdai, bet ir karo amunicijos įsigyjimui, gynybinių statinių remontui ar kariuomenės apginklavimui¹³³. E. Gudavičius atkreipė dėmesį į tai, jog be tiesioginių piniginių išdo išlaidų kariuomenės samdai, svarbu pažymėti ir jos išlaikymo išlaidas: produktų tiekimą į karo veiksmų zonas bei paprastos darbo jėgos telkimą iš valdovo dvarų ir valsčių¹³⁴. Be to, išdas padengdavo diplomatinių ryšių su užsienio šalimis išlaidas, iš jo buvo mokamas atlyginimas išdininkui, etmonams¹³⁵. Papildomų išdo išlaidų

¹³⁰ Plačiau žr., BŁASZCZYK, G. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*. Poznań, 2002, s. 49-62; KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4; ZBURINSKAITĖ, K. *Lietuvos ir Rusijos santykiai XV-XX a.* Vilnius, 2005.

¹³¹ BARONAS, D. Karyba. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 234.

¹³² LESMAITIS, G. *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antroje pusėje*. Vilnius, 2010, p. 45, 164; GUDAVIČIUS, E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai. In *Karo archyvas*, 1992, t. 13, p. 80.

¹³³ TYLA, A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas 1600-1632 m. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*. Serija A. 1986, t. 1, p. 91.

¹³⁴ GUDAVIČIUS, E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai. In *Karo archyvas*, 1992, t. 13, p. 80.

¹³⁵ PIETKIEWICZ, K. Dwór Litewski Wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellończyka. In *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.* Vilnius, 1997, p. 79-104; AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai*. Roma, 1975, t. 1, p. 333-394; TYLA, A. Lietuvos rūmų išdas: pajamų šaltiniai ir jų panaudojimas (XVI a. pabaiga – XVII

reikalavo ir epizodiškai taikių santykių su Krymo chanatu palaikymas - siekiant išvengti totorių plėšimų pietinėse kunigaikštystės srityse, XVI a. antrame dešimtmetyje Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Krymo chanatui buvo priversta mokėti kasmetinę duoklę¹³⁶.

Padidėjusioms išlaidoms padengti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ižde ėmė nuolat trūkti pinigų. Pagrindiniai XVI a. I pusės valdovo ir valstybės iždo (jie dar nebuvo aiškiai atskirti)¹³⁷ pajamų šaltiniai buvo įvairios finansinės prievolės valstybei, bei pajamos gautos iš Lietuvos didžiojo kunigaikščio domeno (dvarų ir valsčių): žemės ir miško, vandens naudmenos, iš jų gaunami produktai bei valstiečių atliekamos prievolės¹³⁸. Pastarųjų šaltinių virtimas pajamomis labai priklausė nuo jų surinkimo metodų, formos, prekybos, ūkininkavimo būdų, žemėtvarkos sistemos bei nuo to, kaip buvo tvarkomas ir administruojamas domeno ūkis. Tai, jog didžiojo kunigaikščio domeno administravimas ir valdymas yra aplaidus ypač išryškėjo XVI a. pradžioje. Neplaningai tvarkoma valdovo domeno ūkio sistema, valstiečių prievolių įvairovė, prastas šių prievolių surinkimas ir apskaita nulėmė nuolatinį pinigų trūkumą ižde¹³⁹. Antot V. Pičtos, visa to laikotarpio valstybės ūkio politika buvo orientuota tik į tai, kad laiku būtų atliekamos prievolės ir surenkamos duoklės¹⁴⁰. Pastarosios pasižymėjo ne tik savo įvairove bet ir netolygiu paskirstymu konkretiems mokėtojams. Valstiečių duoklės ir prievolės buvo atliekamos ne nuo vieningai apibrėžto žemės ploto mato, o nuo kiemo (dūmo), kuris tuo metu laikytas prievoliniu vienetu. To meto ūkininkavimą sunkino tai, jog vieno ūkio valdą sudarė žemės plotai, išsimėtę tarp kitų žemvaldžių ir

a.). In *Lietuvos istorijos metraštis, 1995 m.* Vilnius, 1996, p. 29-48; *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543-1548)*. I knyga. Vilnius, 2009.

¹³⁶ ДОВНАР – ЗАПОЛЬСКИЙ, М. Литовские упоминки татарским ордан. *Скарбовая книга метрики литовской 1502-1504*. Симферополь, 1898; BŁASZCZYK, G. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*. Poznań. 2002, s. 65.

¹³⁷ TYLA, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas. XVI amžiaus antroji pusė – XVII a. vidurys*. Vilnius, 2012, p. 10; KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 82.

¹³⁸ ŽILĖNAS, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės finansų pagrindai*. Vilnius, 1996, p. 47.

¹³⁹ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 81, 482.

¹⁴⁰ ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, с. 26-34.

valstiečių žemių. Nebuvo ir vieningai apibrėžto žemės poto mato. Žemė matuota derliaus arba darbo kiekiu: javų statinėmis ar šieno vežimais (Aukštaitijoje), jaučių traukiama žagre (Žemaitijoje)¹⁴¹.

Egzistavo ir dar viena problema - į išdą patekdavo tik dalis gaunamų pajamų, nes surinktus mokesčius nevengdavo pasisavinti juos rinkę bendrosios administracijos pareigūnai: vietininkai, valstybės dvarų valdytojai, nuomininkai, seniūnai, pilių viršininkai, tijūnai ir gausus kitų pareigūnų burys¹⁴². Valdovą ėmė pasiekti skundai dėl administracijos pareigūnų savivalės ir piktnaudžiavimo, bajoriškoji visuomenė ėmė reikalauti, kad būtų aiškiai atskirtos valdovo asmeninės valdos nuo valstybinių ir nustatyta jų panaudos tvarka¹⁴³. Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis 1514 m. nuostatuose, skirtuose Vilniaus vaivadijos didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams, skelbė apie valdytojų savivalę, išdui nustatytos dalies pajamų nepristatymą ir reikalavo iš valsčių ir dvarų valdytojų pajamų: „[...] nuo to laiko, kai apsigyvenome mūsų tėvynėje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, ligi šių metų tu (Medininkų vietininkas – a.p.) ir kiti mūsų urėdai, kurie laiko mūsų dvarus, ligi šiol neteikiate mums jokių pajamų nei naudos iš tų dvarų ir kiekvienas jas sunaudojate savo pačių, ne mūsų, valdovo naudai“¹⁴⁴.

Karo išlaidoms didėjant, o valstybės išde nesurenkant pakankamai grynųjų pinigų, imta ieškoti naujų išdų pajamų šaltinių. Šiam tikslui pasiekti už suteiktas paskolas „iki gyvos galvos“ ar net iki „dviejų, trijų gyvų galvų“ didikams imtos užstatyti stambios domeno valdos, kunigaikščio dvarai ir pilys, iš kurių gautos pajamos atitekdavo naujiesiems žemių valdytojams¹⁴⁵. Domeno žemės jau ir iki tol buvo dalinamos kaip atlygis už tarnybą, suteikiant leidimus

¹⁴¹ JURGINIS, J. *Baudžiovos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 57, 60-61, 67; KIAUPIENĖ, J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI – XVIII a.* Vilnius, 1988, p. 57; ŁOWMIANSKI, H. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Wilno, 1931, t. 1, s. 185-208.

¹⁴² JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiovos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p. 32; ŽILĖNAS, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės finansų pagrindai*. Vilnius, 1996, p. 15.

¹⁴³ KIAUPIENĖ, J., PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386 - 1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 444.

¹⁴⁴ 1514 m. kovo mėn. 28 d. nuostatai didž. Kunigaikščio dvarų valdytojams. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p.101.

¹⁴⁵ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 82; ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, с. 26-28.

laikinai naudotis žemės valdomis su galimybe pasilikti dalį iš jų gaunamų pajamų ar kaip atlygis žemvaldžiams, po pirmųjų teritorijų praradimų netekusiems žemių. Dėl šių veiksnių didžiojo kunigaikščio domenas mažėjo, o pajamų išde vis tiek nuolat trūko¹⁴⁶.

V. Pičetos teigimu, dėl tokios finansinės politikos valstybės išdas tapo nemokiu didikų skolininku. O šiems ekonominiams ir politiniams sprendimams nepasiteisinus buvo suvokta, kad ir toliau valstybės finansinei padėčiai kryptant tokia linkme, valdovas gali likti ne tik be pajamų, bet ir be domeno¹⁴⁷. E. Gudavičiaus duomenimis, didžiojo kunigaikščio domenas mažėjo ir dėl dvarų laikytojų aplaidumo. Pastarieji mažai saugojo kunigaikščio žemių ribas. Tokia situacija pasinaudodavo jų kaimynai, pasisavindavę atskirus domeno plotus. Nors Pirmajame Lietuvos statute jau buvo numatytas tokių pasiglemžtų plotų nusavinimas, tačiau, anot E. Gudavičiaus, tokios bylos buvo iškeliamos tik valstiečių, nenorinčių patekti privataus žemvaldžio priklausomybėn iniciatyva¹⁴⁸.

Valstybė buvo priversta nuolat ieškoti būdų gauti papildomų pajamų šaltinių. Tokiomis pajamomis išdui tapdavo ir seimo nutarimu renkamas karo mokestis – sidabrinė¹⁴⁹. Tačiau nei valdovo žemių ir dvarų įkeitimas, nei sidabrinės rinkimas nesuteikė valstybei stabilaus finansinio pagrindo. *Imta ieškoti priemonių, leisiančių padidinti gaunamas pajamas iš pagrindinio išdo pajamų šaltinio - kunigaikščio domeno*, bei užtikrinti šių pajamų pastovumą. Bandyta imtis ūkio, administracinių ir finansinių reformų, kurios padidintų išdo pajamas, gaunamas iš žemėvaldos, bei panaikintų galimybes administracijos pareigūnams šias pajamas savintis¹⁵⁰.

¹⁴⁶ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 82-83.

¹⁴⁷ ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве.* Москва, 1958, с. 28.

¹⁴⁸ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų.* Vilnius, 1999, t. 1, p. 532.

¹⁴⁹ TYLA, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas. XVI amžiaus antroji pusė – XVII a. vidurys.* Vilnius, 2012, p. 12-20; LESMAITIS, G. *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antroje pusėje.* Vilnius, 2010, p. 143-145.

¹⁵⁰ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 83, 444.

Pirmas Žygimanto Senojo bandymas reformuoti Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų ūkį, padidinti iš jo gaunamą pelną ir rasti papildomų pajamų šaltinių buvo 1514 m. kovo 28 d. paskelbti nuostatai Vilniaus ir Trakų vaivadijų didžiojo kunigaikščio valsčių ir dvarų valdytojams¹⁵¹. Šiame dokumente skelbta apie blogą dvarų ūkio būklę, valdytojų savivalę bei išdui numatytos dalies pajamų grobstymą. Nuostatuose griežtai nurodyta kaip tvarkyti dvarų ir valsčių pajamas, reglamentuota dvarų valdytojų veikla, nurodyti darbų organizavimo principai, valstiečių natūrinių prievolių atlikimo tvarka. Reglamentuotas pajamų paskirstymas tarp valdovo ir administratoriaus: valdytojas turėjo gauti trečdalį ūkio pajamų. Nustatytas dalies natūrinių mokesčių pakeitimas piniginiiais mokesčiais. Anot V. Pičetos, šiais nuostatais valdovas savo tikslus ėmėsi įgyvendinti kol kas dar neperžengdamas istoriškai susiklosčiusių papročių ir senovės kategorijų, o tik siekdamas jas užtvirtinti¹⁵².

1527 ir 1529 m., patikrinus didžiojo kunigaikščio valdų būklę, buvo paskelbti nauji nuostatai¹⁵³: 1529 m. išleisti nuostatai Vilniaus ir Trakų vaivadijų didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams¹⁵⁴, 1527 m. ir 1529 m. paskelbti nuostatai Žemaitijos dvarų valdytojams¹⁵⁵. Šiais aktais buvo nustatytos naujos valstiečių prievolės, jų atlikimo tvarka, stengtasi kuo daugiau natūrinių duoklių pakeisti piniginėmis. Surinkti žemės ūkio produktai privalėjo būti parduodami turguje, o pinigai atiduoti išdui¹⁵⁶. Taip pat pareikalauta, kad dvarų valdytojai steigtų valstiečių lažininkų dirbamus arimus turinčius palivarkus tik derlingose žemėse, o kitose – rinktų iš valstiečių nustatyto

¹⁵¹ MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius, 2000, p. 47; 1514 m. kovo mėn. 28 d. nuostatai didž. kunigaikščio dvarų valdytojams. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 101; ЛЮБАВСКИЙ, М. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва, 1894, с. XIX-XXI, 361.

¹⁵² ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, с. 84-85.

¹⁵³ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 444.; ЛЮБАВСКИЙ, М. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва, 1894, с. 363.

¹⁵⁴ 1529 m. sausio mėn. Vilniaus ir Trakų vaivadijų didžiojo kunigaikščio dvarų ūkis ir valstiečių prievolės. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 106-108.

¹⁵⁵ 1529 m. sausio mėn. 8 d. Didžiojo kunigaikščio Žemaitijos valsčių prievolės. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 105-106.

¹⁵⁶ МАКСИМАЙТИС, М.; ВАНСЕВИČИУС, С. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*. Vilnius, 1997, p. 50.

dydžio piniginius mokesčius (činšą)¹⁵⁷. Nuostatais mėginta reguliuoti ūkinę Lietuvos didžiojo kunigaikščio valsčių ir dvarų laikytojų veiklą, apriboti savivalę, detalizuojant jų teises ir pareigas, nustatyti gaunamas pajamas, valstiečių prievolių normas¹⁵⁸.

XVI a. I pusės ūkinės ir administracinės reformos dar nepertvarkė valstiečių žemėnaudos, tačiau nustatė mokesčius ir prievoles bei nurodė ūkininkavimo tvarką¹⁵⁹: ūkininkavimą bandyta kreipti prekinės produkcijos didinimo ir pinigų už ją gavimo kryptimi¹⁶⁰. Mokėjimai valstybei natūra imti keisti piniginais mokesčiais. Tokiu būdu natūrinės pajamos ėmė virsti piniginėmis pajamomis. Kartu keitėsi ir valstybės pajamų šaltinio pobūdis – iš natūrinio buvo pereinama į piniginį¹⁶¹. J. Kiaupienės vertinimu, šiomis reformomis buvo žengtas žingsnis link naujoviškos ūkininkavimo sistemos. Reformos turėjo modernizuoti ūkininkavimo sistemą, padidinta piniginių mokesčių dalimi siekta skatinti piniginių santykių ir vidaus rinkos plėtrą, tačiau jos dar nesuvienodino valstiečių žemėnaudos, valstiečių turimų žemių nepavertė skirtiniais sklypais, prievolių dalis pinigais padidėjo, bet išliko prievolių įvairovė¹⁶².

Natūrinių prievolių keitimas piniginėmis, prekinių santykių mažai paliestame krašte valstiečiams tapo sunkia našta. Iškilė valstiečių ūkio prisitaikymo prie atsirandančių prekinių santykių problema¹⁶³. Prievolės buvo atliekamos atsižvelgiant į tiksliai neapibrėžto dydžio ūkinį vienetą – tarnybą, iš kurios reikalauta nustatyto kiekio grūdų, pinigų ir darbo. Tarnybą savo ruožtu sudarė keli dūmai (kiemai). Tarnybos prievolių dydis ir toliau nepriklausė nuo žmonių skaičiaus ir ariamos žemės dydžio¹⁶⁴. Nuo besikeičiančių prievolių valstiečiai gynėsi tradicijos išlaikymu ir vengdami skaidyti ūkius. Tarnybose

¹⁵⁷ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 444.

¹⁵⁸ MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai.* Vilnius, 2000, p. 47.

¹⁵⁹ MAKSIMAITIS, M.; VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija.* Vilnius, 1997, p. 51.

¹⁶⁰ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų.* Vilnius, 1999, t. 1, p. 370.

¹⁶¹ ŽILĖNAS, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės finansų pagrindai.* Vilnius, 1996, p. 46.

¹⁶² KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 444-445.

¹⁶³ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų.* Vilnius, 1999, t. 1, p. 375.

¹⁶⁴ JURGINIS, J. Valstiečių „tarnyba“ – feodalinų prievolių vienetas iki valakų įvedimo Lietuvoje. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai.* Serija A. Vilnius, 1957, p. 98 – 101.

daugėjo jose esančių žmonių ir dūmų skaičius, jos ėmė tarpusavyje skirtis ūkiniu ir ekonominiu pajėgumu. Jei turtingų valstiečių ūkiuose atsirasdavo samdinių, tai vargingos ir mažesnės tarnybos nebesugebėdavo atlikti nustatytų prievolių¹⁶⁵.

Prievolių nebebajėgiantys atlikti valstiečiai atsisakinėjo jas vykdyti, palikdavo savo ūkius. Po XVI a. 3-iojo dešimtmečio kunigaikščio reformos valstiečiai atsisakė vykdyti prievoles centrinėje Žemaitijoje. Jų nepasiteikinimas 1535 m. peraugo į sukilimą¹⁶⁶. Nusiskundimų būta ir daugiau. Valstiečiai skųsdavosi dėl vietinių urėdų piktnaudžiavimo valdžia, paprotinės teisės nesilaikymo, duoklių pasisavinimo atvejų bei dėl to, kad pastarieji nustatė naujus sunkius mokesčius ir prievoles. Kadangi nemažai gyventojų dėl tokios padėties palikdavo savo tėvonijas ir daug žemių likdavo tuščią, susirūpinęs valdinių mokestingumo silpnėjimu didysis kunigaikštis duodavo tokio valsčiaus gyventojams raštą, reglamentuojantį jų prievoles ir mokesčius išdui, taip pat jų ir vietos urėdų santykius. Kunigaikštis buvo priverstas prievoles reguliuoti ir šiek tiek palengvinti¹⁶⁷. Tokius didžiojo kunigaikščio raštus 1536 m. liepos 1 d. gavo Mogiliovo valsčiaus gyventojai, 1538 m. liepos 31 d. - Upytės valsčiaus valstiečiai¹⁶⁸. E. Gudavičiaus duomenimis, tiriamuoju laikotarpiu prievolių nebebajėgė atlikti maždaug trečdalis visų valstiečių ūkių¹⁶⁹.

Siekis gauti norimo dydžio prievoles bei didinti išdo pajamas, gaunamas iš domeno vertė Lietuvos valdovą ieškoti naujų ekonominių ir finansinių sprendimų. Vakarų Europoje vis labiau augantis žemės ūkio produktų bei medienos poreikis ir jų kainų šuoliai tarptautinėse rinkose¹⁷⁰, tapo akstinu produkcijos, gaunamos iš kunigaikščio domeno, didinimui. Siekiant padaryti Lietuvos ūkį našesniu ir sutvarkyti mokestinę bazę, reikėjo alikti domeno

¹⁶⁵ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 572, 575.

¹⁶⁶ Ten pat, p. 572, 575.

¹⁶⁷ MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius, 2000, p. 46.

¹⁶⁸ Ten pat, p. 46.

¹⁶⁹ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 576.

¹⁷⁰ TRIMONIENĖ, R. R. Polonizacija. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*. Vilnius, 2001, p. 45-496.

žemės inventorizaciją – žinoti tikslų jos kiekį, suvienodinti valstiečių žemėnaudą, valstiečių ūkius apdėti mokesčiais ir prievolėmis, atsižvelgiant į jų ekonominį pajėgumą¹⁷¹. Norint sustiprinti prekinį ūkį visų pirma reikėjo galvoti apie produkcijos kiekio, gaunamo iš žemės ūkio, didinimą. O tai reiškė, jog būtina pertvarkyti ūkininkavimo sistemą: sutvarkyti iki tol susiklosčiusią komplikuoatą žemėvaldą, kai ūkio valdą sudarė žemės, išskaidytos mažais sklypeliais ir išsimėčiusios tarp kitų žemvaldžių ir valstiečių žemių, įsisavinti naujus ūkininkavimui tinkamus žemės plotus, skatinti našesnę ūkininkavimo būdą.

Žemėtvaldos ir žemėnaudos pertvarkos anksčiausiai buvo pradėtos Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei priklausiusioje *Palenkės* vaivadijoje. Aptariamu laikotarpiu dalyje šios teritorijos jau buvo taikomos racionalesnės žemės ūkio tvarkymo formos bei valstiečių išnaudojimo principai - jau nuo XIV – XV a. feodalinė renta čia buvo nustatoma priklausomai nuo tiksliai apibrėžto ariamos žemės ploto vieneto – leno arba valako¹⁷². Anot vokiečių istoriko W. Rosenerio, žemės ūkio reformos pradėtos vykdyti ankstyvaisiais viduramžiais Frankų imperijoje, o vėlyvaisiais viduramžiais jau ir pagrindinėse didžiosiose Europos valstybėse¹⁷³. Teigta, jog tuo laikotarpiu atsirado ir valakas – pakankamas išlaikyti šeimą žemės vienetas, apimantis ariamą žemę, pievas, mišką ir ganyklas. Svarbiausiuose Europos ekonominiuose regionuose susiformavo feodalų ūkiai, valakų sistema, bendruomeniniai santykiai, buvo taikoma trilaukė sėjomaina. Šie pagrindiniai agrarinės sistemos principai su tam tikromis - didesnėmis ar mažesnėmis išlygomis ilgainiui apėmė visas didžiąsias Europos valstybes. Įvedant naują agrarinę sistemą, buvo keičiama ir gyvenviečių struktūra, įsitvirtino nauja sėjos ir derliaus nuėmimo tvarka¹⁷⁴. W. Roseneris, remdamasis O. Brunneriu, žemės ploto vieneta - valaką, trilaukę

¹⁷¹ ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине. In *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва. 1952, с. 331.

¹⁷² OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 188-189.

¹⁷³ ROSNER, W. *Valstiečiai Europos istorijoje*. Vilnius, 2000, p. 30-32.

¹⁷⁴ Ten pat, p. 30-32.

sėjomainą ir kaimus su išplėtotomis struktūromis įvardino pagrindiniais visos Europos agrarinei sistemai bei valstietijai būdingais elementais¹⁷⁵.

Palenkės vaivadijoje tiksliai apibrėžtas žemės matavimo vienetas – valakas ėmė plisti XIV-XV a., šias žemes intensyviai kolonizuojant valstiečiams ir smulkiajai šlėktai iš Mazovijos kunigaikštystės bei Lenkijos¹⁷⁶. Kartu su šiais kolonistais Palenkėje plito lenkiškoji teisės samprata¹⁷⁷ bei lenkiškasis ūkininkavimo modelis, kurio pagrindiniais elementais tyrinėtojai įvardino ploto vienetų sistemą, palivarkinį dvarą bei trilaukį¹⁷⁸. J.Ochmanskio teigimu, Lenkijoje toks ūkininkavimo modelis plėtojosi ypač lėtai - beveik du šimtmečius¹⁷⁹.

Valakas Palenkėje tapo nauju ploto ir prievolės vienetu¹⁸⁰. Valaku, kaip prievolės vienetu, ilgainiui ėmė naudotis ir Palenkėje savo valdas kūrę Lietuvos didikai. Iš Lietuvos didikų su žemės matavimu valakais anksčiausiai susidūrė kunigaikščiai Radvilos¹⁸¹. Mykalojus Radvila 1494-1504 m. jau būdamas Bielsko vietininku pagal to meto lietuviškojo feodalizmo (leno teisės

¹⁷⁵ Ten pat, p. 31.

¹⁷⁶ Plačiau apie Palenkės kolonizacijos procesus žr., WIŚNIEWSKI, J. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w. In *Acta Baltico-Slavica*. Białystok. 1964, t. 1; WIŚNIEWSKI, J. Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie. In *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*. Białystok. 1980, t. 1; WIŚNIEWSKI, J. Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. In *Acta Baltico-Slavica*. Białystok. 1977, t. 11; WIŚNIEWSKI, J. Podlasie. In *Słownik starożytności słowiańskich*. 1970, t. 4, 172-174; ZINKEVIČIUS, Z. *Rinktiniai straipsniai*. Vilnius, 2002, t. 1, p. 30-67; ŠMIGELSKYTĖ – ŠTUKIENĖ, R. Lietuvos vastybės teritorija ir sienos XIII-XVIII amžiuje. In *Lietuvos sienos*. Vilnius, 2009, p. 11-12; BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009-1795*. Vilnius, 2005, p. 262.

¹⁷⁷ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 187, 321.

¹⁷⁸ KOLANKOWSKI, L. *Pomiara Włóczna. Odbitka z „Ateneum Wileńskiego”*. Zeszyt 13. Wilno. 1927, s. 7; OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 207; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p.576; TRIMONIENĖ, R. R. Polonizacija. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*. Vilnius, 2001, p. 496. Tyrinėtojų teigimu, lenkiškasis ūkininkavimo modelis buvo vokiškojo modelio kopija. Žr., plačiau, ДОВНАР–ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Государственное хозяйство Вел. Княж. Литовск. При Ягеллонах*. Киев, 1901, p. 281; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 576.

¹⁷⁹ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 198.

¹⁸⁰ ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине. In *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва. 1952, с. 332.

¹⁸¹ ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине. In *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва. 1952, с. 332; OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 207.

pagrindu) modelį (kai bajorai tapdavo žemes gavusio didiko valdiniais)¹⁸², smulkią ir vidutinę Palenkės bajoriją kartu su jų valdytomis žemėmis telkė savo pavaldumui¹⁸³. 1509 m. Žygimantas Senasis Palenkėje Mykalojui Radvilai atidavė valdyti ir Raigardo bei Goniondzo dvarus¹⁸⁴. Savo valdomose žemėse Radvila ėmė vykdyti radikalias pertvarkas: vadovaudamasis Palenkėje jau naudotu žemėtvarkos modeliu kūrė naujus ir pertvarkė senus kaimus bei dvarus, išmatuodamas visą jų žemę valakais. Valakais buvo matuojamos ne tik valstiečių ar miestelėnų, bet ir kunigaikščiui pavaldžių laisvųjų bajorų žemės¹⁸⁵.

Palenkėje paplitusio žemės matavimo valakais, kaip pabrėžė ir J. Kiaupienė, dar negalima tapatinti su Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įgyvendinta valakų reforma¹⁸⁶. Esminiai valakų reformos principai buvo suformuoti Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Bonos Sforsos valdomose žemėse. Tai susiję su Bonos veikla, prisidedant prie didžiojo kunigaikščio vykdytos ūkio pertvarkos. Visų pirma, Bonos įtakoje, valdovų pora pradėjo susigrąžinti užstatytas domeno žemes, iš kurių gaunamos pajamos seniai viršijo pasiskolintą pinigų sumą, ir išmaras (jos turėjo atitekti didžiajam kunigaikščiui)¹⁸⁷. Tai buvo ne vien tik didžiojo kunigaikščio žemių revizija, bet ir valdovams pavaldžios ūkinės teritorijos kūrimas¹⁸⁸. Iš Goštautų, Radvilų, Zaberezinskių, Alšėniškių išpirkus didžiulius žemių masyvus Bonos valda apėmė Gardino, Kobrino, Kremeneco seniūnijas, Pinsko ir Klecko kunigaikštystes, bei Palenkę. Kitoje sienos pusėje jos valdos susikoncentravo

¹⁸² KIAUPIENĖ, J., PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 226-234.

¹⁸³ KLOZA, J.; MAROSZEK, J. *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich.* Białystok, 1997, s. 20, 38.

¹⁸⁴ Ten pat, s. 19-20.

¹⁸⁵ Ten pat, p. 38; POCIECHA, W. *Królowa Bona.* Poznań, 1958, s. 160-161; BARANOWSKI, I. T. Z dziejów feudalizmu na Podlasiu, Rajgrodzko - goniądzku państwo Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku. In *Przegląd historyczny.* 1907, t. 6, s. 162-163; ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине. In *Материалы по истории земледелия СССР.* Москва, 1952, с. 333.

¹⁸⁶ KIAUPIENĖ, J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI-XVIII a.* Vilnius, 1988, p.76.

¹⁸⁷ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų.* Vilnius, 1999, t. 1, p. 533.

¹⁸⁸ Ten pat.

Mazovijoje. Abipus Lietuvos – Lenkijos sienos susidarė asmeniškai Bonos valdoma kunigaikštija¹⁸⁹.

Įvertinusi jos valdoje atsidūrusios Mazovijos ir Palenkės teritorijose vyravusius žemėtvarkos principus, čia jau paplitusio žemių matavimo tiksliai apibrėžtu ploto vienetu privalumus ir teikiamą naudą, Bona Sforsa ėmėsi valstiečių žemėnaudą pertvarkyti pagal čia paplitusį žemėtvarkos modelį - taisyklingą trilaukį suvedant į tiksliai matuojamus žemės plotus ir jų dydį susiejant su prievolių dydžiu. Bonos vykdyta veikla skyrėsi nuo iki tol Palenkėje įvykdytų matavimų tuo, jog tai jau buvo vieningas, kruopščiai suplanuotas bei 1549 m. nuostatais¹⁹⁰ reglamentuotas ir per trumpą laikotarpį įgyvendintas procesas, apėmęs visas Bonos domeno žemes¹⁹¹. Reforma Bonos žemėse buvo pradėta nuo to, jog iš privačių žemvaldžių ir Bažnyčios buvo pareikalauta dokumentų, įrodančių jų teises į abejotinų žemių, miškų ir vandens telkinių valdymą¹⁹². Siekdama sutvarkyti ir padidinti valstiečių prievoles, Bona įsakė matuoti valstiečių žemes valakais – ir nuo šio mato nustatyti prievoles. Žemės jungtos į vientisus masyvus: naikinant įsiterpusias privačias žemes, pastarosios buvo paimos, o savininkui atiduodamas lygiavertis žemės plotas kitoje vietoje¹⁹³. Minėta atvejų, kai norint išvengti valstiečių perkėlimo, žemių apkeitimas buvo vykdomas kartu su čia gyvenusiais valstiečiais¹⁹⁴. Kaimų žemės dalintos į tris laukus - trilaukis tapo visuotinai priimta žemėvaldos sistema, likvidavusia netvarkingą žemėnaudą¹⁹⁵. D. Pochilievičius atkreipia dėmesį į tai, kad šaltiniuose, kuriuose užfiksuoti XVI a. pirmoje pusėje didikų vykdyti žemių matavimai valakais, nėra jokių duomenų apie valakais išmatuotos žemės kokybę, kuria remiantis turėjo būti

¹⁸⁹ Ten pat, p. 546; MAROSZEK, J. *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*. Białystok, 2000, s. 165.

¹⁹⁰ Bonos Sforsos valakų nuostatai skelbti: KOLANKOWSKI, L. *Pomiara Włóczna. Odbitka z „Ateneum Wileńskiego”*. Zeszyt 13. Wilno. 1927, s. 4-5.

¹⁹¹ POCHILIECHA, W. *Królowa Bona*. Poznań, 1958, s. 170.

¹⁹² KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 83.

¹⁹³ KOSMAN, M. *Pomiara Włóczna na Polesiu Pińskim*. In *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. Poznań, 1970, t. 31, s. 118; ПОХИЛІЕВИЧ, Д. Л. *Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине*. In *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва. 1952, с. 334.

¹⁹⁴ Ten pat, p. 289, 334.

¹⁹⁵ Ten pat, p. 332.

nustatomos valstiečių prievolės¹⁹⁶. Autorius iškelė prielaidą, kad žemės kadastro idėja, kai žemė pirmą kartą buvo pradėta skirstyti į tris kategorijas: gerą, vidutinę ir blogą, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje atsirado kartu su Bonos pradėta vykdyti žemės reforma ir naujai diegtais ūkininkavimo metodais. D. Pochilievičius teigė, jog Bona Sfora galėjo pasinaudoti ir gimtojoje Italijoje įgytomis žiniomis: žemės kadastro idėjos, Italijoje paplitusios XIV a., buvo plačiai taikomos ir Bonos Sforsos motinos valdose¹⁹⁷.

Taigi, apibendrinami galime teigti, jog prie naujos žemės tvarkymo sistemos buvo pereita dėl ekonominių ir administracinių priežasčių, modernizuojant ir optimizuojant mokesčių surinkimą, bei siekiant suintensyvinti žemės ūko plėtrą. Valakų reformos idėjas subrandino, reformą savo dvaruose tikslingai ir kryptingai vykdžiusi didžioji kunigaikštienė Bona Sfora.

1.2. VALAKŲ REFORMOS REIKŠMĖ

Siekdamas padidinti išdo pajamas esminius Bonos Sforsos domene įvykdytos reformos principus, matininkų ir revizorių komandą perėmė Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas, XVI a. viduryje ėmęs įgyvendinti valakų reformą valstybinėse Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Čia reforma buvo įvykdyta labai organizuotai ir greitai – visose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarinės dalies valstybinėse žemėse, bei pietvakarių Baltarusijoje - per keletą dešimtmečių. Paskutiniaisiais XVI a. dešimtmečiais reforma persikėlė į rytines Baltarusijos dalis¹⁹⁸. Apie 1560 m., įvertinę valakų reformos teikiamą naudą, valstybinių žemių pavyzdžiu, ją ėmė vykdyti ir privačių žemių savininkai¹⁹⁹.

¹⁹⁶ Ten pat, p. 333.

¹⁹⁷ Ten pat, p. 338.

¹⁹⁸ ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, p.223-247; OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p.189; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 576, 578; BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 40.

¹⁹⁹ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 208.

Reformos vykdymo principai ir uždaviniai buvo nusakyti 1557 m. balandžio 1 d. išleistuose 49 straipsnių Valakų reformos nuostatuose „*Устава на волоки*“²⁰⁰, bei vėlesniuose jų papildymuose²⁰¹. Šiuo dokumentu reguliuota žemės ir miško naudmenų naudojimo tvarka, nustatytos valstiečių teisės, pareigos, mokesčiai ir prievolės. Iki pat XVIII a. pabaigos nuostatai buvo svarbiausias norminis aktas valstybinių kaimų reikalams tvarkyti²⁰².

*Valakų reformos esmė buvo ta, kad siekiant padidinti išdo pajamas, valstiečių prievolės buvo susietos su turimos žemės dydžiu, o ši žemė aiškiai atribota taisyklinguose masyvuose ir apdirbama taisyklingu trilaukiu*²⁰³. Reformą, remdamiesi J. Ochmanskio tyrimuose suformuotu modeliu, vertiname trimis aspektais: techniniu, socialiniu ir ekonominiu²⁰⁴.

Svarbiausi **techninio** reformos aspekto uždaviniai buvo atskirti valstybinių žemių plotus nuo privačių savininkų žemių, sujungti juos į vientisus masyvus, išmatuoti tiksliai apibrėžtu žemės matavimo vienetu – valaku²⁰⁵ bei nustatyti tikslias tų žemių sienas. Pagrindinį techninio reformos aspekto principą 1562 m. Karšuvos valsčiaus inventoriuje įvardino revizorius

²⁰⁰ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 539-585.

²⁰¹ 1557, октября 20. Дополнения и исправления Устава на волоки, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с.585- 590; 1558, мая 20. Инструкция, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 590-592; 1558, июня 20. Постановления великаго князя Сигизмунда Августа объ отправлении подводной повинности городами, местечками и Русскими волостями, о налоге на торговлю, шинкъ и ремесло и объ организации подводнаго дела. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 592-599; 1558, октября 20. Дополнения и исправления постановлений отъ 20 июня 1558 года, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 599; Безъ даты. Устава, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ для определения обязанностей старость, державцевъ и урядниковъ замковъ, державъ и дворовъ господарскихъ Великаго Княжества Литовского, въ Виленскомъ и Троцкомъ поветахъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 599-622.

²⁰² MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius, 2000, p. 47-48. J. Machovenko teigė, jog išleidus valakų reformos nuostatus ir juos papildžius, bendrų nuostatų didžiojo kunigaikščio valsčių ir dvarų, priklausomų valstiečių ūkiui tvarkyti išleista nebebuvo. Vėlesni nuostatai leisti kiekvienam valsčiui ar dvarui atskirai.

²⁰³ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p.576-577.

²⁰⁴ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 190.

²⁰⁵ 1 valakas (apie 21 ha) lygus 30-33 margams. Kartu su valaku Lietuvoje atsirado nauja ploto matavimo sistema (ilgio ir pločio sandauga), kuri pakeitė iki tol vyravusią archaišką sampratą, pagal kurią žemė matuota darbo ir derliaus kiekiu: žagrėmis, javų statinėmis ir šieno vežimais.

Jokūbas Laškovskis: „[...] Kas yra matavimas valakais. Matavimas valakais yra ne kas kita, kaip teisingas įvairių žemės sklypų išmatavimas, paženklinimas atitinkamais ir teisingais ženklais ir atribojimas, o po to kiekvienam, kam kiek priklauso ir ką teisingumas ir teisė griežtai pripažįsta, nustatymas, kad kiekvienas ramiai gyvendamas savo nuosavybe naudotųsi, idant Viešpačiui Dievui, kuris jam iš savo malonės ją duoti teikėsi dėkotų, jį gerbtų bei šlovintų, o su savo artimu taikiai gyventų, jį mylėtų, į jam atribotą nuosavybę nesikėsintų, ežių jam negadintų [...]“²⁰⁶.

Siekta pakeisti tuo metu egzistavusią padriką smulkiasklypę žemės struktūrą, kurią sudarė miškuose ar žemdirbystei patogiose vietose išsimėtę netaisyklingos formos ariamos žemės ir pievų sklypeliai. Likviduojant išmėtytus sklypus, valstybinės žemės plotai, kurie iki reformos buvo susimaišę su privačių savininkų dirbamomis žemėmis, imti jungti į vientisus masyvus. Valstiečių sodybos sukeltos į naujai steigiamus, išanksto suplanuotus, tikslią teritoriją turinčius kaimus. Siekiant įvesti trilaukę žemės naudojimo sistemą, kaimų ir valstybinių miestų ir miestelių žemės matuotos į tris taisyklingus laukus, įvestas žemės kadastras: žemė buvo suskirstyta į gerą, vidutinę ir blogą²⁰⁷.

Reformai vadovavo Petras Chvalčevskis, nuo 1552 m. ėjęs valdovo dvarų ir pilių valdytojo pareigas²⁰⁸. Techniniu reformos vykdymu rūpinosi matininkai ir revizoriai²⁰⁹. Revizoriai atliko didžiojo kunigaikščio dvarų tvarkytojų ir žemėtvarkos bei matavimo darbų vadovų funkcijas. Jie kontroliavo matininkų darbą, urėdų veiksmus, tvarkė juridinius ir ūkinius reformos reikalus, nustatydamo valstybinių valdų pajamų šaltinius ir jų surinkimo tvarką. Taip pat kontroliavo, kad kaimo sodybos būtų kuriamos viduriniame lauke, kartu su

²⁰⁶ 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты.* Вильна, 1898, т. 25, с. 15.

²⁰⁷ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т. 33, с. 569.

²⁰⁸ 1558, мая 20. Инструкция, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т. 30, с.590-592; РОСІЕСНА, W. Chwalczewski Piotr. *In Polski słownik biograficzny.* Kraków, 1938, t. 4, s. 2.

²⁰⁹ Apie revizorių funkcijas ir pareigas plačiau žr., ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Руском государстве.* Москва, 1958, с. 186-189.

urėdais dalino valstiečiams valakus²¹⁰. Vyresnieji matininkai – „pamierčiai“, buvo atsakingi už vieno ar kelių valsčių priežiūrą, žemės kokybės nustatymą, privačių, įsiterpusių į valdovo žemes, žemės sklypų sukeitimą. Jie numatydavo ir vietą naujo kaimo kūrimui. Žemėtvarkos ir techninius matavimo valakais darbus vykdė matininkai – „mierčiai“²¹¹.

Socialiniu požiūriu²¹² valakų reforma galutinai panaikino neprivilegijuotųjų gyventojų žemės nuosavybės teises. Iki reformos laisvieji ūkininkai ir bajorų valstiečiai galėjo laisvai disponuoti žeme – parduoti ir pirkti, tai pasitvirtindami pas valdovą. Valstybinių žemių žmonės turėjo teisę palikti savo žemę ilgesniam laikui, o vėliau ją atgauti²¹³. Remiantis valakų įstatyme užfiksuota nuostata, kad „valstietis ir visas jo turtas“ yra valdovo²¹⁴, visa valstybinių valstiečių žemė, nesvarbu koku būdu įsigyta - įsisavinta, pirкта ar paveldėta, buvo paimta ir išmatuota valakais. Valakai buvo matuojami ir dalinami neatsižvelgiant į anksčiau turėtą žemės kiekį. Kiekviena šeima atgavo žemę kaip skirtą naudojimui, bet jau priklausančią valdovui arba bajorui, ir tapo žemės valdytojais, o jų palikuonys galėjo paveldėti tik savo žemės valdymą. Pirkti ir parduoti žemę valstietis galėjo tik gavęs savo pono leidimą²¹⁵. Taip buvo panaikintos alodinės valstiečių žemės nuosavybės liekanos, galutinai įtvirtinta baudžiava²¹⁶.

²¹⁰ ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, с. 186-187; GŪŽYS, J. Žvilgsnis į senovę. In *Lietuvos žemėtvarkos istorijos chrestomatija*. Vilnius, 2008, p. 130.

²¹¹ ДОВНАР – ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Очерки организации западно - русского крестьянства в XVI веке*. Киев, 1905, с. 190-195; KOLANKOWSKI, L. *Pomiara Włóczna. Odbitka z „Ateneum Wileńskiego” zeszyt 13*. Wilno. 1927, s. 8.

²¹² Apie socialinio reformos pobūdžio problematiką plačiau žr., ПИЧЕТА, В.И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958; ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л., Землеустройству и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине. In *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва. 1952; ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л., Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого Княжества Литовского в XVI и первой половине XVII века. In *Средние века*. 1955, т. 6; JURGINIS, J. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962.

²¹³ DUBONIS, A. Žemėvalda. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 791-792.

²¹⁴ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 570; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 176.

²¹⁵ DUBONIS, A. Žemėvalda. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 791-792.

²¹⁶ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p. 577.

Gyventojų galimybės migruoti iš vienos vietos į kitą, ilgesniam laikui palikus žemę dirvonuoti, sumažėjo iki minimumo. Reforma kardinaliai pakeitė valstiečių gyvenimą: visų pirma jiems reikėjo nugriauti savo sodybas ir keltis į naują kaimą, paėmę valaką jie prarasdavo laisvę ir, kaip teigė E. Gudavičius, „valstiečių prirtvirtinimas prie žemės skrupulingai reglamentavo visą jų gyvenimą, o baudžiava tapo jų gyvenimo norma [...] reforma galutinai nubrėžė neperžiangiamą ribą tarp bajorų ir valstiečių, atimdama pastariesiems galimybę bent jau išimties tvarka išsitarnauti bajorystę karo tarnyba“²¹⁷. Tokiu būdu buvo panaikinta ir ilgą laiką vyravusi lauko bendruomenė, susiformavo kaimo bendruomenė. Socialinių santykių pokytis nulėmė naujos kaimo kultūros bei kaimo tradicijų formavimąsi – kaimyninius santykius, kaimo šventes: vestuves, krikštynas, alaus koštuves ir kitas bendras tradicijas. Šios tradicijos ėmė nykti įvykdžius vienkieminę žemės reformą. Jau 1938 m. V. Balčiūnas, tyręs Lietuvos kaimų žemėtvarkos istoriją, apie tai rašė: „prieš kaimų išskirstymą viensėdžiais iškeliamas dar vienas jau nebeūkinės reikšmės argumentas, būtent: sakoma, jog dingsianti mums liaudies daina, kuri paprastai skambėjo bendrų lauko darbų metu ir visokių talkų proga. Tai yra tiesa, didysis liaudies dainos augimo pagrindas – kolektyvusis darbas - viensėdžių sąlygomis pranyksta“²¹⁸.

Valakų reforma valdovui buvo ypač naudinga *ekonominiu* atžvilgiu. Pagrindinis reformos tikslas buvo padidinti išdo pajamas, valaką apdedant pinigiais ir natūriniais mokesčiais bei lažo prievole palivarkui²¹⁹. J. Ochmanskio ir E. Gudavičiaus nuomone, nors reforma ir smarkiai padidino valstiečių prievoles, tačiau jos buvo tiesiogiai susietos su dirbamos žemės dydžiu, paskirstytos lygiai ir racionaliai, o tai labiau atitiko valstiečių ūkinį pajėgumą²²⁰. Be to, didžiojo kunigaikščio valdų centralizavimas ir trilaukės režinės sistemos įvedimas per kelis dešimtmečius suintensyvino žemės ūkį –

²¹⁷ Ten pat, p.578.

²¹⁸ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.186-187.

²¹⁹ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p. 71.

²²⁰ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 192; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 578.

žemes sujungus į vieną vietą susidarė galimybės geriau įdirbti žemę, padidėjo žemės ūkio produkcijos našumas²²¹. Dėl šios mokesčių bei žemėtvarkos reformos didžiojo kunigaikščio pajamos iš valdų išaugo tris²²² - keturis²²³ kartus. Dar vienu išdo pajamų šaltiniu tapo ir pajamos gaunamos iš reformos metu griežtai imto tvarkyti miškų ūkio²²⁴.

Apibendrinant galima teigti, jog Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje per kelis dešimtmečius įvykdyta žemėvaldos, žemėtvarkos ir žemėnaudos reforma buvo ypač reikšmingas įvykis, neturėjęs analogų tuometinėje Europoje. Valakų reforma priartino Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę prie europinės žemėvaldos formų, paskatino valstiečių ūkių techninę pažangą, suintensyvino kolonizacijos plėtrą. Ekonominiu aspektu ši reforma buvo ypač naudinga – padidėjo pajamos iš žemės ir miško naudmenų. Tačiau socialiniu požiūriu reforma galutinai įtvirtino baudžiavą ir pablogino teisinę valstiečių padėtį. Reformos metu įvykdyti techninio pobūdžio pertvarkymai buvo sąlygoti ekonominių reformos tikslų. Jie visiškai pakeitė visas ankstesnes savaimingai susiformavusio ikivalakinio kraštovaizdžio teritorines bei užstatymo struktūras ir suformavo naują Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdį.

²²¹ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 45; OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 197.

²²² GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t.1, p.578.

²²³ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 193; ДОВНАР – ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Государственное хозяйство Вел. Княж. Литовск. При Ягеллонах*. Киев, 1901, с. 357-362.

²²⁴ Plačiau apie ekonominę reformos aspektą žr., ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Руском государстве*. Москва, 1958, p. 223; OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 191-194.

II. VALAKŲ REFORMOS ĮTAKA LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS KRAŠTOVAIZDŽIUI

Ekonominiams valakų reformos tikslams sąlygojus socialinius pokyčius bei techninio pobūdžio pertvarkymus, pastarieji visiškai pakeitė visas ankstesnes savaimingai susiklosčiusio ikivalakinio kraštovaizdžio teritorines, erdvines ir užstatymo struktūras, suformavo naują kraštovaizdį bei nulėmė naujų kraštovaizdžio elementų atsiradimą.

Šiame tyrimo etape siekiame identifikuoti XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaimo, miestelio ir miškų ūkio kraštovaizdžio pokyčius. Apie valakinio kraštovaizdžio XVI a. formavimosi ir vidinės struktūros ypatumus žinių mums suteikia valakų reformos nuostatai bei reformos metu surašyti valdų inventoriai.

2.1. KAIMO KRAŠTOVAIZDIS

1557 m. valakų reformos nuostatų straipsniai daugiausia skirti reguliuoti žemės, miško ir vandens naudmenų naudojimo tvarką, apibrėžti valdovo valdinių teises ir pareigas, nustatyti mokesčius ir prievoles išdui. Tačiau kartu tai tiesioginis ir pagrindinis šaltinis reformos metu vykusiems kaimo kraštovaizdžio pokyčiams identifikuoti. Visgi, nuostatų straipsniuose žinios apie reformos metu vykdytas techninio pobūdžio pertvarkas gana fragmentiškos. Iš 49 nuostatus sudarančių straipsnių duomenų apie vykdytus pertvarkymus randame vos keliuose. Kaimo kraštovaizdžio pokyčiams tirti aktualiausias 29 nuostatų straipsnis „Apie revizorius, matininkus, apie valakų matavimą ir apie valdinių sodybas“²²⁵. Šiuo straipsniu buvo įteisintas **kaimų pertvarkymas** - vienas iš svarbiausių valakų reformos padarinių, pakeitusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdį. Senieji kaimai su

²²⁵ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т. 30, с. 568-571.

netvarkinga žemėvalda buvo panaikinti, jų gyventojams įsakyta palikti senąsias sodybas ir keltis į naujai steigiamus, iš anksto suplanuotus, nuostatais griežtai reglamentuotą užstatymo struktūrą turinčius kaimus. Straipsnyje deklaruotas netvarkingos valstybinės žemėvaldos panaikinimas, žemės išmatavimas valako dydžio sklypais ir bendro visam kaimui *trilaukio įvedimas*: „o kur bus matuojama, turi matuoti visokią žemę, pirkta ir įkeista, nes kumetis (kaimietis) ir visas jo turtas yra mūsų; o žemę aprašinėti: kokio dydžio valakai išilgai ir skersai, kuriose vietose [...]; o kur valakai gali būti ištisiniai, matuoti į tris laukus, kiekviename lauke po 11 margų, tai yra valake 33 margai su priedu; o jei dėl įvairių priežasčių negali būti ištisinių valakų, tai išmatuoti margais“²²⁶. Taisyklingo trilaukio įvedimu siekta įtvirtinti trilaukės sėjomainos ciklą – kai vienas iš laukų buvo skiriamas žiemkenčiams, kitas – vasarojui, o trečias pūdymui²²⁷.

Valstybinių žemių sujungimas į vientisus žemės masyvus, bei trilaukės sistemos įvedimas nebuvo lengvas uždavinys reformą vykdžiusiems matininkams. Jis buvo sunkiai įgyvendinamas dėl privačių žemių plotų, įsiterpusių į valstybines žemes. Tam atvejui nuostatų 29 straipsnyje buvo išdėstyta, kad ten „kur be žemininkų žemių valakų negalima išlyginti, tai, imdami tokias žemes, turi atlyginti [...] žemėmis, kur žemininkams būtų patogiau prie jų dvarų, ir taip pat, kokios žemės paimta ir kiek, tokios ir tiek pat atiduoti“²²⁸. Toks žemių apkeitimas buvo fiksuotas reformą vykdžiusių matininkų ar revizorių surašytuose dokumentuose. Deja, tokių matavimus iliustruojančių, o kartu ir kraštovaizdžio pokyčius atspindinčių raštų išliko tik

²²⁶ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 570; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 176.

²²⁷ 1562 г., Октября 30. Разграничительный актъ Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древнихъ актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XXV, 1898, с. 91; 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 178.

²²⁸ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, p. 570; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 176.

nedidelė dalis²²⁹. Įdomių duomenų apie tai, kaip tokie žemių apkeitimai buvo vykdomi, randame 1554 m. Upytės valsčiaus matininko Jono Sapiegos surašytame rašte²³⁰. Šis raštas buvo išduotas Vilniaus pavieto žemioniui Jonui Šimonovičiui, kaip pažymėjimas, jog įsiterpusios į didžiojo kunigaikščio valdas J. Šimonovičiui priklausiusios žemės buvo paimtos, suteikiant jam žemių kitose vietose. Matuojant Upytės valsčiuje Gikonių, Čelkių ir Smilgių kaimų žemes valakais, prie jų buvo prijungti devyni valakai, šeši margai ir dvidešimt prentų žemės: šeši J. Šimonovičiui priklausę „dirbamos žemės, kaimelių (?), patręštų žemių (dirvų), miško bei šienaujamų pievų“ sklypai²³¹. Paimtų sklypų dydis buvo labai įvairus – nuo dviejų margų dvidešimties prentų iki didesnio kaip trejų valakų žemės sklypo. Už tai J. Šimonovičiui mainais atiduoti keturi sklypai kitose vietose. Iš viso – devyni valakai, trylika margų ir aštuoniolika prentų²³². Kaip ir buvo akcentuota nuostatuose, esant žemės kokybės skirtumui, žemės buvo daugiau atiduota, nei paimta.

Būta atvejų, kai revizuojant vieną ar kitą valsčių, revizorius rasdavo kaimų, kurių žemė revizijos metu dar nebuvo sujungta į vientisą masyvą ir

²²⁹ Žr., pavyzdžiui, 1554 m. birželio 2 d. valakų matininko Jono Sapiegos pažymėjimas apie Gikonių, Čelkių ir Smilgių žemės matavimus. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F256-3162; 1567 m. revizoriaus J. Steckevičiaus ir Biržų seniūno Kaspero Šveikausko surašytas aktas, kuriame pažymėti žemės pakeitimai tarp Hriškovičienės – Rodovienės valdomo Biržų dvaro ir Juknų kaimo (Юхновское) karališkųjų valstiečių. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F31-193; 1568 m. Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus Užnerio dvarų administratoriaus raštas apie matininko Liaskovskio, matuojant Labanoro dvarą per klaidą prijungtą Maišiogalos klebono Virkovskio valstiečio Jono Bernevičiaus žemę ir atlyginimą jam. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 273-2397; 1555 m. raštas, kuriuo matininkas Abramus Kunca prisipažįsta, kad atidavė Upytės žemininkui Motiejui Andrejevičiui kompensaciją žmonėmis ir žemėmis prie Lavenos (Лавены) upelio už ankstesnio matininko atimtus valakus prie Micevičių kaimo (Upytės paviete). Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 77-55; 1567 m. raštas, kuriuo Upytės laikytojas Ivanas Krošinskis ir karaliaus revizorius Upytės valsčiuje Vaitiekus Devialtovskis nurodė Timofiejui Teterinui, kad karaliaus valia jo turėtų 31 valaką žemės Kryklėnų ir Kirkilėnų kaimuose pakeitė į tokį pat žemės kiekį Balių ir Barklainių kaimuose (Upytės valsčiuje). Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8-761; 1558 m. Lauryno Makoveckio revizorinis raštas apie Dubo ar Dubų dvaro (Dubien) žemės sukeitimą su Volpos valsčiaus Tupičanų kaimo žeme. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 273-2395; Pranešimas komisijos, LDK Žygimanto Augusto skirtos 1559 X 2 ištirti ginčo tarp ieškovo – d.k. dvarionies Ivano Vyšetravkos ir atsakovų – Markovo tenutos Chotutičių ir Oleškovičių kaimų valstiečių dėl žemių, kurios buvo paimtos iš Vyšetravkos per valakų matavimą. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F256-1915.

²³⁰ 1554 m. birželio 2 d. valakų matininko Jono Sapiegos pažymėjimas apie Gikonių, Čelkių ir Smilgių žemės matavimus. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 256-3162.

²³¹ „[...] земля рабочих, селиськ и навозов, лесов и сеножатей [...]“. 1554 m. birželio 2 d. valakų matininko Jono Sapiegos pažymėjimas apie Gikonių, Čelkių ir Smilgių žemės matavimus. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 256-3162, p. 1.

²³² Ten pat, p. 1-2.

nepadalinta į tris laukus. Nemažai tokių kaimų aprašyta 1554 m. Nemenčinės ir Linkmenų valsčių inventoriuje²³³. Inventoriuje minėto dviejų valakų ir šešių margų dydžio Stželnikų (Strzelniki) kaimo žemė revizijos metu, nors jau ir buvo išmatuota valakais bei atribota kapčiais, tačiau nesudarė vientiso žemės masyvo, nebuvo padalinta į tris laukus ir buvo išsidėsčiusi keturiose skirtingose vietose. Šiuos keturis sklypus iš visų pusių supo privačių savininkų žemės²³⁴. Tokia pat situacija rasta ir dar keliolikoje šių valsčių kaimų. Paminėtina tai, jog tai buvo labai nedideli kaimeliai: dviejų – šešių valakų dydžio. Nors inventoriuje nerandame prieraišo dėl kokių priežasčių žemių sujungimas į taisyklingus masyvus nebuvo įgyvendintas, galime daryti prielaidą, kad ši procesą sunkino šių valsčių geografinis reljefas – ežeringos, giriomis apaugusios, kalvotos vietos. Rudosevičių (Rudowsewiczow) kaimo aprašyme, skirtingai nuo likusių kaimų, jau buvo ir griežtas revizoriaus nurodymas sujungti šešiose skirtingose vietose esančius kaimo sklypus (kurių bendras plotas sudarė šešis valakus) į vientisą masyvą ir įvesti taisyklingą trilaukį²³⁵.

Taigi, žemėtvarkinė kraštovaizdžio kaita vyko kaimui priskirtą žemę sujungiant į vieną potą ir išmatuojant į taisyklingos formos laukus, taip pat, tuos laukus suskirstant į taisyklingos formos *rėžius*. Valakus paėmę valstiečiai kiekviename iš trijų kaimo laukų gaudavo po trečdalį margais išmatuotų ir jiems paskirtų rėžių. Trijų laukų rėžiai sudarė vieną valaką. Šalia šios, į tris laukus išmatuotos žemės, kaimų teritorijose buvo žemės plotų, reformos metu surašytuose inventoriuose vadinamų *užusieniais* (застеньки, zascianki). Tai žemės ar miško naudmenų plotai, kurie, kaimo žemę matuojant valakais, likdavo neįjungti į kurį nors vieną iš trijų laukų. Užusieniai dažniausiai buvo išsidėstę kaimo laukų pakraštyje, paupiuose, tarp gretimų kaimų ribų – vietose, kurios likdavo už nustatytos trijų laukų sienos. Tai galėjo būti dirbamos žemės sklypai, šienaujama pievų, miško plotai, ganyklos²³⁶. Inventoriuose esantys

²³³ 1554 m. gruodžio mėn. 4 d. Vilniaus tįjunystės – Nemenčinės ir Linkmenų valsčių – inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 29-131.

²³⁴ Ten pat, p. 37-38.

²³⁵ Ten pat, p. 38.

²³⁶ Žr., pavyzdžiui, 1554 m. gruodžio mėn. 4 d. Vilniaus tįjunystės – Nemenčinės ir Linkmenų valsčių – inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 39-40, 45,

kaimų aprašymai liudija, jog tokių užsienių prie kaimo būdavo išmatuojama nuo vieno iki keliolikos.

J. Laškovskio surašytame Kretingos valsčiaus inventoriuje minėti atskiri valakais išmatuotų ganyklų plotai²³⁷. Ganyklos dažniausiai būdavo nustatomos bendros visam kaimui, jos rėžiais neskirstytos.

Sujungus žemę į vientisus plotus bei išmatavus valakais, kaimų *sienos*, atskiri laukai, valstiečių rėžiai bei užsieniai įgavo tikslias ir taisyklingas *ribas*. Šios ribos žymėtos *kapčiais bei ežiomis*. 7 nuostatų straipsnyje buvo įteisintas tokių ribų neliečiamumas: vaitams įsakyta kaimuose „nepaimtų valakų pervaras, sienas, ribas ir kapčius tarp [...] valdinių žemių kiekvienais metais taisyti ir atnaujinti, grasinant kapos grašių bauda, o jeigu [vaitas] pastebėtų, kad kuris kaimynas yra sugadinęs kapčius arba ribas, apie tai turi pranešti urėdui tokia pat atsakomybe“²³⁸. Ir jeigu vienas valdinys suardavo ar sugadindavo kito ežią, vaitas privalėdavo tą ežią ištaisyti ir paimti iš to, kuris sugadino - išdui 12 grašių, o sau už darbą 4 grašius²³⁹. Kapčiai ir ežios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdyje nebuvo naujovė - jau Pirmojo Lietuvos Statuto straipsniuose buvo įteisintos normos, reguliavusios žemės valdų ribų bei ežių nustatymą bei numačiusios baudas už ribų pažeidimą ar sugadinimą²⁴⁰. Tačiau valakų reformos metu šios valdų atribojimo ir ženklinimo formos tapo svarbiu planinės kraštovaizdžio struktūros komponentu, pabrėžusiu žemėnaudos elementų taisyklingumą.

49; 1560 m. liepos mėn. 30 d. Račiūnų vaitystės, Ašmenos valsč., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 140-141.

²³⁷ 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей к королевским имениям. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XIV, 1888, с. 101-152.

²³⁸ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундом Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, p. 545; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.173.

²³⁹ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундом Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, p. 543-544; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t.1, p.173.

²⁴⁰ Pirmojo Lietuvos statuto tekstas. In VALIKONYTĖ, I., LAZUTKA, S. ir GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.)*. Vilnius, p. 212.

Išmatavus valakus, jie buvo dalinami valstiečių šeimoms²⁴¹. Reformos metu surašyti valdų inventoriai liudija, jog paimtų valakų kiekis valstiečių šeimai paprastai būdavo vienas valakas²⁴². Ypač dažnai valaką dalindavosi kelios valstiečių šeimos. Gausu atvejų kai vieną valaką dirbo didelė šeima: trys broliai, tėvas ir du jo sūnūs ar pan.²⁴³ Siekiant apgyvendinti tuščius valakus 1558 m. instrukcijoje revizoriams ir matininkams buvo nurodyta, kad tokios šeimos dalytūsi ir imtų po valaką²⁴⁴ ir, kad valakiniam kieme²⁴⁵ gali likti nedaugiau kaip du broliai arba tėvas ir sūnus²⁴⁶. Reformos nuostatai nustatė specialiųjų tarnybų valstiečių: suolininkų, medžioklės varovų, žirgininkų ir kitų, teisę imti po du valakus žemės²⁴⁷. Šauliams galėjo būti skiriamas dar ir trečias valakas²⁴⁸. Tačiau yra duomenų apie tai, kad ir netarnybiniai valdovo valstiečiai kartais imdavo ne vieną, o du valakus²⁴⁹, labai retais atvejais – net ir tris valakus žemės²⁵⁰.

Valakų reformos nuostatų 29 straipsnis reglamentavo ir *kaimo užstatymo struktūrą*: revizoriams buvo liepta prižiūrėti, kad matininkai skirtų sodybas trečiajame viduriniame lauke, o jei matininkas to nepadarytų, tai pats

²⁴¹ JURGINIS, J. *Baudžiatvos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 103; JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija*. Vilnius, 1978, p. 67;

²⁴² Žr., pavyzdžiui, *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius. 2011; 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей к королевским именьям. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XIV, 1888, с. 101-152; *Inwentarz Dzierzawy Abelskiej w powiatu Wilkomiesskim. Roku 1567*. Lietuvos valstybės Istorijos archyvas, SA 3765 (I).

²⁴³ 1554 m. gruodžio mėn. 4 d. Vilniaus tįjunystės – Nemenčinės ir Linkmenų valsčių – inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 35-123; *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius. 2011; 1560 m. liepos mėn. 30 d. Račiūnų vaitystės, Ašmenos valsč., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 139-144.

²⁴⁴ 1558, мая 20. Инструкция, данная великим князем Сигизмундом Августом ревизором и мерником. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 591.

²⁴⁵ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija*. Vilnius, 1978, p. 67.

²⁴⁶ 1558, мая 20. Инструкция, данная великим князем Сигизмундом Августом ревизором и мерником. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, p. 591.

²⁴⁷ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундом Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 543-545, 547-548.

²⁴⁸ Ten pat, с. 544.

²⁴⁹ 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей к королевским именьям. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. 14, 1888, с. 121-122, 138; *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius. 2011, p. 27, 29, 46, 52, 54, 65-67, 90, 104, 122, 141, 149, 179; 1562 (?) m. Beržių vaitystės inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t.1, 1934, p. 147.

²⁵⁰ *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius. 2011, p. 32, 109, 123, 152, 164, 220, 273; 1562 (?) m. Beržių vaitystės inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 148.

revizorius tame lauke privalėjo paskirti sodyboms vietą. Urėdai nurodyta priversti valdinius kurtis jiems skirtose vietose, o revizoriui įsakyta šį procesą kontroliuoti²⁵¹. Kuriamo kaimo sodybiniame lauke (skersai per šį lauką) buvo įrengiama *gatvė*, šalia gatvės rikiavosi taisyklingi sodybiniai rėžiai, kuriuose turėjo būti statomi sodybų pastatai. Valakų reformos nuostatai nulėmė kaimo *sodybų planinę užstatymo struktūrą* – lengvai užsidegančius pastatus, tokius kaip klojimas su jauja, liepta statyti toliau nuo kitų sodybos pastatų, kad kilus gaisrui valstietis patirtų kuo mažiau nuostolių²⁵².

Nuostatuose nerandame detalesnio kaimo pastatų topografinio išsidėstymo aprašymo. Čia nėra ir išsamesnių duomenų apie valstiečių sodybose statytus pastatus. Šiuo atveju, reformos nuostatų duomenis apie naujų, valakiniam kraštovaizdžiui būdingų elementų atsiradimą papildė XVI a. surašyti valstybinių valdų inventoriai. Paprastai, tokiuose inventoriuose buvo nurodomi vaitysčių, kaimų pavadinimai, kiek tuose kaimuose išmatuota valakų, įvardijami valakus paėmę valstiečiai, jų paimtų valakų skaičius, nurodytos prievolės, taip pat aprašytos kaimo sienų ribos. Dalyje tokių inventorių randame ir duomenų, mūsų tyrimą papildančių žiniomis apie naujo kraštovaizdžio formavimosi ypatumus. Tyrimui aktualių žinių yra Žemaitijos valsčių revizoriaus Jokūbo Laškovskio 1562 m. parengartame Karšuvos valsčiaus inventoriuje²⁵³. Be įprasto visiems inventoriams turinio, čia dar yra surašyti ir nurodymai vaitamas, kaip jie turi prižiūrėti valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. Šiuose nurodymuose yra informacijos apie reformos įtakoje paplitusį *naują pastato tipą – diendaržinį tvartą*. J. Laškovskis liepė galvijus laikyti ir trašas (mėšlą) kaupti ne namuose, bet statyti diendaržius tokius, kaip

²⁵¹ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 569; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 176.

²⁵² 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 556-557; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p.175.

²⁵³ 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XXV, 1898.

Palenkėje stovi²⁵⁴. Urėdai įsakyta kaip pavyzdį pastatyti vieną diendaržį kurioje nors vaitystėje. Nemačiusiems ir nežinantiesiems kaip tas diendaržis turi atrodyti, J. Laškovskis nurodė, jog, visų pirma, šiam pastatui statyti reikia „parinkti tokią vietą, kad vanduo iš jos netekėtų, paskiau iš pietų šono pastatyti vartus su nelabai aukšta tvora, iš rytų šono pastatyti tvartą, arba daržinę, ne aukštai apdengtą nuo vėjo, ir gerai apsaugoti bent dvi sienas pastačius, žemės tarp sienų priplūkti ir taip pastatyti, diendaržio gale šiaurės šone antrą pastatyti, taip pat iš vakarų – trečią, o viduryje palikti tuščią vietą, kad gyvuliai galėtų iš tvartų laisvai patys išeiti ir į vartus įeiti; be to, viduryje kloti šiaudus ir ką kita, kad galvijai sumindžiotų, tokiu būdu bus pakankamai mėšlo žemei tręšti“²⁵⁵.

J. Laškovskio nurodymai, užrašyti Karšuvos valsčiaus inventoriuje, skirti ir pamokymams kaip valstiečiai turėtų tvarkytis jiems paskirtuose sodybiniuose rėžiuose: „jei kuriam valdiniui žema sodyba atiteko, pavasarį visi kartu susirinkę griovius turi iškasti ir tokias vietas nusausti ir sutaisyti, nes jei tiems, kam sausa sodyba atiteko, malonu gyventi, tai tegu jiems malonu bus ir kitiems padėti“²⁵⁶. Nurodyta kaip pagerinti gatvių ir kelių būklę: *laukų kelius*, kur blogos vietos, taip pat *kaimo gatves* liepta grįsti akmenimis, „kadangi jų pakankamai yra, kaip tat žmonės kitur daro, ir tuos akmenis smėliu padengti, apvalyti, jeigu nori, kad ratai ilgiau laikytų. O kai tokiu būdu sau sutaisys, tai ir svečiai padėkos“²⁵⁷. O ten, kur susisiekimui pagerinti *tiltų* reikėjo, įsakyta juos remontuoti žiemą, nes tuo metų laiku, anot J. Laškovskio, keliai būdavo lengviau išvažiuojami ir valdiniam būdavo lengviau paruošti medieną²⁵⁸. Šie aprašymai papildo mūsų žinias apie kaimo kraštovaizdžio vidinės struktūros formavimosi ypatumus.

²⁵⁴ Ten pat, p. 92; 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 179.

²⁵⁵ Ten pat.

²⁵⁶ 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XXV, 1898, с. 91.

²⁵⁷ Ten pat; 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 178.

²⁵⁸ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 33, p. 543-544.

Kaimo kraštovaizdžio pokyčiams sekti aktualus ir 20 nuostatų straipsnis „Apie palivarkus“, reglamentavęs valstybinių *palivarkų* steigimą ir jų tiklo plėtimą. Šiuo straipsniu Lietuvos didysis kunigaikštis skelbė, jog nori, kad būtų steigiami palivarkai, „kiek galima didesni, visur, prie kiekvienos [...] pilies ir dvaro, išskyrus tas vietas, kuriose žemė menka ir netinkama“²⁵⁹. Palivarkui turėjo būti skiriamas derlingiausios žemės plotas, o jo arimų ir pievų vieną valaką turėjo įdirbti 7 valstiečių, paėmusių po valaką, kiemai²⁶⁰.

Valstybinių žemių pavyzdžiu reforma imta vykdyti ir privačiose žemėse. Čia kraštovaizdis keitėsi įgyvendinant tokius pat kaimų kūrimo, žemėvaldos ir žemėnaudos pertvarkymo principus.

Apibendrinant XVI a. kaimo kraštovaizdžio pokyčius, galime teigti, jog reforma visiškai pertvarkė ikivalakinio kraštovaizdžio elementus - žemėvaldos, žemėnaudos ir užstatymo struktūras bei nulėmė naujų kraštovaizdžio elementų atsiradimą. Kaimai įgavo naują planinę bei erdvinę užstatymo struktūrą. Pakeitus senąsias ūkininkavimo formas naujomis, kraštovaizdyje ėmė dominuoti taisyklingi žemėnaudos elementai.

2.2. MIESTO KRAŠTOVAIZDIS

Valakų reforma buvo svarbus veiksnys ne tik kaimo, bet ir miestietiškujų gyvenviečių žemėnaudos bei planinės struktūros raidoje. Nors pačiame 1557 m. Valakų reformos nuostatų tekste nerandame tiesioginio miestuose vykdytų pertvarkymų aprašymo, tačiau nuostatų 9 straipsnyje, pavadintame „Apie miestus ir jų prievoles“, minimas faktas, jog miestai turi mokėti mokesčius už žemės valakus²⁶¹, leidžia teigti, kad reformos metu valakais buvo matuojamos

²⁵⁹ Ten pat, p. 554-555; 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 175.

²⁶⁰ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, p. 554-555; 1557, октября 20. Дополнения и исправления Уставы на волоки, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, p. 588

²⁶¹ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, p. 548.

ir valstybinių miestų žemės. Be to, šį faktą papildoma ir patvirtina reformos metu revizorių surašyti miestų inventoriai. Nuostatų straipsnyje minėtos dvi miestų grupės: „privilegijuotieji miestai“, apie kuriuos pasakyta, kad jie savo privilegijas išlaiko, ir „miestai, neatleisti nuo mokesčių“. Pastariesiems nurodyta už geros žemės valaką mokėti 50 grašių, vidutinės žemės – 40 grašių, o blogos – 30 grašių mokesčių²⁶². 1558 m. išleistuose nurodymuose apie „miestų ir miestelių“ prievolių sutvarkymą, nurodyta, jog „visų miestų miestiečiai nuo kiekvieno namo turi mokėti po 2 grašius, o kas valaką laiko, tas už valaką turi mokėti 3 grašius [...], o kur valakų dar nėra, tai nuo namo 2 grašius mokėti“²⁶³. Tampa nebeaišku kurių miestietiškujų gyvenviečių žemė buvo matuojama valakais: nuostatuose minėtų privilegijuotųjų miestų, neprivilegijuotųjų miestų ar miestelių?

Istoriografijoje randame įvardintas dvi to meto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų kategorijas: miestus ir miestelius²⁶⁴. Riba tarp miesto ir miestelio dažniausiai brėžiama teisiniu - savivaldos turėjimo kriterijumi: vadovaujantis Vakarų Europos miestų, kaip savivaldžios miestiečių bendruomenės supratimu²⁶⁵. Mūsų tiriamo laikotarpio Lietuvos miestais J. Jurginis laikė tik privilegijuotus, Magdeburgo teises turinčius miestus, šios teisės neturinčius, tačiau turėjusius turgaus teisę - miesteliais²⁶⁶. Z. Kiaupa

²⁶² Ten pat.

²⁶³ 1558, июня 20. Постановления великаго князя Сигизмунда Августа оь отправлении подводной повинности городами, местечками и Русскими волостями, о налоге на торговлю, пынкъ и ремесло и оь организации подводнаго дела. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 592-599; 1558, октябрия 20. Дополнения и исправления постановлений отъ 20 июня 1558 года, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 599;

²⁶⁴ JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t. 3, p. 76; KRYŽEVIČIUS, V. *Lietuvos privilegijuotieji miestai*. Vilnius, 1981; MEILIUS, E. *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje – XVIII a. (Raida, gyventojai, amatai, prekyba)*. Vilnius, 1997, p. 3-7; GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1, p. 360; KIAUPA, Z. Miestai. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 356; KIAUPA, Z. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų istoriografijos objekto. *Lietuvos istorijos metraštis. 2007 metai*. Vilnius, 2008, t. 2, p. 123-136.

²⁶⁵ MEILIUS, E. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje – XVIII a. (Raida, gyventojai, amatai, prekyba)*. Vilnius, 1997, p. 6; KIAUPA, A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų istoriografijos objekto. *Lietuvos istorijos metraštis. 2007 metai*. Vilnius, 2008, t. 2, p. 128.

²⁶⁶ JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t. 3, p. 76.

išskyrė tris Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje egzistavusių miestietiškųjų gyvenviečių tipus: savivaldžius miestus, kurie vadovavosi Magdeburgo teise, arba jos atmaina – Kulmo teise, savivaldos neturėjusius miestus ir miestelius. Z. Kiaupos teigimu, plintant miestų savivaldai valstybėje išliko stambios nesavivaldžios bendruomenės, kurios pagal kitus miestų požymius nė kiek neatsiliko nuo savivaldžių miestų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mastu, Z. Kiaupa tokiais miestais įvardino Mogiliavą, Vitebską ar Oršą, o lietuviškose žemėse prie nesavivaldžių miestų autorius priskyrė Raseinius, Ukmergę, Šiaulius. Svarbiausiais skirtumais tarp miestelio ir nesavivaldaus miesto nurodyta ūkinės įtakos erdvės struktūra ir gyvenvietės funkcijos²⁶⁷.

J. Ochmanskis, kaip ir iki tol M. Dovnaras – Zapolskis²⁶⁸ bei V. Pičeta²⁶⁹, tvirtino, kad valakais žemė buvo išmatuota tiek magdeburginiuose, tiek neprivilegijuotuose Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės miestuose²⁷⁰. Naujausioje Lietuvos istorijos sintezėje, skirtoje XVI a., taip pat įvardinta, jog tiek turinčiuose savivaldą, vadinamuose magdeburginiuose miestuose, tiek neprivilegijuotuose miestuose ir miesteliuose visa žemė – namų sklypai, arimai, pievos – buvo išmatuoti valakais²⁷¹. Tuo tarpu J. Jurginio teigimu, reformos metu buvo išmatuotos tik valstybinių miestelių žemės, keistas jų išplanavimas, o magdeburgo teisės turinčiuose miestuose reforma nebuvo vykdoma, žemė valakais čia nematuota²⁷². Ant J. Jurginio, miestų žemės valakais nematuotos todėl, kad miestų gyventojai – miestiečiai, skirtingai nuo

²⁶⁷ KIAUPA, Z. Miestai. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p.356; KIAUPA, A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų istoriografijos objekto. *Lietuvos istorijos metraštis. 2007 metai*. Vilnius, 2008, t. 2, p. 128; KIAUPA, A. Šiauliai XV a. – 1765 m. In *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*. Šiauliai, 1991, p. 16-61.

²⁶⁸ ДОВНАР – ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Государственное хозяйство Вел. Княж. Литовск. При Ягеллонах*. Киев, 1901, с. 344-346.

²⁶⁹ ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, с. 203, 429.

²⁷⁰ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 197.

²⁷¹ KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. Veržli naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*. Vilnius, 2013, p. 188.

²⁷² JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t.3, p.77.

miestelių gyventojų – miestelėnų, turėjo žemės nuosavybės teises²⁷³. Miestietiškoji žemėvalda bei žemės nuosavybės pobūdis miestų istoriografijoje mažai tirta problema. Teiginius apie privilegijuotųjų miestų žemės nuosavybę patikslino V. Križevičius aiškindamas, jog miestiečiai turėjo teisę valdyti nekilnojamą turtą, paveldėti miesto žemę, tačiau jie nebuvo miesto žemės savininkai, visa žemė priklausė didikams arba valstybei²⁷⁴. Todėl faktas, jog valakais buvo matuojamos tik miestelių žemės, greičiausiai, yra teisingas kalbant apie dabartinės Lietuvos teritoriją, juolab, kad reformos vykdymo metu čia Magdeburgo teisę turėjusių miestų buvos vos keli: Vilnius, Kaunas, Trakai²⁷⁵. Kaunas, remiantis A. Miškinio tyrimais, buvo iš dalies perplanuotas Bonos Sforsos valdymo metu²⁷⁶. Apie Kaune, Vilniuje ir Trakuose vykdytus su valakų reforma susijusius kokius nors žemių matavimus ar miestų plano keitimus, duomenų neturime²⁷⁷.

Tačiau kaip buvo likusioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje? Palyginimui pasitelkiame Palenkės regioną. S. Aleksandrovičius savo tyrimuose nurodo jau iki valakų reformos didžiąją dalį Palenkės miestų, turėjus Magdeburgo arba Kulmo teisę²⁷⁸. 1560 m. surašytame valstybinio Kleščelės miesto, kuris dar 1523 m. buvo gavęs Kulmo teisę²⁷⁹, inventoriuje aiškiai nurodyta, kad valakų reformos metu visa miestui priklausiusi žemė

²⁷³ JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978, p. 75; JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t. 3, p. 77.

²⁷⁴ KRYŽEVIČIUS, V. *Lietuvos privilegijuotieji miestai*. Vilnius, 1981, p. 43-55.

²⁷⁵ KIAUPA, A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų istoriografijos objekto. *Lietuvos istorijos metraštis. 2007 metai*. Vilnius, 2008, t. 2, p. 128.

²⁷⁶ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p. 38-39; Taip pat žr., OKSAS, J. Kauno senamiesčio centrinės dalies urbanistinė raida nuo XVI a. pr. iki XIX a. vidurio. *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. Vilnius, 1979, t. 6, sąs. 1.

²⁷⁷ Apie Vilniaus žemėvaldą plačiau žr., RAGAUSKAS, A. Nemišietiška Vilniaus sociotopografija: valdančiojo elito žemėvalda XV a. pabaigoje – XVI a. pirmoje pusėje. *Istorija. Mokslo darbai*. Vilnius, 2008, t. 72, p. 32-39.

²⁷⁸ ALEXANDROWICZ, S. Powstanie i rozwój miast województwa Podlaskiego (XV w. – I poł. XVII w.). *Acta Baltico – Slavica*. Białystok. 1964, s. 144-145.

²⁷⁹ JABLONOWSKI, A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t.VI. Podlasie, cz.I*. Warszawa, 1909, s. 71; ZIELENIEWSKI, J. Rejestr pomiarowy włącznej Kleszczel z roku 1560. *Studia Podlaskie*. 1991, t. 3, s. 201. *Kleszele. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Kleszczel opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok, 1980. Archywm Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

buvo išmatuota valakais²⁸⁰. Miestas turėjo 150 valakų žemės: trijuose miesto laukuose buvo išmatuota 316 rėžių po 11 margų ir 134 rėžiai po 10 margų. Be šių žemių, kaip miestui priklausę, įvardinti ir keli palivarkai bei kaimai, kurių valakai taip pat buvo surašyti inventoriuje²⁸¹. Išnagrinėjus savivaldaus Suražo miesto 1562 m. inventorių²⁸² bei Palenkės vaivadijos valstybinių žemių 1570 m. ir 1576 m. iliustracijose surašytus miestų inventorius²⁸³ aiškėja, kad ir kitų savivaldą turėjusių Palenkės vaivadijos valstybinių miestų žemės reformos metu buvo sutelktos į vientisus masyvus bei išmatuotos valakais.

Taigi, vykdant valakų reformą, miestiečių ir miestelėnų žemėnauda buvo pertvarkoma vadovaujantis lygiai tokiais pat principais kaip ir pertvarkant valstiečių žemę. Už miesto ar miestelio buvusi žemė naikinant privačių žemių sklypus, jungta į vientisus masyvus, matuota valakais, dalinta į tris taisyklingus dirbamos žemės laukus, o šie savo ružtu skirstyti rėžiais. Jei kaimuose sodybiniai sklypai buvo neatsiejami nuo valako, tai miestuose ir miesteliuose valakai buvo atskirti nuo sodybinio sklypo. Jų skaičius galėjo nesutapti su sodybinių sklypų skaičiumi. Miestietis ar miestelėnas galėjo turėti tik sodybinį sklypą mieste ir neturėti valako. Dirbamos žemės plotai, esantys už miesto ar miestelio buvo matuojami valakais, o sodybiniai sklypai - prentais. Už tokį sodybinį sklypą reikėjo mokėti priklausomai nuo jo padėties: už sklypus išsidėsčiusius prie turgaus aikštės imtas didesnis, o prie gatvių mažesnis mokestis. Už valaką, kaip ir valstiečiai, miestiečiai ir miestelėnai mokėjo priklausomai nuo žemės kokybės²⁸⁴.

Reformos metu buvo pertvarkoma ne tik miestų žemėnauda, bet buvo keičiamas ir jų išplanavimas. Apie miestų plano pokyčius liudija reformos vykdymo metu surašyti miestų inventoriai. Iki valakų reformos miestų

²⁸⁰ Lustracja starostwa Kleszczewskiego przez Dziewiałtowskiego w roku 1560 czyniona z Pomiarą włóczną i placową. *Studia Podlaskie*. 1991, t. 3, s. 229-230.

²⁸¹ Ten pat, p. 230-235.

²⁸² KAZIMIERSKI, J. Rejestr pomiarowy miasta Suraża z roku 1562. *Teki Archywalne*. 1954, s. 138-191.

²⁸³ *Lustracje dóbr królewskich XVI-XVIII wieku. Lustracje województwa Podlaskiego 1570 i 1576*. Wrocław-Warszawa, 1959.

²⁸⁴ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 548-550.

išplanavimas Lietuvoje buvo mažai reguliuojamas – miestų planai ir jų užstatymas klostėsi ir kito savaimingai²⁸⁵. Reformos metu planingam miestų ir miestelių pertvarkymui imta taikyti stačiakampio plano schema, kuri buvo paremta dar XIII a. Vakarų ir Vidurio Europoje paplitusiais matavimo principais. Tokią schemą sudarė kvadratinė ar stačiakampė turgaus aikštė ir iš kiekvieno jos kampo į šalis einančios dvi tiesios, tačiau tarpusavyje statmenos bei lygiagrečios gatvės, su kitomis tų pačių krypčių gatvėmis aplink aikštę sudariusios tam tikrą taisyklingos formos kvartalų skaičių²⁸⁶. Taisyklingo stačiakampio planavimo sistema pakeitė savaimingai susiklosčiusius radialinės arba linijinės struktūros miestų ir miestelių planus²⁸⁷. Tokio plano diegimą iš dalies skatino ir ekonominės naudos siekis – siekta suvienodinti sodybinių sklypų plotus bei juos apmokestinus gauti daugiau pajamų. A. Miškinis teigė, jog toks miestų perplanavimas buvo pribrendęs ir užstatymo požiūriu – tankiai užstatyti miesteliai dažnai degė, o savaime susiklosčiusių gatvių tinklas bei netvarkingas užstatymas trukdė tolesnei jų plėtrai²⁸⁸.

Remdamiesi valakų reformos metu surašytais inventoriais bei miestų ir miestelių urbanistinės raidos studijomis²⁸⁹, galime teigti, jog atskiruose miestuose ir miesteliuose taisyklingo stačiakampio plano sistema įgyvendinta nevienodai. Miestietiškosios gyvenvietės buvo pertvarkomos keliais būdais:

- rekonstruojant senąją gyvenvietės dalį: ištiesinant esamo miesto gatves ir suformuojant keturkampę turgaus aikštę;

²⁸⁵ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p. 36; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*. Vilnius, 1987, t. 1, p. 53-88, 162.

²⁸⁶ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p. 36; ŠEŠELGIS, K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986, p. 59-62.

²⁸⁷ *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*. Vilnius, 1987, t. 1, p. 53-88, 162.

²⁸⁸ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p. 36-38.

²⁸⁹ ALEXANDROWICZ, S. *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Toruń, 2011; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*. Vilnius, 1987, t. 1; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Užnemunės miestai ir miesteliai*. Vilnius, 1999, t. 1; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga*. Vilnius, 2002; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. II knyga*. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga*. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vidurio Lietuvos miestai ir miesteliai*. Vilnius, 2009; ŠEŠELGIS, K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986.

- greta senos, netaisyklingo plano gyvenvietės išmatuojant naują stačiakampio plano sistema paremtą miesto ar miestelio dalį;

- taisyklingą stačiakampio plano schemą įvedant visiškai naujai steigiamame miestelyje arba išgriovus seną gyvenvietę ir miestelį išmatuojant naujoje vietoje.

Pirmuoju atveju, anot A. Miškinio, perplanuojamuose miestuose ir miesteliuose dažniausiai tebuvo permatuojamos jų žemės, sutikslinami ir suvienodinami gyventojų sklypai, o savaime susiklostęs planas būdavo nekeičiamas arba keičiamas fragmentiškai – reguliuojant itin padriką užstatymą, išplanuojama taisyklingos formos keturkampė turgaus aikštė, o pagrindinės gatvės ištiesinamos taip, kad sueitų į turgaus aikštę. A. Miškinio nuomone, radikalus miestelių perstatymas pagal stačiakampį planą, būdavo vykdomas tik po gaisrų arba kuriant naujus miestelius²⁹⁰. S. Aleksandrovičius savo tyrimuose su valakų reforma siejo mažiausiai trylikos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestelių įkūrimą²⁹¹.

Leidimą įkurti miestelį lydėdavo leidimas paskirtą savaitės dieną rengti miestelyje turgų²⁹². Miestelių tinklui tankėjant, imta reglamentuoti jų steigimą. Valakų reformos nuostatų 14 straipsnyje buvo numatytas privalomas 3 mylių atstumas tarp naujai steigiamų miestelių, kad „vienas turgus nepakenktų kitam“, o valdovo miestai dėl to nepatirtų nuostolių. Išlyga padaryta miesteliams, jau turėjusiems turgaus teisę – šiuos „po senovei“ leista palikti²⁹³.

Valstybinių žemių pavyzdžiu, dalies privačių žemių savininkai įgyvendino reformą jiems priklausiusiuose miestuose ir miesteliuose.

Taigi, valakų reforma pakeitė tiek savivaldą turėjusių miestų, tiek miestelių kraštovaizdį bei nulėmė pirmą planingą miestietiškujų gyvenviečių

²⁹⁰ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p.39.

²⁹¹ ALEXANDROWICZ, S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku. *Acta Baltico-Slavica*. Białystok, 1970, t. VII, s. 47-108; ALEXANDROWICZ, S. *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Toruń, 2011, s. 19-95.

²⁹² KIAUPA, Z. Miestai. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 356.

²⁹³ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 550-551.

plano raidos etapą. Kadangi reformos metu buvo įkurta naujų miestelių, galime teigti jog ji sąlygojo bei reguliavo miestelių tiklo plėtimą.

2.3. MIŠKŲ ŪKIO KRAŠTOVAIZDIS

Tyrinėtojų duomenimis, XVI a. miškų naudmenos²⁹⁴ užėmė daugiau kaip penkiasdešimt procentų valstybės teritorijos²⁹⁵. To laikotarpio ūkyje galime skirti šias miško naudojimo rūšis: medienos ir antrinių miško medžiagų ruošą, miško naudojimas medžioklės ūkio reikmėms, bitininkystei, šalutinis miško naudojimas – laukinių vaisių, riešutų, grybų, uogų rinkimas, gyvulių ganymas, miško pievų šienavimas bei *miško pavertimas dirbama žeme*. Dar XIV a. pabaigoje Lietuvos didysis kunigaikštis, bajorai ar valstiečiai turėjo vienodas teises į bendromis laikytas ir bendrai naudotas miško naudmenas²⁹⁶. To meto miško naudmenų naudojimą reguliavo paprotinės teisės normos bei Lietuvos didžiųjų kunigaikščių privilegijos. Bendrosios naudmenos nyko kintant jų nuosavybės teisei - valdovas privilegijomis ir dovanojimais vis dažniau teisę į miško naudmenas – bendrąją nuosavybę, perduodavo ar patvirtindavo bajorams, didikams ar bažnyčiai²⁹⁷. Įgytai miško nuosavybei išsaugoti ėmė nebeužtekti paprotinės teisės įstatymų, reikėjo rašytinių. 1468 m. patvirtintame Kazimiero teisyne buvo pirmą kartą reglamentuotas draudimas savavališkai užgrobti mišką, taip pat numatytos baudžiamosios sankcijos pasikėsinusiems į miško išteklius, esančius svetimame miške²⁹⁸. Anot A. Dubonio, ilgainiui,

²⁹⁴ Šiame tyrime miško naudmenomis laikome naudotus bei teikusius naudos miško plotus – girias, šilus, ąžuolynus (bei kitų rūšių medynus), jose buvusias pievas, vandens telkinius, dreves, gaudymvietes. Veikla, apimanti šių miško naudmenų ir jų išteklių priežiūrą, apsaugą bei naudojimą suvokiama kaip *miško ūkis*.

²⁹⁵ MATULIONIS, P. Lietuvių žemė ir jos gyventojų gausa istorijos būvyje. *Kultūra*. 1930. Nr. 5; LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*. 1974. Nr.1; KARČIAUSKAS, S. Senovės Lietuvos miškai. *Mūsų gamta*. 1971. Nr. 6.

²⁹⁶ DUBONIS, A. Žemėvalda. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 785.

²⁹⁷ Ten pat, p. 785; Žr., pavyzdžiui, 1387 m. vasario mėn. D. k. Jogaila užrašo Vilniaus vyskupui daug žemių ir šiaip turtų. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 58; 1511 m. spalio mėn. 2 d. D.k. Žygimanto senojo raštas, kuriuo Žemaitijos seniūnui Stanislovui Kęsgailavičiui patvirtinami pirmesnių didžiųjų kunigaikščių duoti ir naujai duodami kaimai su žmonėmis, ežerai ir kt. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 99-100.

²⁹⁸ *Kazimiero teisynas (1468 m.)*. Vilnius, 1967, p. 18.

eiliniams žmonėms miškų masyvuose išliko tik įeigų teisė: priėti valdovo, bajorijos ar bažnyčios miškuose prie savo pievų ir drevių, prisikirsti malkų, pasiimti statybinės medžiagos²⁹⁹. XVI a. bendros miško naudmenos galutinai išnyko. Tai susiję su XVI a. paskelbtais Lietuvos Statutais bei 1557 m. Valakų reformos nuostatais.

Valakų reformos nuostatų straipsniais bei 1567 m. instrukcija karališkiesiems girininkams³⁰⁰, siekta įvykdyti valstybinių miškų ūkio pertvarką, sureguliuoti miško naudmenų eksploatavimą ir valdymą. Nuostatai ne tik nustatė miško naudmenų nuosavybės teises, išteklių naudojimą, bet ir *reglamentavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miškų ūkio kraštovaizdžio pokyčius*. Šiuos pokyčius sąlygojo ekonominės naudos siekis - valstybės išdo pajamas papildyti miško naudmenų sąskaita. Miškų atžvilgiu reforma vykdyta keliais etapais. Visų pirma, siekta nustatyti tikslias miškų *sienas ir ribas* bei griežtai reglamentuoti jų apsaugą. Antra, siekiant įsisavinti kuo daugiau iki tol neapgyvendintų plotų, dalį miškų teritorijos buvo nurodyta *išmatuoti valakais ir paversti dirbama žeme*³⁰¹.

Kalbėdami apie reformos techninio aspekto vykdymą nurodėme tai, jog valdovas neturėdamas tikslių duomenų apie jam priklausiusius žemės ir miško plotus, kaip vieną svarbiausių techninio reformos aspekto uždavinių akcentavo valstybinių žemių atskyrimą nuo privačių savininkų žemių bei tikslių tų žemių sienų nustatymą. Kadangi pagrindinis valakų reformos tikslas buvo išdo pajamų didinimas, tai ir siekiant padidinti pajamas iš miškų ūkio, visų pirma reikėjo žinoti tikslias valstybei priklausiusių miškų masyvų ribas ir plotus, tokiu būdu užtikrinant efektyvesnį miškų ūkio valdymą bei užkertant kelią neteisėtam miško naudmenų užgrobimui bei miško išteklių pasisavinimui.

²⁹⁹ DUBONIS, A. Žemėvalda. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 788.

³⁰⁰ 1567, февраля 27. Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 622-628; Lietuvišką vertimą žr., KARČIAUSKAS, S. Prieš 400 metų. Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Žygimanto Augusto įsatymas – instrukcija karališkiems girininkams. *Girios*. 1968. Nr. 11.

³⁰¹ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. In *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 574.

Augant ekonominei miško svarbai, didėjant miško išteklių eksportui bei medienai įgavus prekinę vertę, miško ištekliai tapo svarbiu valstybės išdo pajamų šaltiniu. XV a. pab. - XVI a. pr., atsiradus palankioms sąlygoms produktų eksportui į vakarus, miškų savininkai ėmė gauti nemažas pajamas iš miško naudmenų³⁰². Z. Ivinskis medieną nurodė kaip pagrindinę XV - XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės eksporto prekę³⁰³. Valdant ir eksploatuojant minėtas naudmenas kildavo daug ginčų. Svarbiausias nuosavybės įrodymu tuomet buvo tokių naudmenų senatis, liudytojų parodymai, medžių žymenys. Dažnai tokie ginčai pavirsdavo jėgos demonstravimu, tarpusavio plėšimais bei muštynėmis³⁰⁴. 1529 m. išleistas Lietuvos Statutas tapo pirmuoju teisės aktu, kuriame buvo griežtai reglamentuota miškų nuosavybės teisė, apibrėžtas miško *valdų ribų ir ežių* nustatymas bei teismų ginčiai dėl šių ribų. Nustatyta, jog miško valdų ribos ir ežios yra neliečiamos, reglamentuota griežta jų apsauga, baudmės už žalą, padarytą svetimoms miško naudmenoms ir su jomis susijusiais verslais³⁰⁵. Iškilus ginčui dėl miško ribų, nepaneigiamu įrodymu turėdavo tapti privilegijos bei raštai, galėję patvirtinti ribas, taip pat įvairūs šias ribas žymėję ženklai. O šių įrodymų neesant, ypač svarbu buvo įrodyti prigimtine, įgytą teisę į mišką ar žemės senatį, kuriuos galėjo patvirtinti nurodyto skaičiaus liudytojų parodymai³⁰⁶.

Valakų reformos nuostatai iš esmės papildė Pirmojo Lietuvos Statuto teisinės normos valstybinių miškų sienų ir ribų nustatymo bei jų apsaugos srityje. Čia buvo smulkiau reglamentuotas valdovo miškų ūkio valdymas, atsirado naujų normų apie kurias nekalbėta Lietuvos Statute. Apie miškų ūkio tvarkymą valakų reformos nuostatų 32 straipsnyje buvo pasakyta, kad matininkai turi nustatyti miškų masyvų, netinkamų žemės ūkiui *ribas ir sienas*. Tuos miškus matuojant *neleista jų skirstyti valakiniais rėžiais*, liepta tik

³⁰² IVINSKIS, Z. *Lietuvos prekyba su prūsais*. Kaunas, 1934, p. 126.

³⁰³ Ten pat.

³⁰⁴ VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; ir GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001, p. 221, 327.

³⁰⁵ Ten pat, p. 208-210, 212.

³⁰⁶ Ten pat.

apskaičiuoti jų plotą valakais bei margais³⁰⁷. Karališkiems girininkams buvo nurodyta kiek įmanoma dažniau jiems patikėtų girininkijų ribose apvažiuoti ir apžiūrėti nustatytas miškų sienas, bei žiūrėti, kad tos sienos nebūtų pažeistos, kad valdovas ir išdas nepatirtų jokių nuostolių³⁰⁸. Naudojimasis miško naudmenomis, atrodo, tapo išskirtinai miško savininko privilegija. Lietuvos didžiojo kunigaikščio valstiečiams palikta tik įeigų teisė, leidusi priėti prie pievų, buvusių miške, taip pat *teisė patiems užsiauginti miškelį jiems paskirtuose valakuose*. Valstiečiai galėjo pasirinkti malkų, žabų, karčių. Moterims ir vaikams leista grybauti, uogauti ir skinti apynius³⁰⁹. Instrukcijoje karališkiems girininkams sugriežtinta galimybė valstiečiams gauti medienos statybai: „jokio stovinčio, tinkamo statybai arba jokio kito medžio niekam neduoti, išskyrus atvejus, kai būna asmenišką arba raštišką, jo karališkos mylistos nuosava ranka pasirašytas įsakymas, vienok sausą stovintį ar išvirtusį ant žemės medį malkoms galima laisvai duoti jo mylistos karaliaus dvarui bei dvaro valstiečiams, bet tik ne jokiems kitiems ponų dvarams ar jų valstiečiams“³¹⁰. Be didžiojo kunigaikščio rašto girininkai galėjo skirti medžių tik sudegusiems pavaldinių trobesiams atstatyti³¹¹. Valdovo pavaldiniams leista parsivežti iš miško namų šildymui kelis vežimus sausų ar „gulinčių“ medžių³¹².

Siekiant turėti žinias apie tikslias valstybinių miškų sienas ir ribas, 1558 m. Mstibogovo seniūnui Grigorijui Valavičiui buvo pavesta atlikti valstybinių

³⁰⁷ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 574.

³⁰⁸ 1567, февраля 27. Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 622; KARČIAUSKAS, S. Prieš 400 metų. Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Žygimanto Augusto įsatymas – instrukcija karališkiems girininkams. *Girios*. 1968, nr. 11; 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 575.

³⁰⁹ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 575.

³¹⁰ KARČIAUSKAS, S. Prieš 400 metų. Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Žygimanto Augusto įsatymas – instrukcija karališkiems girininkams. *Girios*. 1968, nr. 11; 1567, февраля 27. Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 623.

³¹¹ Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 623.

³¹² Ten pat, p. 627.

girių reviziją: aprašyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miškus, nustatyti sienas tarp valstybinių ir privačių miškų, suregistruoti servitutus, kuriuos valstybiniuose miškuose turėjo privatūs savininkai, sustiprinti miško ribų apsaugą, nustatyti kuriose vietovėse miškų plotai yra neteisėtai eksploatuojami³¹³. 1559 m. G. Valavičiaus surašė trisdešimt aštuonių girių inventorių³¹⁴. Manoma, jog revizijos metu galėjo būti nubraižyta revizuotų miškų schema ar planas, kurį pats Valavičius minėjo dokumento įžangoje³¹⁵. Toks planas nežinomas.

G. Valavičius aprašė miškų ribas ir pateikė jų dydį. Pavyzdžiui, Birštono girios dydis nurodytas taip: „išilgai buvo dvidešimt mylių, kitur aštuoniolika ir šešiolika mylių, skersai – penkios mylios“³¹⁶. Aprašytos ir šios girios sienų ribos, kurios prasidėjo nuo Punsko girių, ėjo nuo Dovinės upelio, kuris išteka iš Žuvinto ežero, 6 mylias iki Šešupės, iki Prūsų sienos, o paskui iki Jiesios ir Šventupio, iš čia dvi mylios keliu iki Nemuno, o paskui upe iki kelio, o paskui Vasokos ir Opšro ežerais, nuo čia dvi mylios iki Dovinės upelio³¹⁷. Vykdydamas reviziją G. Valavičius nustatė ir ne vieną valdovui priklausiusio miško užgrobimo atvejį. Slonimo girios osočnikai Valavičiui pranešė, kad Trakų vienuolyno viršininko žmonės užgrobė „aplinkui keturias mylias karaliaus miško“³¹⁸.

Be girių sienų ir ribų nustatymo, G. Valavičius, turėjo „išsiaiškinti ir aprašyti vietas“, kurios būtų tinkamos *steigti kaimus* bei valstybinius *dvarus*³¹⁹. Revizijoje aprašyta valdovui priklausiusi Bulių giria, kuri tuo metu jau buvo

³¹³ Pietinė Lietuva Grigaliaus Valavičiaus 1559 metų Lietuvos girių aprašyme. Čikaga, 1964; STRAŠEVIČIENĖ, E. Istorinis Lietuvos valstybinių miškų ir girių priežiūros aspektas. In *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. 2011, t. 3, p. 100; *Ревизия пуц и переходовъ звериныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжестве Литовскомъ, съ присовокуплениемъ грамотъ и привилегий на входы въ пуци и на земли, составленная Мстибоговскимъ Григориемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году*. Вильна, 1867, с. III-IV.

³¹⁴ Ten pat.

³¹⁵ Ten pat, p. III-IV.

³¹⁶ Ten pat, p. 39.

³¹⁷ Ten pat; BALEVIČIUS, Z. Lietuvos miškai XV ir XVI amžiuose. *Mūsų girios*. 1958. Nr. 3, p. 16.

³¹⁸ Ten pat, p.15-16.

³¹⁹ *Ревизия пуц и переходовъ звериныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжестве Литовскомъ, съ присовокуплениемъ грамотъ и привилегий на входы въ пуци и на земли, составленная Мстибоговскимъ Григориемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году*. Вильна, 1867, с. III.

iškirsta, siekiant paversti ją dirbama žeme, ir išmatuota valakiniais režiais³²⁰. Tokį, naujų žemdirbystei tinkamų žemių įsisavinimo miškų ūkio sąskaita procesą reglamentavo valakų reformos nuostatai. Reformos nuostatų 32 straipsnyje deklaruota: „*miškus, kur tinkami arimams įrengti, valakais išmatuoti ir žmonėmis apgyvendinti*“³²¹. Kur sunkiau būdavo iškirsti ir įdirbti mišką arimams, valstiečiai buvo atleidžiami nuo mokesčių ir prievolių 5 - 10 metų³²². Paaiškėjus, kad išmatuoto miško plotas mažesnis negu 3 valakai, liepta valstiečių tokiuose plotuose neapgyvendinti. Nuostatuose deklaruota, kad tokiau atveju valstiečiai naudotųsi mišku ir iš to būtų daugiau padaryta žalos, negu gauta naudos³²³.

Apie tai, jog miško valakų sąskaita buvo siekiama padidinti dirbamos žemės plotą duomenų randame ir valstybinių valdų inventoriuose. Tokių miško plotų, kurie buvo skirti arimams įrengti, valakų skaičius būdavo labai įvairus. Pavyzdžiui, Upytės valsčiaus, Paežerių vaitystėje prie Viatičių (Ватычи) kaimo (dabar Pavartyčiai) 20 žemės valakų buvo išmatuota ir 15 miško valakų, o prie Kauksnių vaitystės Kauksnių (Ковкшни) kaimo (dabar Kauksnujai) 30 žemės valakų išmatuoti 9 miško valakai³²⁴.

Intensyviausiai miškų ūkio kraštovaizdis kito Užnemunėje - čia kolonizacijos procesas vyko G. Valavičiaus aprašytose miškų teritorijose. Revizijoje surašytų miškų apgyvendinimo procesus plačiau tyrė J. Totoraitis³²⁵.

Apibendrinami galime teigti, jog pagrindiniai valakų reformos tikslai valstybinių miškų ūkio reguliavime buvo: nustatyti tiksliai valstybinių miškų sienas ir ribas bei miško sąskaita padidinti dirbamos žemės plotus - dalį miškų teritorijos, tinkamos arimams įrengti, išmatuojant valakais ir apgyvendinant žmonėmis. Toks miškų pertvarkymo etapas, nulėmė miškų kolonizacijos procesus. Šie veiksmai, kaip ir anksčiau aptartas kaimų, miestų ir miestelių

³²⁰ Ten pat, p. 18.

³²¹ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т. 30, с. 574.

³²² Ten pat.

³²³ Ten pat.

³²⁴ 1556 m. *Upytės valsčiaus inventoriūs.* Vilnius, 2011, p. 28, 41.

³²⁵ Plačiau žr., TOTORAITIS, J. *Sūduvos Suvalkijos istorija. I dalis.* Kaunas, 1938, p. 199-232.

pertvarkymas, keitė ir to meto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdį.

III. VALAKŲ REFORMOS PAVELDO TYRIMO PROBLEMATIKA

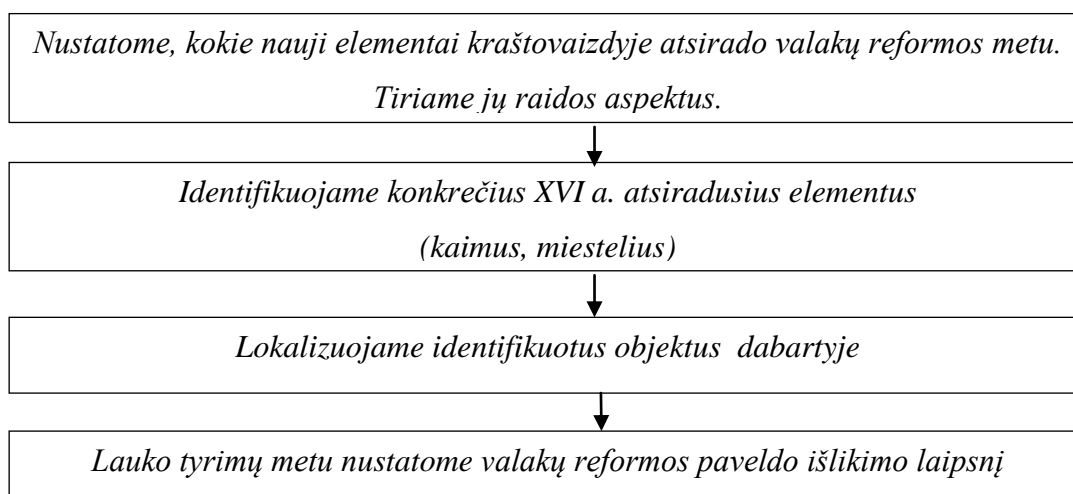
Tyrime keliama hipotezė, kad dalis techninių valakų reformos aspektų šiuo metu gali būti atpažįstami materialiniame pavelde. Šį paveldą, identifikavę pirminį jo vaizdą, galime lokalizuoti kaip materialiuosius objektus: stačiakampį miestelių išplanavimą, valakinius kaimus ir jų fragmentus. Kai kurie valakinio kraštovaizdžio elementai susiformavo ne iškart - įgyvendinant reformą, bet vėliau – veikiant naujoms tradicijoms, socialiniams ir ekonominiams veiksniams. Keltina prielaida, jog šie elementai gali būti laikomi reformos metu suformuotų ir per keturis šimtmečius išlaikytų normų rezultatu. Pagrindinė problema identifikuojant tai, kas susiformavo, o vėliau ir lokalizuojant tai kas išliko, yra šaltinių trūkumas bei kompleksinių tyrimo metodų ribotas taikymas.

Norėdami nustatyti valakinio kraštovaizdžio išlikimo laipsnį dabartyje, turime jį identifikuoti XVI amžiuje, o vėliau lokalizuoti XXI amžiuje. Ankstesnėje tyrimo dalyje jau nustatėme, kokiais valakų reformos principais vadovaujantis XVI a. buvo pakeistas kraštovaizdis ir kokie nauji elementai jame ėmė dominuoti. Šiame skyriuje siekiame aptarti valakų reformos metu susiformavusių elementų raidos aspektus, jų kaitą, surasti tuos kraštovaizdžio elementus, kurie susiformavo po įgyvendintos reformos, bet galėtų būti laikomi valakų reformos rezultatu. Siekiame atskleisti problematiškiausius ir mažiau tyrimų susisaukusius valakinio kraštovaizdžio elementus: kaimų žemėnaudos ir užstatymo struktūrų, laidojimo vietų, palivarkų ir kelių tinklo tyrimo aspektus. Šioje tyrimo dalyje nesiimame tik reformos metu perplanuotų miestų ir miestelių raidos analizės, kadangi šių objektų plano raidos aspektai susilaukė ypač gausių apibendrinančių urbanistinės raidos studijų³²⁶ bei atskirų

³²⁶ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*. Vilnius, 1987, t. 1; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*. Vilnius, 1994, t. 2; ŠEŠELGIS, K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986; JAKOVLEVAS-MATECKIS, K. *Miesto kraštovaizdžio architektūra*. Vilnius, 2008, t. 1.

miestų ir miestelių plano raidos tyrimų³²⁷. Miestų ir miestelių žemėvaldos ir žemėnaudos raidoje vyko tokie pat procesai kaip ir kaimų agrostruktūros raidoje. Miestietišųjų gyvenviečių žemėnaudos raidą įtakojo ir šių gyvenviečių užstatytos teritorijos augimas. Dar iki XVIII a. vidurio daugumoje Lietuvos miestų ir miestelių stačiakampis planas buvo formuojamas pagal valakų reformos metu pradėtą naudoti urbanistinę sistemą³²⁸. Atskirų miestų bei miestelių valakų reformos metu suformuoto plano pokyčius vėliau nulėmė skirtingi faktoriai – savaiminga statyba, per karus patirti nuostoliai, XIX-XX a. vykdytos rekonstrukcijos ir pertvarkymai, miestų augimo procesai³²⁹.

Siūloma valakų reformos paveldo tyrimo ir interpretavimo schema:

³²⁷ Žr., pavyzdžiui, Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio. Vilnius, 1994, t. 2; Lietuvos architektūros istorija. Nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m. Vilnius, 2000, t. 3; MIŠKINIS, A. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Užnemunės miestai ir miesteliai. Vilnius, 1999, t.1; MIŠKINIS, A. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga. Vilnius, 2002; MIŠKINIS, A. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. II knyga. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga. Vilnius, 2004; MIŠKINIS, A. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai. II knyga. Vilnius, 2007; MIŠKINIS, A. Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vidurio Lietuvos miestai ir miesteliai. Vilnius, 2009.

³²⁸ MIŠKINIS, A. Lietuvos miestai ir miesteliai nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. septintojo – aštuntojo dešimtmečių. In Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio. Vilnius, 1994, t. 2, p. 19.

³²⁹ Plačiau žr., MIŠKINIS, A. Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis. Vilnius, 1991; Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio. Vilnius, 1994, t. 2.

3.1. KAIMAI

Šiame tyrime mums aktualūs valakų reformos metu kaimo kraštovaizdyje suformuotų žemėvaldos ir užstatymo struktūrų raidos procesai. Taip pat - išsiaiškinti ar reformos metu įtvirtintų taisyklių įtakoje, kaimų struktūroje formavosi nauji kraštovaizdžio elementai, kuriuos galėtumėme laikyti reformos metu suformuotų normų rezultatu.

Nustatėme, kad valstybinių ir privačių valdų žemėnauda ir žemėvalda iki valakų reformos buvo netvarkinga - valstybiniai žemės plotai buvo susimaišę su privačių savininkų dirbamomis žemėmis, kaimai neturėjo tiksliai nustatytų ir apibrėžtų ribų. Tačiau neturime jokių tikslių istorinių ar archeologinių duomenų kaip galėjo atrodyti Lietuvos kaimai valakų reformos išvakarėse - XV a. pabaigoje ar XVI a. pirmoje pusėje – kokia buvo jų užstatymo ir erdvinė struktūra. Įvairiose gyvenviečių ir sodybų raidos tyrimų studijose teigta, jog tuo metu visoje Lietuvoje galėjo vyruoti savaimingai susiformavę, nedideli padriki kaimeliai ir vienkiemiai, kurie kūrėsi užvaldant nenaudojamus žemės plotus. Manoma, kad tokių kaimelių branduolį galėjo sudaryti grupė sodybų, sukurtų be jokio aiškaus plano, prie kurių šliejosi labiau nutolę vienkiemiai³³⁰.

Valakų reforma apėmė visas valstybines žemes, o jų pavyzdžiu ji buvo įgyvendinta ir privačiose valdose. J. Jurginis teigė, kad čia būta ir išimčių - žemininkai, turėję vos vieną kitą valstietį, arba visai jų neturėję, savo žemių valakais iš vis nematavo ir nekeitė kaimų struktūros. Šiems bajorkaimiams prigijo *akalicų* vardas³³¹. Keltina prielaida, jog tokie kaimai bent maža dalimi galėtų atspindėti senesnę - ikivalakinį kaimo tipą, o kartu ir ikivalakinio kraštovaizdžio vaizdą. Tokiam kaimų vaizdui iliustruoti labai informatyvus 1822 m. sudaryto Alovės bajorkaimio, buvusio Alytaus apskrityje, planas,

³³⁰ LOWMIANSKI, H. Przyczynki do kwestii najstarszych kształtów wsi litewskiej. *Ateneum Wileńskie*. Wilno, 1929, t. 4; CONZE, W. *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland*. Leipzig, 1940; ŠEŠELGIS, K.; BARŠAUSKAS, J.; ČERBULĖNAS, K.; ir KLEINAS, M. *Lietuvių liaudies architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai*. Vilnius, 1965, p. 7; BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 33-41; *Rytų Aukštaitijos tradicinė architektūra*. 2009, Vilnius, p. 4; BERTAŠIŪTĖ, R. *Lietuvio sodyba*. Vilnius, 2007, p. 10; ŽULKUS, V. *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*. Vilnius, 2004, p. 72-75.

³³¹ JURGINIS, J. *Baudžiatvos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 286.

paskelbtas 1938 m. J. Balčiūno tyrime (1 pav.)³³². Šiame plane atsispindi be jokios tvarkos susigrupavusios sodybos, sužymėti vienam ūkiui priklausę įvairių formų sklypai ir sklypeliai - net aštuoniasdešimt penki dirbamos žemės, ganyklų ir pievų sklypai, kurie buvo išsidėstę padrikai ir įsiterpę į kitų savininkų sklypus. Šiuos sklypus ir sodybą skyrė įvairaus dydžio atstumai. Plane nubrėžtas kaimo keliukų tinklas rodo, jog žemių savininkas dalį savo sklypų galėjo pasiekti tik eidamas per kito savininko žemę. J. Balčiūnas atkreipė dėmesį į tai, kad tokių akalicų žemėvaizdis XVI a. galėjo skirtis nuo 1822 m. užfiksuoto vaizdo tiek, kiek tai nulėmė valdymo smulkėjimas - žemės valdų pasidalijimai tarp šeimos narių³³³. Šių kaimų esminis vaizdas nebuvo pakitęs dar ir XX a. pradžioje. Pavyzdžiui, Gonkainių akalicą (Baisogalos valsčiuje) 1914 m. į vienkiemius skirstęs matininkas Romualdas Ivaškevičius rašė, jog šio kaimo ūkininkai tuo metu savo žemę valdė ne rėžiais, o įvairios formos sklypais ir sklypeliais, nei vienas kaimo žemės savininkas neturėjo jam priklausančios žemės nuosavybės dokumentų, o svarbiausia - tiksliai nežinojo, kokį žemės plotą valdo³³⁴.

Tokios kraštovaizdžio struktūros buvo pakeistos valakų reformos metu. Netvarkingą užstatymo struktūrą ir žemėvaldą turėję kaimai buvo pertvarkyti, taip pat, siekiant kolonizuoti neapgyventas vietas ir įsisavinti kuo daugiau (ypač miškų ūkio sąskaita) dirbamos žemės plotų, kurti nauji kaimai. Valakų reformos nuostatuose ir Karšuvos valsčiaus inventoriuje radome užfiksuotas esmines naujo kaimo kraštovaizdžio kūrimo normas bei principus. Valstiečių kaimai buvo pertvarkyti vadovaujantis griežtu reglamentavimu: padrikai išsidėstę žemės sklypai jungti į tris taisyklingus žemės masyvus, suskaidytus rėžiais, nustatytos aiškios kaimų sienos, laukų ir rėžių ribos. Įgyvendinus reformą ir pertvarkius senuosius, ikivalakinius kaimus bei įkūrus naujus, gyvenviečių tinklas sutankėjo. Valakų reforma sunormino kaimo žemėnaudą, žemėvaldą, kaimo ir sodybos užstatymą. Griežtai reglamentuota kaimo ir

³³² BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 27.

³³³ Ten pat, p. 26.

³³⁴ *Senųjų matininkų raštai*. Kaunas, 1994, p. 21-22; *Žemėtvarkos darbai Lietuvoje XX a.* Vilnius, 2009, p. 19-20.

sodybos užstatymo struktūra suformavo naują sodybos planą ir kaimo tipą, kuriam įvardinti istoriografijoje naudojamas gatvinio kaimo, arba gatvinio rėžinio kaimo³³⁵ terminas.

Ar po valakų reformos įgyvendinimo keitėsi tokios reformos nuostatais reglamentuotos gatvinio rėžinio kaimo žemėnaudos, žemėvaldos ir užstatymo struktūros? Iki pat XVIII a. pabaigos valakų reformos nuostatai išliko svarbiausiu norminiu aktu valstybinių kaimų reikalams tvarkyti³³⁶. Nuostatais įtvirtinti žemėnaudos ir kaimų išplanavimo principai nebuvo keičiami iki XIX – XX a. - kol nebuvo pradėtos įgyvendinti naujos žemės ūkio reformos. Jau išsiaiškinome, jog kaimo žemės valdų bei atskirų ūkininkų rėžių ribų apsauga Lietuvos Statutais ir valakų reformos nuostatais griežtai reguliuota. Už bet kokią savavališką tokių ribų pakeitimą buvo numatytos baudos. Taigi, galime teigti, jog kaimo laukai, jų ribos, kaimavietė per visą 300-400 metų laikotarpį liko tose pat vietose kaip ir buvo suplanuoti bei įkurti XVI a. viduryje. Čia išimtimi reikėtų laikyti tuos kaimus ar kaimų teritorijų dalis, kurie vėlesniais laikotarpiais buvo panaikinti ar pertvarkyti vietoj jų įkuriant palivarkus, paverčiant dvarų arimais ar kurių žemės būdavo neteisėtai pasisavinamos³³⁷. Iki pat kaimus išskirstant į vienkiemius, valstiečiams valakų reformos metu išmatuotų trijų laukų ribose buvo privaloma trilaukė sėjomaina (žieminiai, vasarojus, juodas pūdymas). Pokyčiai sodybos ir kaimo užstatymo struktūroje vyko formuojantis naujoms architektūrinėms tradicijoms, o žemėvaldos struktūroje - veikiant žemės valdų pasidalijimo šeimos narių tarpe procesams.

³³⁵ Žr., pavyzdžiui, ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai*. Vilnius, 1998, t. 5, p. 9; ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*. Vilnius, 1996, t. 4, p. 9; BERTAŠIŪTĖ, R. *Lietuvio sodyba*, Vilnius, 2008, p. 10-11; BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988, p. 26. Manome, jog pastarasis terminas Valakų reformos metu įkurtiems kaimams apibūdinti yra tinkamesnis – jis atspindi ne tik kaimo užstatymo, bet dar ir kaimo žemėnaudos charakterį.

³³⁶ MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius, 2000, p. 47-48. J. Machovenko rašė, jog išleidus valakų reformos nuostatus ir juos papildžius, bendrų nuostatų didžiojo kunigaikščio valsčiams ir dvarams priklausiusių valstiečių ūkiui tvarkyti išleista nebebuvo. Vėlesni nuostatai leisti kiekvienam valsčiui ar dvarui atskirai. Pavyzdžiui, 1756 m. nuostatus gavo Palangos valsčius, 1784 m. – Rietavo valsčius. Tokie nuostatai buvo išleidžiami siekiant sureguliuoti valstiečių konfliktą su tam tikro valsčiaus ar dvaro administracija, perleidžiant valsčių ar dvarą kitam laikytojui, atliekant periodinę ūkio reviziją.

³³⁷ JURGINIS, J. *Baudžiatvosa įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 294.

Kaip šie procesai įtakojo valakų reformos metu susiformavusį kaimo kraštovaizdį?

Kadangi valakų reformos metu nebuvo sudaromi išmatuotų žemių ir įkurtų kaimų planai, sunku tiksliai nustatyti kaip atrodė kaimų planiniai ir erdviniai elementai iškart po reformos įgyvendinimo. Gatvinių režinių kaimų raidos tyrime tai tampa vienu problematiškiausių aspektų. Neturėdami tokių planų, pirminį - iškart po reformos suformuoto kaimo kraštovaizdžio vaizdą turime konstruoti remdamiesi reformos nuostatais bei valakų matavimo laikotarpio šaltiniais – revizorių surašytais valdų inventoriais. Juose pateikti aprašymai tinkami dalies naujai susiformavusių žemėvaldos elementų identifikavimui bei sudaro tam tikras prielaidas tų elementų raidai apžvelgti.

Išliko gana negausus valstybinių žemių inventorių, sudarytų reformos metu bei vykdant vėlesnes liustracijas, palikimas. Atlikta tokių inventorių analizė rodo, jog šiuose šaltiniuose galima rasti duomenų apie valstybinėse žemėse vykusius kraštovaizdžio pokyčius. Inventoriai skiriasi savo informacijos pobūdžiu. Dažniausiai tokiuose šaltiniuose randame nurodytą kaimo pavadinimą, kaimo sienų ribas bei valakų skaičių³³⁸. Dalyje inventorių yra išsamesnių žinių - juose nurodytas detalesnis kaimo žemėvaldos vaizdas³³⁹. Kaip pavyzdį galime įvardinti Žemaitijos revizoriaus Jokūbo Laškovskio 1566 m. surašytą Kretingos valsčiaus inventorių. Šis inventorius iš kitų išsiskiria tuo, kad J. Laškovskis čia nurodė ne tik kiekvieno iš trijų laukų plotą valakais, bet ir kiek kuriame lauke buvo išmatuota rėžių, koks tų rėžių dydis margais, bei

³³⁸ Žr., pavyzdžiui, *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius. 2011; Inwentarz Dzierzawy Abelskiej w powiatu Wilkomiesskim. Roku 1567. *Lietuvos Valstybės Istorijos archyvas*. SA 3765 (I); 1578 г. Июля 14. Инвентарь королевскаго имения Бириштань. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV, с. 108-114; 1560 m. liepos mėn. 30 d. Račiūnų vaitystės, Ašmenos valsč., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 139-144; 1554 m. gruodžio mėn. 4 d. Vilniaus tijnystės – Nemenčinės ir Linkmenų valsčių – inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, 1934, t.1, p. 31-123.

³³⁹ Žr., pavyzdžiui, 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей кь королевскимъ имениямъ. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1888, т. XIV, с. 101-152; 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV, с. 8-91; 1563 года. Инвентарь войтовства Понижовскаго. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV, с. 93-102.

ilgis virvėmis. Valsčiuje išmatuotų kaimų dydis svyravo nuo 16 iki 82 valakų. Aprašydamas Kretingos valsčiaus keturiasdešimties valakų Dobšaičių (Dobszaicie) kaimą revizorius įvardino, kad to kaimo pirmo lauko rėžiai buvo padalinti į tris dalis (rėžius), antro lauko į dvi dalis, o trečio – keturias, dėl tos priežasties, „kad kiekvienam valstiečiui tektų ir geros ir blogos kokybės žemės, kad nebūtų paskirta vieniems vien tik gera, o kitiems vien tik bloga žemė“³⁴⁰. Tokiu būdu, dalis valstiečių pirmame lauke gavo po du rėžius, kiti po vieną, antrame lauke visi valstiečiai gavo po vieną rėžį, o trečiame – po keturis rėžius. Tų rėžių plotis siekė nuo 4 iki 14 prentų³⁴¹, o ilgis – nuo 3 iki 28 virvių³⁴². Taigi, *nevisada žemės rėžį kiekviename lauke sudarė ištisinis žemės sklypas*. Be to, ir šio kaimo laukų dydis valakais buvo skirtingas – pirmame ir antrame lauke buvo po kiek daugiau nei 11 valakų, o trečiame – 15 valakų žemės³⁴³. Vadinasi, išmatuotas *kaimo laukų plotas nevisada buvo lygus*. Tokie pat žemėvaldos bruožai būdingi didžiąjai daliai ne tik Kretingos, bet ir Karšuvos valsčių inventoriuose minimų kaimų³⁴⁴. Išdėstyti faktai leidžia patikslinti istoriografijoje paplitusius teiginius, jog kaimo žemė buvo matuojama į tris *lygius* laukus, o valstietis kiekviename lauke gaudavo po *vieną rėžį* žemės. Šie teiginiai yra teisingi kalbant apie tam tikrą dalį kaimų, tačiau nėra tinkami visai reformos esmei apibūdinti.

Praėjus kiek laiko po valakų reformos įgyvendinimo, dalies kaimų žemėnaudos vaizdą ėmė keisti prasidėjęs valakų dalinimosi procesas - reformos metu suformuota rėžinė struktūra kaimuose kito ėmus dalintis šeimoms. Po reformos įgyvendinimo valstiečių šeimos dažniausiai imdavo po vieną valaką žemės, arba tą valaką dalindavosi kelios šeimos. Anot J. Jurginio, dvi šeimos paėmusios vieną valaką, tik prievoles atlikdavo bendrai, tačiau

³⁴⁰ 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей к королевским именьям. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1888, т. XIV, с. 103-104.

³⁴¹ 1 prentas – 4,87 m.

³⁴² 1 virvė – apie 48 m.

³⁴³ 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей к королевским именьям. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1888, т. XIV, с. 103-104.

³⁴⁴ Ten pat, p. 103-152; 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV, с. 8-91.

namų ūkį tvarkė atskirai³⁴⁵. XVII a. ir vėlesni inventoriai jau rodo valakinio sklypo smulkėjimą ir jo dalijimosi procesus. Šiuose inventoriuose gausu paminėjimų, apie tai, kad atskiros valstiečių šeimos ūkininkavo pusvalakiuose, ketvirtyje, penktadalyje ar net aštuntadalyje valako³⁴⁶. Taigi, dažniausiai dėl šeimyninių priežasčių (įpėdinių žemės dalybų, vedybų ir pan.), rėžių skaičius kaime didėjo, o rėžių plotis – siaurėjo. V. Balčiūnas atkreipė dėmesį į tai, jog rėžių skaičiaus didėjimas vyko ir įsisavinant iki tol nedirbtus ganyklų plotus³⁴⁷.

Būtina pabrėžti, jog toks rėžių skaičiaus didėjimas vyko reformos metu išmatuoto valako ribose. Matininkas Juozas Umbrasas 1929 m. skirstęs į vienkiemius Motiejūnų gatvinį rėžinį kaimą taip pateikė šio kaimo valakinį žemėvaldos vaizdą: kaimo „[...] žemė buvo naudojama rėžiais. Buvo trilaukė sėjomaina: juodas pūdymas, žieminiai ir vasarojus. Visuose laukuose buvo geresnės ir blogesnės žemės, nes rėžiai ėjo iš pietų į šiaurę. Rytiniame lauke ūkininkai turėjo po keturis pagrindinius rėžius ir po kelis mažesnius rėželius. Viduriniame lauke buvo kaimo sodybos. Šiame lauke, taip pat vakariniame lauke, ūkininkai turėjo po tris pagrindinius rėžius ir po kelis mažesnius rėželius. Kai vaikai po tėvų mirties dalydavosi ūkį, tai kiekvienas rėžis ir rėželis buvo dalinamas į du - tris rėžius ir rėželius. Rėžius ir rėželius *dalindavosi tik išilgai*“³⁴⁸. To kaimo rėžių plotis buvo 8-20 metrų³⁴⁹. Matininkas Matas Martinaitis, 1933 m. į vienkiemius skirstęs Galulaukių kaimą (Kėdainių apskr.), apie rėžių dalinimą ir jų siaurėjimą pateikė dar įdomesnių faktų. Šiame kaime 87 ūkininkai valdė 320 hektarų (apie 15 valakų) žemės. Stambiausias ūkininkas čia turėjo 12 hektarų (mažiau nei pusę valako) žemės, o smulkiausias – 0,06 hektaro. Sudarant faktinį kaimo žemių valdymo

³⁴⁵ 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей къ королевскимъ именьямъ. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древнихъ актов. Инвентари и Разграничительные акты.* Вильна, 1888, т. XIV, с. 103.

³⁴⁶ *Inwentarz dzierzawy Uszpolskiey. Roku 1663.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas. SA3765 (I), p. 53, 60-61; *Inwentarz dworu i wlosci starostwa Pienianskiego. Roku 1672.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas. SA3765 (I), p. 119; *Inwentarz starostwa Telszewskiego. Roku 1677.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas. SA3765 (I), p. 308, 310.

³⁴⁷ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje.* Kaunas, 1938, p. 46.

³⁴⁸ *Senųjų matininkų raštai.* Kaunas, 1994, p. 24; *Žemėtvarkos darbai Lietuvoje XX a.* Vilnius, 2009, p. 22.

³⁴⁹ Ten pat.

planą, tame kaime buvo užfiksuota 1217 rėžių ir rėželių. Vadinasi, vidutiniškai vienam ūkiui teko 15 įvairaus pločio ir ilgio rėžių. Ilgiausias to kaimo rėžis buvo 2 kilometrų ilgio, o siauriausias – vos 80 cm pločio³⁵⁰.

Tokią valakiniams kaimams būdingą žemėvaldos ir žemėnaudos sistemą – trilaukį, laukų rėžius - puikiai iliustruoja XVIII a. pab. - XIX a. sudaryti kaimų planai³⁵¹ (2-6, 9-11, 14, 18-19 pav.). Tokių planų ir inventorių analizė bei palyginimas gali patikslinti ir dar vieną istoriografijoje paplitusį teiginį, jog išmatavus kaimo masyvus valakais, kaimui priklausiusi žemė *tapdavo keturkampiu*. Manome, jog toks apibūdinimas gali būti tinkamas tik daliai išmatuotų kaimų – ypač tų, kurie buvo kuriami įsisavinant miškų teritorijas. Taisyklingos keturkampio formos kaimus matininkai galėjo išmatuoti tik tokiose vietose, kur tam netrukdytų jokie kiti faktoriai. Tokių kaimų, kaip pastebi V. Balčiūnas, su „nuostabiai taisyklinga – dažnai stačiakampio pavidalo“ siena³⁵², buvo įkurta tose vietose, kurios įsisavintos miškų ūkio sąskaita. Čia pavyzdžiu galime pateikti Užnemunės teritoriją³⁵³. XVIII a. pab. - XIX a. kaimų planų analizė leidžia teigti, jog kitose Lietuvos vietose gatvinio rėžinio kaimo planas dažnai būdavo daug įvairesnių, tačiau taisyklingų formų. Kadangi daug kaimų buvo įkurta prie įvairių hidrografinių objektų, tai ir tokio kaimo siena dažnai buvo nustatoma sulig vandens telkinio riba. Kitais atvejais kaimo sienų ribas sąlygojo įvairūs geografiniai aspektai – miškų masyvai, pelkės ir kt. Be to, juk prie trijų taisyklingų kaimo laukų dažnai buvo prišliejami ir užusieniai - mažesni ar didesni dirbamos žemės, pievų, miško plotai, kurie taip pat sąlygojo kaimo teritorijos ribų formą (6 pav.).

³⁵⁰ Žemėtvarkos darbai Lietuvoje XX a. Vilnius, 2009, p. 94.

³⁵¹ Tyrimo metu analizuoti kaimų planai: *Inwentarz probostwa calego do Kaplicy Królewskiej świętego Kazimierza*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. F. 525, ap. 8, b. 1178; *Inwentarz mierczy folwarku Senkanskięgo*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 8, b. 1727. Taip pat peržiūrėta daugiau kaip 500 kaimų bei atskirų sodybų planų Lietuvos Valstybės istorijos archyve saugomame *Kauno gubernijos liustracinės komisijos* fonde (F. 1295, ap. 1), *Vilniaus ir Kauno gubernijų žemdirbystės ir valstybės turtų valdybos* fonde (F. 525, ap. 2, 8) bei Kauno apskrities archyve saugomame *Kauno gubernijos braižyklos* fonde (F. I-66, ap. 4-5).

³⁵² BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 50.

³⁵³ Ten pat, p. 50-51; Plačiau apie Užnemunės kolonizacijos procesus žr., TOTORAITIS, J. *Sūduvos Suvalkijos istorija*. Marijampolė, 2003, p. 199-232.

Kokia buvo tokių, valakų reformos metu kaimų teritorijose išmatuotų užsienių raida? Inventoriuose buvo nurodoma įvairi kaimų teritorijose atsiradusių užsienių paskirtis. Jais leista naudotis kaip dirbamos žemės sklypais, ganyklomis, šienaujamos pievomis ar miško plotais. Dalyje tokių užsienių ilgainiui įsikūrė sodybos³⁵⁴. Anot I. Butkevičiaus, tokiuose sklypuose sodybos kūrėsi XVII a. pab. – XVIII a. - dažniausiai čia apsigyvendavo girių prižiūrėtojai bei užsiimančios miško verslais šeimos³⁵⁵. Teigta, jog pirmiausia gatvinio režinio kaimo užsienyje apsigyvendavo viena šeima – buvo kuriama viena sodyba, ilgainiui, šeimai dalinantis, kai kuriuose užsieniuose atsiradavo ir daugiau sodybų³⁵⁶. Čia įsikurdavo nedideli kaimeliai, kuriems būdinga savaimingai susiformavusi planinė struktūra, laisvas sodybų želdinių ir pastatų išdėstymas bei nedidelis sodybų skaičius³⁵⁷. K. Šešelgis ir M. Urbelis identifikavo keletą tokių kaimelių dabartinio Aukštaitijos nacionalinio parko teritorijoje (56 pav.)³⁵⁸ ir nustatė, jog šie kaimai užsienių teritorijose įsikūrė XVIII a. pabaigoje – XIX a. I pusėje³⁵⁹. Tokius kaimelius tyrinėtojai priskyrė mažų padrikų kaimų grupei. Kaimų plano analizė parodė savitą, dažniausiai tik vienam kaimui būdingą planinę struktūrą³⁶⁰.

Reformos metu surašyti inventoriai atspindi naujai suformuotą kaimo žemėvaldos struktūrą, tačiau išsamesnių duomenų apie to laikotarpio kaimų išplanavimą ir sodybų užstatymo pobūdį čia nerandame. Išimtimi galėtumėme laikyti tik dalyje inventorių nurodytą sodybinio sklypo plotį. Pavyzdžiui, mūsų jau aptarto Dabšaičių kaimo aprašyme nurodyta, kad šio kaimo kiekvienas

³⁵⁴ BUTKEVIČIUS, I., *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 67-68.

³⁵⁵ BUTKEVIČIUS, I. Lietuvos užsieniniai kaimai. In *Lietuvos TSR Liaudies buities muziejaus metodinė medžiaga*. Rumšiškės, 1982, p. 42.

³⁵⁶ Ten pat.

³⁵⁷ ŠEŠELGIS, K.; URBELIS, M. *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke*. Vilnius, 1980, p. 29.

³⁵⁸ Teigiama, jog užsieniuose buvo įkurti šie kaimai: Šuminai, Strazdai, Vaišnoriškė, Salų II ir Varniškių II.

³⁵⁹ ŠEŠELGIS, K.; URBELIS, M. *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke*. Vilnius, 1980, p. 29; ŠEŠELGIS, K.; BARŠAUSKAS, J.; ČERBULĖNAS, K.; ir KLEINAS, M. *Lietuvių liaudies architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai*. Vilnius, 1965, p. 12.

³⁶⁰ ŠEŠELGIS, K.; URBELIS, M. *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke*. Vilnius, 1980, p. 29; BUTKEVIČIUS, I. Lietuvos užsieniniai kaimai. In *Lietuvos TSR Liaudies buities muziejaus metodinė medžiaga*. Rumšiškės, 1982, p. 42.

sodybinis režis buvo 11 prentų³⁶¹ pločio³⁶². Kadangi nėra reformos metu sudarytų kaimų planų, ikonografinių šaltinių bei kokių nors tikslesnių sodybų topografinių aprašymų, nežinome kaip tiksliai atrodė pirminis kaimo sodybų užstatymas - kiek ir kokių pastatų tokioje sodyboje buvo, kaip jie buvo išsidėstę. Šiuo atveju, valakinio kaimo kraštovaizdžio ir jo elementų tyrimo šaltiniu galėtų tapti archeologinių tyrimų duomenys, tačiau kaimų kultūrinis sluoksnis tik labai retais atvejais tampa archeologijos mokslo interesų objektu. Šių dienų archeologijoje tiriamos kaimo gyvenvietės dažniausiai apsiriboja laikotarpiu iki XIV a. Archeologiniai tyrimai senųjų kaimaviečių vietose leistų bent iš dalies papildyti XVI a. kaimo planinį vaizdą, o taip pat sekti sodybų užstatymo struktūros raidą iki XVIII a. pabaigos, kada atsirado pirmieji gatvinių-rėžinių kaimų planai, jau atspindėję ir tų kaimų topografiją (5-6, 9-11, 17 pav.). Visgi, nustatę, jog reformos metu suformuotos žemėvaldos principai išliko iki pat XIX a. - XX a. pr., galime teigti, jog ir kaimo plano struktūros principai, virtę tradicija, per visą šį laikotarpį išliko tokie patys, kokie ir buvo suformuoti valakų reformos nuostatais - sodybiniame lauke įkurto kaimo taisyklingi sodybiniai rėžiai priešdavo statmenai prie kaimo gatvės, sodybos rikiuotos viena šalia kitos, siaurame, sodybai kurtis skirtame rėžyje statyti sodybos pastatai. Klojimų padėtis griežtai apibrėžta – jie turėdavo stovėti toliau nuo kitų pastatų - sodybos gale. Sodybų užstatyme plito diendaržiai (29-31 pav.). Išanalizuoti atskirų kaimų tyrimai³⁶³ rodo, jog būtent tokius sodybų užstatymo principus dar ir dabar atspindi Lietuvos teritorijoje išlikę gatviniai rėžiniai kaimai ar jų fragmentai (42-55 pav.).

Įkurto kaimo sodybos išplanavimą nulėmė sodybinio rėžio plotis ir dydis. Siauras rėžis diktavo kompaktišką pastatų išdėstymą. Pastatai, prisitaikant prie rėžio siaurumo buvo statomi išilgai, dažnai dviem eilėmis, o ten kur rėžis ypač

³⁶¹ 1 prentas – 4,87 m.

³⁶² 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей къ королевскимъ имениямъ. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древнихъ актов. Инвентари и Разграничительные акты.* Вильна, 1888, т. XIV, с. 103-104.

³⁶³ ŠEŠELGIS, K. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai.* Vilnius, 1996; ŠEŠELGIS, K. *Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai.* Vilnius, 1998.

siauras – viena eile³⁶⁴. Gyvenamasis namas tokioje sodyboje beveik visada stovėdavo galu į gatvę³⁶⁵ (17, 27-28 pav.). Gyvenamajam namui supuvus ar sudegus, jis buvo statomas toje pačioje vietoje, kurioje ir iki tol stovėjo. Šį faktą liudija ir atkuriamo Kleboniškių gatvinio režinio kaimo (Radviliškio rajonas) archeologiniai tyrimai. Numačius į Kleboniškių kaimą perkelti gyvenamąjį namą ir pastatyti čia stovėjusio namo vietoje, buvo atlikti archeologiniai tos vietos tyrimai. Šių tyrimų metu nustatyta, jog XVI a. tirtose vietoje stovėjo medinis namas be akmenų pamato, šiam sudegus, XVII a., jo vietoje, buvo pastatytas medinis namas ant ištisinių akmenų pamato, XIX a. toje pat vietoje pastatytas naujas namas³⁶⁶.

Gatvinių režinių kaimų plano pokyčiai, kaip ir kalbant apie jų žemėvaldą, susiję su valako dalinimosi procesais: šeimos nariams dalinantis valaką, kaime didėjo sodybų skaičius, o sodybiniai režiai siaurėjo – jie buvo dalinami išilgai, vėliau, *dalyje* kaimų imti dalinti ir skersai. Vienos sodybos pastatai buvo grupuojami vienoje gatvės pusėje, o priešingoje gatvės pusėje analogiškai grupuoti kitos sodybos trobesiai³⁶⁷. Tačiau iki pat XX a. vidurio liko kaimų su išskirtinai vienpusiu gatvės užstatymu³⁶⁸.

Reforma suformavo gatvinį režinį kaimą bei sodybos užstatymą, o ilgainiui toje sodyboje ėmė vystytis architektūrinės tradicijos – tobulėjo planinės ir konstrukcinės gyvenamųjų ir ūkinių pastatų struktūros, keitėsi architektūrinės formos, tūris ir net gyvenamųjų namų fasadai. Pavyzdžiui, pirminis gyvenamasis namas buvo vienos patalpos, vėliau jį jau sudarė kelios patalpos - priemenė ir gryčia, ilgainiui atsirado ir daugiau patalpų – kamara,

³⁶⁴ ŠEŠELGIS, K. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*. Vilnius, 1996, p. 40.

³⁶⁵ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 33-41; BERTAŠIŪTĖ, R. *Lietuvio sodyba*. Vilnius, 2007, p. 20.

³⁶⁶ JUKNEVIČIUS, A., *Kleboniškių kaimas Radviliškio rajone. 2000 m. žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita*. Kėdainiai, 2001. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus - draustinio archyvas; JUKNEVIČIUS, A., *Kleboniškių kaimas Radviliškio rajone. 2001 m. žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita*. Kėdainiai, 2002. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus - draustinio archyvas.

³⁶⁷ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 45.

³⁶⁸ *Raseinių apskrityje vykdytų ekspedicijų byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 22, p. 38; *Padubysio valsčiaus Minaičių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 33, p. 3; *Padubysio valsčiaus Galminaičių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 36, p. 31.

seklyčia³⁶⁹. Buvo tobulinama ir sodybos užstatymo struktūra. Jei reformos metu akcentuota nuostata, kad klojimus su jaujomis, dėl juose nuolat kylančių gaisrų³⁷⁰, būtina statyti kuo toliau nuo kitų pastatų, tai ir kitus pastatus, kuriems grėsė gaisro pavojus imta statyti atokiau³⁷¹. Pavyzdžiui, daržinės statytos atokiau nuo tos vietos, kur buvo kūrenama ugnis – klojimo su jauja ar pirties. Pirčių pastatai taip pat buvo potencialūs gaisrų sukėlėjai, todėl formavosi tradicija šiuos pastatus statyti atokiau nuo ūkinių pastatų³⁷². Gatvinio režinio kaimo architektūrinių formų bei erdvinės struktūros raidai didelę įtaką turėjo ir etnografinių regionų skirtumai³⁷³. Sodybos išplanavimą dažnai sąlygojo įvairūs ekonominiai faktoriai. Pavyzdžiui, turtingesnio valstiečio sodybą sudarė daugiau pastatų³⁷⁴.

Valakų reforma tiesiogiai įtakėjo naujo pastato tipo - *diendaržinio tvarto* valstiečių sodybose paplitimą. Kad būtų galima sukaupti daugiau organinių trašų (mėšlo), tokį pastatą reformos metu revizorius J. Laškovskis nurodė statyti vadovaujantis Palenkės pavyzdžiu³⁷⁵. Šios konstrukcijos tvartas - uždaro

³⁶⁹ Plačiau apie gyvenamojo namo ir kitų sodybos pastatų raidos procesus žr. *Lietuvių liaudies menas. Architektūra. I knyga*. Vilnius, 1957, p. VIII-XI; ŽILĖNAS, V. Lietuvių liaudies tradicinių gyvenamųjų namų susiformavimas. In *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1958, t. 1, p. 146-156; BUTKEVIČIUS, I. Tradiciniai lietuvių valstiečių gyvenamieji namai. In *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1958, t. 1, p. 157-163; ČERBULĖNAS, K. Namas („Numas“) - pirminis lietuvių gyvenamojo pastato tipas. In *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1958, t. 1, p. 104-145.

³⁷⁰ *Padubysio valsčiaus Galminaičių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 36, p. 31.

³⁷¹ MINKEVIČIUS, J. Lietuvos kaimo senųjų medinių ūkinių trobesių architektūra. In *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*. Vilnius, 1960, t. 2, p. 84; BERTAŠIŪTĖ, R. *Lietuvio sodyba*. Vilnius, 2007, p. 20.

³⁷² BUTKEVIČIUS, I. Lietuvių valstiečių ūkiniai pastatai. In *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1959, t. 2, p. 251, 254; MINKEVIČIUS, J. Lietuvos kaimo senųjų medinių ūkinių trobesių architektūra. In *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*. Vilnius, 1960, t. 2, p. 98.

³⁷³ ŠEŠELGIS, K. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*. Vilnius, 1996, p. 5.

³⁷⁴ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 222.

³⁷⁵ 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV, с. 92. Diendaržinio tipo tvartas buvo paplitęs ne tik Palenkės teritorijoje, bet ir beveik visoje Lenkijoje. Plačiau žr., CYBULKO, Z. Budownictwo drewniane w krajobrazie współczesnej wsi podlaskiej. In *Biuletyn konserwatorski województwa Podlaskiego*. Białystok, 2006, s. 100-107; CYBULKO, Z. Formy przestrzenne zagród w dawnych wsiach szeregowych na przykładzie Nowobereyowa, Ryboń i Trześcianki. In *Biuletyn konserwatorski województwa Podlaskiego*. Białystok, 2008, s. 7-27; POKROPEK, M.; POKROPEK, W. *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce. Budownictwo ludowe. Chalupy i ich regionalne zróżnicowanie*. Warszawa, 1995, t.1, s. 106-107. CZERWIŃSKI, T. *Budownictwo ludowe w Polsce*. Warszawa, 2006, s. 57, 112; TRAWIŃSKA, M. *Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*. Wrocław-Warszawa-

keturkampio plano pastatas su kiemu – diendaržiu viduryje. Diendaržiniai tvartai pasižymėjo patalpų gausa. Atskiros patalpos šiame pastate buvo numatytos karvėms, arkliams, kiaulėms, gyvulių pašarui, žemės ūkio įrankiams, padargams, vežimams laikyti. Visų patalpų durys išėjo į diendaržį, kuriame vasaros metu buvo laikomi gyvuliai (32 pav.).

J. Minkevičius ir I. Butkevičius teigė, jog diendaržiniai tvartai buvo paplitę turtingesnių ir vidutinių valstiečių ūkiuose Žemaitijoje, Vidurio ir šiaurės rytų Lietuvoje³⁷⁶. R. Merkienė, tyrusi tvartų tipų susidarymą ir jų kaitą, rašė, jog tokie tvartai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje buvo statomi ir visoje rytų Lietuvoje³⁷⁷. Rytų Lietuvoje, anot R. Merkienės, XVIII a. II pusėje ėmė plisti ir diendaržinio tipo tvartas su dengtu vidiniu kiemu³⁷⁸. Tyrinėtojų duomenimis, modernėjant ūkininkavimui uždari diendaržinės sistemos tvartai XIX a. pabaigoje³⁷⁹ – XX a. pradžioje³⁸⁰ ėmė nykti. XX a. I pusės ikonografija dar liudija valstiečių sodybose išlikusį šį pastato tipą (25, 29-31 pav.). 1941 m. Kupiškio rajone vykusios etnografinės ekspedicijos metu nubraižytoje Paketurių gatvinio režinio kaimo schemoje dar randame pažymėtus net aštuonis diendaržinius tvartus (21 pav.). Autorės duomenimis, šiuo metu Lietuvoje vienintelis išlikęs tokio tipo medinis pastatas yra Lietuvos liaudies buities muziejuje. Diendaržinio tipo mūrinių tvartų dar yra išlikę dvarų sodybose. Pavyzdžiui, Šiaulių rajone esančiame Gruzdžių dvare bei Radviliškio rajone esančiame Baisogalos dvare.

R. Merkienė, abejojo ar diendaržinio tvarto atsiradimą Lietuvoje nulėmė valakų reforma. Anot autorės, nors aptvarai – diendaržiai su tvartais šaltiniuose pirmąkart paminėti gana vėlai, jau po valakų reformos, tačiau tai dar nereiškia,

Kraków, 1968, cz. 1; KWAŚNIEWSKI, K. Elementy zagrody chłopskiej związane z hodowlą w Polsce w końcu XIX i w XX w. *Lud.* Wrocław, 1962, t. 47, s. 439-468.

³⁷⁶ MINKEVIČIUS, J. Lietuvos kaimo senųjų medinių ūkinių trobesių architektūra. In *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*. Vilnius, 1960, t. 2, p. 84; BUTKEVIČIUS, I. Lietuvių valstiečių ūkiniai pastatai. In *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1959, t. 2, p. 243; BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 189.

³⁷⁷ MERKIENĖ, R. *Gyvulių ūkis XVI a. – XX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius, 1989, p. 172.

³⁷⁸ Ten pat, p. 183-184.

³⁷⁹ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 189; BERTAŠIŪTĖ, R. *Lietuvio sodyba*. Vilnius, 2007, p. 30.

³⁸⁰ MERKIENĖ, R. *Gyvulių ūkis XVI a. – XX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius, 1989, p. 172-173.

kad juos pastatė dėl valakų reformos nurodymų³⁸¹. R. Merkienės teigimu, J. Laškovskio instrukcijoje buvo skatinama tik patobulinti tai, kas galėjo būti naudojama gyvuliams suvaryti šiltesniu metų laiku. Tereikėjo aptvare padaryti kelias pašiūres, saugančias gyvulius nuo darganos³⁸². Esant šaltinių trūkumui, sunku patvirtinti ar paneigti tokių pastatų paplitimą Lietuvoje iki valakų reformos. Bet kokiu atveju, jei diendaržinio tipo aptvarai ar pastatai ir buvo statomi Lietuvos teritorijoje iki reformos, tai, greičiausiai, galėjo būti tik pavieniai atvejai sutinkami palivarkuose ar dvaruose. Jei toks pastatas Žemaitijoje tuo metu jau būtų buvęs paplitęs ir žinomas, vargu, ar J. Laškovskiui tokiu atveju būtų reikėję kaip pavyzdį nurodyti Palenkės regioną.

Toje pačioje reformos metu suformuotoje sodyboje vyko ne tik architektūrinių tradicijų, tačiau ir sodybos, o kartu ir viso kaimo *apželdinimo raida*. Formuojantis kaimo apželdinimo struktūrai, kartu formavosi ir nauji elementai kaimo kraštovaizdyje – sodybinių sklypų ribas apsodinant medžių eilėmis, pastarosios ėmė žymėti ir skirti kaimyninius rėžius vienas nuo kito (22-25 pav.). Siauras rėžis, kai sodybos viena nuo kitos buvo išsidėsčiusios labai minimaliu atstumu, nulemdavo ir greitą gaisrų plitimą. Kad ugnis taip greitai neišplistų į kaimynines sodybas, rėžio ribose sodintos plačialapių lapuočių medžių eilės³⁸³. Būdingais medžiais sodybos apželdinime tapo klevai, vinkšnos, uosiai, beržai, gluosniai³⁸⁴. Kaimo kraštovaizdyje sodybinio rėžio ribas žymėjo ir skyrė ne tik medžių eilės, bet ir tvoros. Jos statytos ant sodybinių rėžių – skyrė juos nuo kaimyninių, žymėjo rėžių ribas. Taip pat dalino sodybą į daugiau atskiros paskirties dalių - tvoromis buvo aptveriamas sodas, gerasis kiemas skirtas nuo ūkinio kiemo³⁸⁵.

Gatvinio rėžinio kaimo žemėvaldoje svarbiu akcentu tapo ne tik želdinių sistema, bet ir ežios bei kiti riboženkliai, žymėję ir skyrę laukų rėžius vieną

³⁸¹ Ten pat, p. 176-186.

³⁸² Ten pat, p. 177.

³⁸³ 1820 m. vasario mėn. 20 d. Skuodo valstiečių prievolės žemvaldžiui. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 365.

³⁸⁴ *Padubysio valsčiaus Minaičių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 33, p. 3; *Šaukėnų valsčiaus Jurgoniškių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 46, p. 1.

³⁸⁵ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 123.

nuo kito, tokiu būdu užtikrindami valdomo žemės sklypo apsaugą. Tokia ribų apsauga buvo reglamentuota Lietuvos Statutais ir valakų reformos nuostatais. Ribų žymėjimo aprašymai XVI a. - dažniausiai sprendžiant ginčus dėl pažeistų ribų ar užimtų žemių³⁸⁶, mažai kuo skyrėsi nuo įvairių paminėjimų XX a. pirmoje pusėje³⁸⁷. Iki reformos ir po jos įgyvendinimo valdų ribos ženklintos ežiomis, ženklais medžiuose, sukastais žemių kauburiais - kapčiais³⁸⁸. Kapčių būta mažesnių ir didesnių. Minėta, jog kapčius supylus, aplink buvo iškertami medžiai, ant kapčiaus dar galėjo būti įkasamas kuolas ar koks kitas riboženklis³⁸⁹. Ribos žymėtos paženklintais medžiais, pavyzdžiui, įkertant abejose medžio pusėse kryžiaus ženklą³⁹⁰. Riboženkliais naudoti akmenys ir akmenų krūsnys. Anot E. Gudavičiaus, pasitaikydavo atvejų, kai žymenys buvo iškalami akmenyse³⁹¹. Ežios tyrinėtojų vieningai laikomos vienais seniausių riboženklių, skyrusių gretimas žemes³⁹². Valakinio kaimo kraštovaizdyje šis riboženklis tapo svarbiu elementu – po reformos įgyvendinimo žemėvaldai įgavus taisyklingas formas, ežios - ilgos tiesios nesuartos žemės juostos, dalino kiekvieną iš trijų kaimo laukų į siaurus rėžius, žymėjo tų rėžių ribas.

Nustatę, jog reformos metu suformuoti elementai be žymesnių pakeitimų, išliko iki XX a. pirmos pusės, juos identifikuojant galime remtis XX a. pradžioje užfiksuotais duomenimis apie kaimų gatvinių rėžinių kaimų struktūras dar iki išskirstant juos į vienkiemius. Galime teigti, jog dar ir XX a. pradžioje gatvinių rėžinių kaimų žemėvaldoje išliko toks pat ribų žymėjimas, koks buvo reglamentuotas kaimo įkūrimo metu. Jonišchio valsčiaus Duobėžių kaime vykusios kraštotylinės ekspedicijos metu buvo gautos tokios žinios apie

³⁸⁶ GUDAVIČIUS, E. *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII-XX a.* Vilnius, 1980; ČELKIS, T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In *Istorijos šaltinių tyrimai*. Vilnius, 2001.

³⁸⁷ *Papročių teisės anketų byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas.

³⁸⁸ ČELKIS, T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In *Istorijos šaltinių tyrimai*. Vilnius, 2001, p. 57.

³⁸⁹ *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. VI, 1888, с. 146, 157.

³⁹⁰ Ten pat, p. 143-146, 153-158.

³⁹¹ GUDAVIČIUS, E. *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII-XX a.* Vilnius, 1980, p. 92.

³⁹² Ten pat, p. 91; ČELKIS, T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In *Istorijos šaltinių tyrimai*. Vilnius, 2001, p. 57.

valdų žymėjimą: „savo žemės rubežius žymėdavo ir žymi palikdami aplink visą žemę tokią juostą nesuartos žemės ir užžėlusia žole, kuris ženklas vadinasi „ežė“ ir ant šios ežės aptverdavo tvorą ir dar žymėdavo šitaip: žemės rubežiaus keliose vietose iškasdavo duobes ir ten į duobes pripildavo įvairių stiklų, šukių, akmenų ir panašiai“³⁹³. Nagrinėdami tuo metu surinktus duomenis³⁹⁴ sužinome, jog visoje Lietuvoje ežios dažniausiai naudotos ženklinti mažesnes žemės valdas - dirbamos žemės rėžius: „žemių ribas žymėdavo ežiomis, palikdami siaurą neartą ruoželį“³⁹⁵, „paliekama nedirbama žemė apie 1 m pločio juosta ir vadinama ežia, seniau tokios ežios buvo iki 1,5 m pločio, bet vėliau vis siaurinta, dabar vietomis esą vos 30 cm pločio“³⁹⁶. Didelių žemės plotų, kurie aprėpė visą kaimo žemėnaudą ženklinimui naudoti kapčiai: „kaimų rubežiuose, palinkiuose ir galuose statomi kapčiai ir stulpai“³⁹⁷, „kaimas nuo kaimo buvo žymimas kapčiais, į kuriuos pildavo anglių, stiklų, ar kitokių daiktų, kurie ilgam nebūtų sunaikinti“³⁹⁸ „iškasdavo duobes, pridėdavo akmenų ir padarydavo kapčių“³⁹⁹. Kapčiais ilgainiui imtos žymėti ir rėžių ribos. Antai, Kėdainių apskrityje, Šėtos valsčiuje buvo pateikti duomenys apie tai, kad „ankščiau kitų ženklų nebuvo kaip tik ežė, dabar kapčiais skiriama“⁴⁰⁰. Žemių ribos žymėtos ir akmenų eilėmis, krūsnimis, „akmenų krūvytėmis“⁴⁰¹. Pavyzdžiui, 1939 m. aprašant Lygumų valsčiuje buvusį Išdagiečių kaimą, pateiktas ir to kaimo kraštovaizdžio apibūdinimas: „rėžių ežios yra nuklotos akmenų linijomis, dažname rėžyje sukrautos iš dirvų mažų – didelių surinktų akmenų piramidės, čia krosnimis vadinamomis, dažnos krosnies dydis – 5-6 kubinių metrų. Tokių krosnių visuose laukuose nė nesuskaitysi“⁴⁰². Ežia laikyta dviejų besiribojusių rėžių savininkų nuosavybe, ji buvo „neliečiama“, jos

³⁹³ *Papročių teisės anketų byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografinio skyriaus archyvas, p. 63.

³⁹⁴ Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyve saugomos 1931–1942 m. platintos „Papročių teisės“ anketos su atsakymais į jose pateiktus klausimus.

³⁹⁵ *Papročių teisės anketų byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, p. 37.

³⁹⁶ Ten pat, p. 280.

³⁹⁷ Ten pat, p. 246.

³⁹⁸ Ten pat, p. 267.

³⁹⁹ Ten pat, p. 336.

⁴⁰⁰ Ten pat, p. 275.

⁴⁰¹ Ten pat, p. 336.

⁴⁰² *Lygumų valsčiuje vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b.50, p. 78.

nebuvo galima suarti ar kaip kitaip sugadinti. Ant ežios užaugę medžiai buvo laikomi abejų besiribojusių rėžių savininkų nuosavybe, arba to valstiečio, kuris medžius pasodino⁴⁰³. Miško valdos žymėtos žabų krūvomis arba ant medžių žymes paliekant⁴⁰⁴. Minėti ir kitokie ribų žymėjimo būdai: „žymint grioviais“ ir „kampuose sodinant medžius“⁴⁰⁵.

Apibendrinami galime teigti, jog valakų reformos metu suformuota gatvinių-rėžinių kaimų žemėvalda, kaimų išplanavimo principai išsilaikė net keturis šimtmečius iki pat XIX a. – XX a. vidurio. Dalis valakinio kraštovaizdžio elementų – sodybinių rėžių, sodybų apželdinimas, įvairios kaimo architektūros formos, susiformavo ne iškart po įvykdytos reformos, bet daug vėliau – veikiant naujoms tradicijoms, ekonominiams ir socialiniams veiksniams. Šie elementai yra reformos metu suformuotų ir per keturis šimtmečius išlaikytų normų rezultatas.

3.2.KAPINĖS

Valakų reformos tyrimai atskleidė kardinalius pokyčius kaimų raidoje – pagal valakų reformos nuostatus Lietuvos teritorijoje įkurti gatviniai rėžiniai kaimai ėmė vyrauti visoje Lietuvos teritorijoje⁴⁰⁶. Todėl tiriant kraštovaizdžio pokyčius, neišvengiamai kyla klausimas ar įvykdyta žemės reforma galėjo kaip nors įtakoti laidojimo vietų kaitą geografiniu aspektu ir ar jos įtakoje galėjo susiformuoti naujas laidojimo vietų tinklas?

Būdinga, jog dabartiniame kraštovaizdyje šalia gatvinių kaimų, įkurtų XVI a., yra išlikusios senosios tų kaimų kapinės. Šių dienų kraštovaizdyje tokias kapines dažniausiai galime atpažinti kaip nedidelę, medžiais ir krūmais apaugusią kalvelę (33-36 pav.). Dalyje tokių kapinių dar randame ir XIX – XX a. antkapinių paminklų, o jei senasis kaimas išnykęs, paminklų kapinėse likęs

⁴⁰³ Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b. 44, p. 78; *Papročių teisės byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, p. 33, 37, 42, 48, 54, 62, 70, 106, 215.

⁴⁰⁴ Ten pat, p. 336.

⁴⁰⁵ Ten pat, p. 398, 407.

⁴⁰⁶ BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p. 44.

tik vienas kitas arba jų iš vis nebėra. Dažnai ir keliukai į tokias kapines jau nuarti. Yra ir kapinių, kurios visiškai nedominuoja kraštovaizdyje – kartais tai jau tik pieva viduryje ariamų laukų, be jokių kapinėms būdingų vizualinių požymių. Atpažinti tokias kapines galima tik turint kartografinę medžiagą ar istorinius duomenis, kuriuose jos užfiksuotos. Kaimų kapinės yra prižiūrimos ir antkapiniai paminklai išlikę, jei išlikusi kaimo gyventojų atmintis.

Senosios kaimų kapinės yra neatsiejama valakinio kaimo ansamblio dalis. Šios kapinės – tai vieta, kuri visų pirma svarbi savo nematerialiąja verte – čia saugomas gyvos ar jau išnykusios kaimo bendruomenės atminimas. Taip pat tai svarbus krašto istorijos ir kultūros šaltinis. Kartu tai kaimo kraštovaizdžio akcentai, reikšmingi ir savo kompleksiskumu – vertingi ne tik memorialiniu ir visuomeniniu aspektais, bet ir menine savo verte – kaip vietines antkapinių paminklų gamybos ir kryždirbystės tradicijas atspindintys objektai.

Valakinių kaimų kapinių klausimas iki šiol netyrinėtas aspektas. Istoriografijoje nėra jokių išsamesnių kompleksinių tyrimų⁴⁰⁷, kuriuose būtų kalbama apie tokių kapinių kilmę bei raidą. Daugiausia tyrinėtojų dėmesio susilaukė miestų kapinės. Jos analizuotos architektūriniu, meniniu, memorialiniu, kraštovaizdiniu bei istoriniu aspektais⁴⁰⁸. Kaimų kapinių tyrimai dažniausiai apsiriboja šiose kapinėse esančių žinomų žmonių kapų ar antkapinių paminklų aprašymais⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Išsamiausių tyrimų susilaukė tik Mažosios Lietuvos kaimų kapinės. Tačiau šiame regione buvo susiklosčiusi kitokia gyvenviečių struktūra – čia nevykdyta valakų reforma. Susiformavo ir kitokios kaimų kapinių įrengimo, raidos, laidosenos tradicijos. Žr., pavyzdžiui, PURVINAS, M.; PURVINIENĖ, M. *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai. I knyga*. Kaunas, 2011; PURVINAS, M. Klaipėdos krašto kapinių naikinimas po 1944 m. - desakralizacijos politiniai, ideologiniai, socialiniai, psichologiniai ir kiti aspektai. In *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. 2003, t. 18, kn. 2, p. 1151-1164; PURVINIENĖ, M.; PURVINAS, M. Kapinės Mažojoje Lietuvoje, jų tyrimai. In *Kapinės - Lietuvos kultūros paveldo objektas*. Kaunas, 2002, p. 27-31; BARASA, D. Senosios Šilutės krašto kapinės – archyvai po atviru dangumi. In *Kapinės – Lietuvos kultūros paveldo objektas*. Kaunas, 2002, p. 232-239. Klaipėdos krašto kapinių, kaip materialaus paveldo elementų reikšmė atskleista, bei jų formavimosi raida išanalizuota mokslinių straipsnių rinkinyje: *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai*. Klaipėda. 2012. Šiame straipsnių rinkinyje pirmą kartą Lietuvos istoriografijoje pateikiamas toks platus konkretaus regiono kapinių tarpdisciplininės analizės spektras.

⁴⁰⁸ Žr., pavyzdžiui, GIRININKIENĖ, V.; PAULAUSKAS, A. *Vilniaus bernardinų kapinės*. Vilnius, 1994; *Vilniaus bernardinų kapinės 1810-2010*. Vilnius, 1988; *Studia i materiały. Cmentarze*. Warszawa. 1996, nr. 5(8); GIRININKIENĖ, V. *Vilniaus kapinės*. Vilnius. 2004; BARISTAITĖ, R.; PETRIKAUSKAS, A. *Šiaulių senosios (Talšos) kapinės*. Šiauliai. 1999.

⁴⁰⁹ Žr., pavyzdžiui, *Lietuvos sakralinė dailė. Šiaulių vyskupija. Joniškio dekanatas. I dalis*. Vilnius, 2011, t. 2; ŠIRMULIS, A. *Lietuvių liaudies akmeniniai memorialiniai paminklai*. Vilnius, 1993.

Paveldo apsaugos sistemoje ir archeologijos moksle senųjų kaimų kapinių samprata formavosi XX a. II pusėje. Nuo 1972 m. visos laidojimo vietos, kuriose buvo randama atsitiktinių radinių, ar tokius radinius liudydavo atlikti archeologiniai tyrimai bei įvairiuose šaltiniuose užfiksuoti duomenys, buvo įtraukiamos į Kultūros paminklų sąrašus⁴¹⁰ ir vadintos senkapiais⁴¹¹. 1978 m. Išplėstinėje archeologų taryboje, kuri veikė prie Kultūros paminklų sąrašą tvarkiusios Mokslinės metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos buvo nustatytas naujas laidojimo vietų paminkliškumo kriterijus - priimta nuostata, kad XVII – XX a. kapinės nėra archeologijos paminklai⁴¹². Remiantis šia nuostata 1977-1987 m. iš Kultūros paminklų sąrašo kaip kaimo kapinės buvo išbraukti 795 senkapiai⁴¹³. Tokiu būdu buvo nubrėžta ryški takoskyra ką reikia laikyti paminklu ir saugomu archeologijos paveldo objektu.

Į paminklų sąrašus iki tol nepatekusių ar iš jų išeliminuotų kaimų kapinių apskaita ir apsauga nuo 1979 m. vykdyta pagal Ministrų tarybos paskelbtą nutarimą „Dėl tolesnio kapinių tvarkymo Respublikoje“, kuriame taip pat buvo skelbiama, kad kapinės „praėjus 70 metų po visiško jų uždarymo, gali būti likviduotos“⁴¹⁴. Vykdamas minėtą nutarimą 1981 m. buvo parengti „Kapinių apskaitos ir kartografavimo darbų nurodymai“, kuriuose kapinės skirstytos į pilkapius, senkapius, kaimų kapinaites, parapines kapines, etnografinių mažumų kapines ir naujas kapines⁴¹⁵. Visos kapinės iki XVII a. laikytos archeologijos paminklais ir vadintos pilkapiais bei senkapiais. Nurodymuose teigta, kad kaimų kapinės „veikė iki XX a. pradžios, o kai kurios iki šių dienų

⁴¹⁰ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vilnius, 1973; Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys). Vilnius, 1977; Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978-1990). I dalis. Vilnius, 1993.

⁴¹¹ Senkapiu laikyta senovės laidojimo vieta, kurioje aptinkama kapų su archeologiniais radiniais arba jų liekanų, pavienių radinių ir kaulų.

⁴¹² DAKANIS, B. Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje. In *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*. 1998, p. 104.

⁴¹³ Ten pat, p. 104.

⁴¹⁴ Lietuvos TSR Ministrų tarybos 1979 m. lapkričio 30 d. nutarimas Nr. 386 „Dėl tolesnio kapinių tvarkymo Respublikoje“ [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 14 d.]. Prieiga per internetą: <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=69CE8992-B132-4C1B-B4AD-9E788C8A2AC8>>.

⁴¹⁵ *Kapinių apskaitos ir kartografavimo darbų nurodymai*. Vilnius, 1981, p. 3-4.

ir yra glaudžiai susijusios su krikščionybės įsigalėjimu, *valakų reforma*, XVII-XVIII a. marais, badmečiais ir įvairių ligų epidemijomis⁴¹⁶.

Vadovaudamasis kapinių apskaitos ir kartografavimo darbų nurodymais bei juose pateiktu kapinių skirstymu, XX a. devintajame dešimtmetyje Valstybinis žemėtvarkos projektavimo institutas atliko visų Lietuvos teritorijoje esančių laidojimo vietų inventorizaciją ir kartografavimą. Buvo sudaryti apylinkių ir rajonų kapinių apskaitos žiniaraščiai, kapinių planai (M 1:2000), parengtos rajonų kapinių išdėstymo schemas (1:100000, 1:200000)⁴¹⁷. Kaimų kapinės kartografuotos remiantis išlikusiais vizualiniais požymiais (išlikę antkapiniai paminklai) bei apklausus vietinius žmones. Šiuo metu vis dar nuolat randama tuo laikotarpiu neinventorizuotų kaimų kapinių. Šio tyrimo autorei dirbant Kultūros paveldo apsaugos sistemoje 2008-2013 m. rajonų žemėtvarkininkai bei kaimų gyventojai pateikė duomenų apie dvi iki tol neinventorizuotas laidojimo vietas Joniškio rajone, po vieną Akmenės, Kelmės, Šiaulių ir Pakruojo rajonuose. Visos šios laidojimo vietos, vietinių žmonių vadinamos senaisiais kaimo kapeliais, dažniausiai jau be kapinėms būdingų vizualinių požymių – antkapinių paminklų. Seniausių kaimų gyventojų pasakojimu, paskutiniai palaidojimai šiose vietose galėjo būti vykdomi XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Jokių kitų duomenų apie šias kapines nėra, todėl tikslesnis jų datavimas nežinomas.

Pastaruoju metu riba, kas laikoma archeologijos paveldo objektais iš XVII a. perkelta į XVIII a. II ketvirtį (apie 1711–1721 m.)⁴¹⁸. Laidojimo

⁴¹⁶ Ten pat, p. 3.

⁴¹⁷ PALČIAUSKAITĖ, R. Žemėtvarka ir kultūros paveldo apsaugos problemos. In *Lietuvos kultūros paveldo kartografiniai tyrimai: raida, būklė, perspektyva*. Vilnius, 2001, p. 42; DAKANIS, B. Archeologijos paminklų kartografavimas Lietuvos TSR. In *1967-1987 m. istorijos ir kultūros paminklų tyrinėjimai*. Vilnius, 1987, p. 39-41; DAKANIS, B. Archeologinių vietų kartografavimas. In *Lietuvos kultūros paveldo kartografiniai tyrimai: raida, būklė, perspektyva*. Vilnius, 2001, p. 69-70. Žr., pavyzdžiui, *Radviliškio rajono Pakalniškių apylinkės kapinių inventorizacijos duomenys (pagal 1986 metų lauko darbų medžiagą)*. 1987. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus-draustinio archyvas; *Pakruojo rajono kapinių inventorizacijos byla*. Kaunas, 1981. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.

⁴¹⁸ *Lietuvos Respublikos Kultūros ministro 2011 m. birželio 15 d. įsakymas Nr. IV-447 „Dėl Lietuvos Respublikos Kultūros ministro 2005 m. balandžio 15 d. įsakymo Nr. IV-150 „Dėl nekilnojamyjū kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašo patvirtinimo“ pakeitimo* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=402073&p_query=&p_tr2=2>; *Kultūros vertybių registras* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/>>.

vietos, datuojamos iki XVIII a. vadinamos kapinynais (šiuo pavadinimu registruojamos Kultūros vertybių registre) ir laikomos archeologijos paveldo objektais. Į XVIII a. II ketvirčio rėmus „netelpančios“ laidojimo vietos laikomos senosiomis kaimų kapinėmis. Kaimo kapinių atsiradimas siejamas su XVIII a., jos imtos datuoti XVIII–XX a.⁴¹⁹

Atsižvelgiant į šį datavimą, tampa neaišku, kur valakinių kaimų, įkurtų XVI a., gyventojai laidojo mirusiuosius? Kokius duomenis apie tai pateikia archeologijos mokslas? Mūsų tyrimo chronologinė riba - XVI a. vidurys patenka į archeologų išskiriamą vėlyvųjų kapinynų laikotarpį. Tačiau šių laidojimo vietų chronologija ir terminas taip pat nėra griežtai apibrėžti. Skiriami viduramžių kapinynai, kurie apibrėžiami, kaip valstybinio laikotarpio, XIV a. pabaigos – XVII a. pradžios, kapavietės⁴²⁰. XV – XVII a. laidojimo paminklai taip pat įvardijami vėlyvaisiais senkapiais⁴²¹. Į XIV a. pabaigos – XVIII a. pradžios chronologinius rėmus patenkančioms laidojimo vietoms vadinti vartojamas vėlyvųjų kapinynų terminas⁴²². XVI - XVIII a. datuojami kapai vadinami ir istorinio laikotarpio senkapiais⁴²³.

Iš aukščiau pateiktų apibendrinimų seka, kad chronologinė riba tarp vėlyvųjų kapinynų ir kaimo kapinių lieka neaiški. Kada prie gatvinių kaimų galėjo būti įkurtos šių kaimų kapinės? Valakų reformos eigą atspindinčiuose teisės aktuose nerandame jokių tiesioginių duomenų apie galimą šios reformos įtaką laidojimo vietoms. Tačiau šie dokumentai atskleidžia kokie dideli kraštovaizdžio pokyčiai tuo metu įvyko. Įgyvendinus reformą ir pertvarkius senuosius, ikivalakinius kaimus bei įkūrus naujus, gyvenviečių tinklas sutankėjo ir įgavo naują struktūrą. Buvo nustatytos ir naujos, ypač griežtai valakų reformos nuostatais ir Lietuvos Statutais reglamentuotos žemių ir sklypų ribos bei kaimų sienos. Vieno kaimo bendruomenė negalėjo kaip nors

⁴¹⁹ Remiamasi Kultūros vertybių registre pateikiamais duomenimis apie Kultūros vertybių registre įregistruotas kapines [žiūrėta 2012 m. kovo 10 d.]. <Prieiga per internetą: <http://kvr.kpd.lt/heritage/>>.

⁴²⁰ KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos viduramžių archeologija*. Vilnius, 2005, p. 114; *Lietuvos archeologija. Viduramžių senkapiai*. Vilnius, 2005, t. 11.

⁴²¹ OSTASENKOVĖNĖ, V. Vėlyvieji šiaurės vidurio Lietuvos senkapiai. In *Žiemgala*. 2005, nr. 2.

⁴²² SVETIKAS, E. *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*. Vilnius, 2003, p. 15; SVETIKAS, E. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a.* Vilnius, 2009, t. 1, p. 13.

⁴²³ JAROCKIS, R. Lietuviškosios žiemgalos dalies apgyvendinimo raida XIII-XVI amžiuje. In *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2003, t. 34, p. 10-11.

naudotis kito kaimo žeme ar servitutais⁴²⁴. Keltina prielaida, kad atsiradus naujam gyvenviečių tinklui, formavosi ir naujos laidojimo vietos. Su kaimo įkūrimu galėtų būti sietinas ir to kaimo kapinių įkūrimas.

Laikotarpis po valakų reformos įvedimo – XVI a. vidurio - II pusės – turi ypač mažai istorinių šaltinių, leidžiančių išsiaiškinti kokia buvo to meto gyventojų laidosena. I. Vaišvilaitė rašė: „Bene mažiausiai tyrinėtas ir „tyliausias“ krikščionybės istorijos mūsų krašte laikotarpis yra pusantro ar du šimtai metų nuo Lietuvos krikšto iki Bažnyčios Reformos Lietuvoje. Šis laikotarpis nepasižymi nei šaltinių, nei kitokių liudijimų gausa, ypač jei norime ką nors sužinoti ne apie parapijų ar vienuolynų steigimą, ne apie beneficijas, vyskupų skyrimus ir panašius dalykus, o apie tai, ką ir kaip tikėjo žmonės – tai yra apie krikščioniškąją praktiką, apie „buvimą krikščionimi“⁴²⁵.

Nagrinėjant XVI a. istorinius šaltinius randame tik keletą užuominų apie povalakinio laikotarpio laidojimo vietų pobūdį. Pirmasis mums žinomas paminėjimas apie tiriamojo laikotarpio laidojimo vietas – 1579 m. Žemaitijos vyskupijos vizitacija⁴²⁶, surašyta vizitatoriaus Tarkvinijaus Pekulo. Pastarąjį į Žemaičių vyskupiją, Žemaičių vyskupo Mykolo Giedraičio prašymu, atsiuntė apaštališkasis nuncijus Jonas Andriejus Kaligaris. Vizitatorius apvažiavo vyskupijos parapijas ir surašė savo pastebėjimus. Šalia vyskupijos religinio gyvenimo aprašymų keliose parapijose minėtos ir laidojimo vietos. Vizitacijoje rašoma, jog Ariogalos parapijos klebonas, paklaustas kur laidojami mirusieji, atsakė: „[...] „kai kurie lauke, kai kurie šventoriuje, kai kurie bažnyčioje, bet mažai“ [...]“. Betygalos parapijoje mirusieji laidoti „[...] „Šventoriuje, kai kurie bažnyčioje, o daugelis – lauke“ [...]“, Kražių: „[...] „Šventoriuje, kurį matėte“ (jis iš visų pusių atdaras, ir visur barstosi kaulai), „nors kai kurie laidojami

⁴²⁴ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т. 30, р. 545-547.

⁴²⁵ VAIŠVILAITĖ, I. Ką reiškia būti krikščionimi? Bažnyčios Reforma Lietuvoje. In *Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste.* Vilnius, 2005, p. 296.

⁴²⁶ *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579).* Vilnius, 1998.

bažnyčioje“[...]“, Varnių kunigas mirusiųjų palaidojimų vietomis taip pat įvardino šventorių, bažnyčią ir „laukus“⁴²⁷.

T. Pekulo vizitacijoje minėtos trys palaidojimo vietų grupės: palaidojimai bažnyčiose, palaidojimai šventoriuose ir palaidojimai „laukuose“. Vizitaciją analizavusi I. Vaišvilaitė rašė, jog laidojimą laukuose, kuris smerkiamas vizitacijoje, tuo laikotarpiu galėjo sąlygoti kelios priežastys: prisirišimas prie tradicinių giminės kapaviečių, kurio Bažnyčia tuo metu dar nesugebėjo įveikti bei pernelyg retas parapijų tinklas. Autorė pastebi, jog šaltinyje randama faktų apie mokamą laidojimą bažnyčioje ir kad jis gerokai brangesnis nei šventoriuje. Kadangi tokia praktika aprašomu laikotarpiu buvo visuotinė, tikėtina, jog laidojimą bažnyčioje ir šventoriuje tuo laikotarpiu praktikavo tik „kunigai ir bajorai“ – aukštesnis visuomenės sluoksnis⁴²⁸. Palaidojimai „laukuose“ vizitacijoje smerkiami, matyt, kaip nešventintos vietos, kurios, laikantis krikščionybės normų, laidoti netinkamos. Šios vietos priešpastatomos pašventintoms šventorių kapinėms.

To meto krikščioniškajai gyvensenai, o tuo pačiu ir laidojimo praktikai įtakos galėjo turėti ir Reformacijos procesai - XVI a. II pusėje dalis parapinių Žemaitijos ir Vilniaus vyskupijų bažnyčių buvo užimtos protestantų arba likę be kunigų⁴²⁹. Pavyzdžiui, plintant reformacijai, XVI a. II pusėje buvo uždaryta Šeduvos bažnyčia, nes joje nebebuvo klebono⁴³⁰. Matyt, tuo laikotarpiu bažnyčiose nesant klebonų, nebuvo kam žiūrėti kaip laikomasi ir laidosenos reikalavimų.

Dėl palyginus trumpo christianizacijos laikotarpio XVI a. II pusėje bažnyčios bandymai suformuoti naujas krikščioniškasias tradicijas, tarp jų ir reikalavimas laidoti mirusiųjų šventoriaus kapinėse, sunkiai prigijo. Valstiečių tarpe laidojimas šventoriuje nebuvo paplitęs dėl jau minėtų priežasčių: už tokius palaidojimus reikalauta užmokesčio, retas parapijų tinklas

⁴²⁷ Ten pat, p. 75, 119, 181, 269.

⁴²⁸ VAIŠVILAITĖ, I. Ką reiškia būti krikščionimi? Bažnyčios Reforma Lietuvoje. In *Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste*. Vilnius, 2005, p. 301.

⁴²⁹ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius. 2006, p. 165.

⁴³⁰ BALĖNAITĖ, L. *Šeduvos miesto urbanistikos paminklo istoriniai tyrimai*. Vilnius, 1992, p. 7. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus draustinio archyvas.

reiškė didelį atstumą iki bažnyčios – gyventojams ji buvo per toli. Apie tai, jog „bažnyčios toli, o ir dvasininkų mažai“ užsiminta ir revizoriaus Jokūbo Laškovskio 1562 m. surašytame Karšuvos valsčiaus inventoriuje⁴³¹. Valstiečiams buvo patogesnis įprastas, Pekulo vizitacijoje minėtas laidojimas „laukuose“, kuris, kaip rodo vėlesni paminėjimai šaltiniuose reiškė šalia kaimų esančias kapines.

Greičiausiai iki pat XVIII a. pabaigos dominavo laidojimas kaimų kapinėse. Istoriniai šaltiniai mini nuolatinės Bažnyčios pastangas išguiti tokią laidojimo praktiką, tačiau ilgą laiką šios pastangos buvo nevaisingos. Dar 1636 m. Žemaičių vyskupijos sinode buvo nutarta pagerinti bažnytinio laidojimo sąlygas, griežtai kovojant su lupikavimo atvejais ir reikalaujant tinkamai tvarkyti šventorių-kapines (tinkamai prižiūrėti aptvarą, kasant duobę randamiems kaulams pastatyti kaulinę – osorijų). Drauge buvo akcentuota klebonų pareiga atkalbėti parapijiečius nuo laidojimosi nešventintose kapinėse. Kunigai buvo įpareigoti skelbti 40 dienų atlaidus, suteikiamus besilaidojantiems su bažnyčia. Jiems kuo griežčiausiai uždrausta lydėti mirusį į kapines laukuose, ten sakyti pamokslą ar atlikti kokias nors bažnytines apeigas⁴³².

Vyskupai nuolat pabrėždavo būtinybę atsisakyti laidojimo kaimų kapinėse. Žemaičių vyskupas J.M. Karpis 1737 m. įsakė kunigams žiūrėti, kad žmonės laidotų mirusiuosius ne kur kitur, o tik pašventintose vietose ar prie bažnyčių⁴³³. 1752 m. tą patį pakartojo ir Žemaičių vyskupas A.Tiškevičius, kuris nurodė, kad palaidotieji parapijų bažnyčiose arba jų šventoriuose gaus 14 dienų atlaidus už savo nuodėmes. Kunigams liepta versti parapijiečius, kad šie

⁴³¹ 1562 г., Октября 30. Разграничительный актъ Коршевской волости. In *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древнихъ актовъ. Инвентари и Разграничительные акты. Вильна*, 1898, t. XXV, p. 298.

⁴³² IVINSKIS, Z. *Rinkiniai raštai. Krikščionybė Lietuvoje*. Roma, 1987, t. 4, p. 480; *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006, p. 208; Apie XVII a. I pusės šventoriuose vykdytus palaidojimus, šventorių kapinių būklę duomenų galima rasti publikuotuose 1611-1651 m. Žemaitijos vyskupijos vizitacijų aktuose: *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611-1651 m.)*. Vilnius, 2011, p. 9, 32, 36, 54, 66, 95, 144. Praėjus dešimčiai metų nuo minėto sinodo sprendimo, vizitacijų metu dar buvo randama parapijų, kuriose nebuvo įrengtų osorijų, o šventorių kapinės nebuvo aptvertos, žr., ten pat, p. 274, 285, 305. Šių vizitacijų metu didžiausias dėmesys kreiptas į tai, ar šventoriaus kapinės yra pašventintos, ar yra prižiūrimos – aptvertos nuo gyvulių. Apie kaimų kapines duomenų šiuose šaltiniuose nerandame.

⁴³³ BASANAVIČIUS, J. *Rinkiniai raštai*. Vilnius, 1970, p. 131; BALYS, J. *Raštai*. Vilnius, 2000, t. 2, p. 42.

mirusiuosius laidotų prie bažnyčių⁴³⁴ „ir uždrausti juos laukuose bei giriose senoviniu būdu laidoti“⁴³⁵.

Nepaisant visų pastangų, laidojimas bažnyčios šventoriuje netapo visuotiniu. Ilgainiui bažnyčia leidosi į kompromisą – ėmė šventinti kaimų kapines⁴³⁶. L. Jovaišos, analizavusio katalikiškosios reformos Žemaičių vyskupijoje procesus, tyrime randame duomenų apie 1639 m. Žvingių bažnyčios vizitaciją, kurioje buvo nurodyta, kad parapijoje vyskupas pašventino dvi kapines, o 1644 m. Rietavo dekanato vizitatorius Šilalės klebonui nurodė gauti vyskupo leidimą pašventinti kaimų kapines⁴³⁷. Tokiose kapinėse kartais atsirasdavo ir koplyčios, kurių dalis ilgainiui išaugo į filijines ar net parapines bažnyčias. Pašventindama kapines bažnyčia ėmėsi ir jų kontrolės, pavyzdžiui neleisdama laidoti velykinės pareigos neatlikusių parapijiečių⁴³⁸. Teigiama, jog sankcionuodama laidojimą tradicinėse kaimų kapinėse, bažnyčia žengė esminį žingsnį laidojimo subažnytinimo link⁴³⁹.

Apie vis dar gausų nepašventintų kapinių tinklą liudija XVIII a. pabaigos dekanatų vizitacijos. 1782-1783 m. Breslaujos dekanato vizitacijoje minėta, kad visoje Pelekų „parapijoje yra 3 pašventintos kapinės, o kitos – nepašventintos yra prie kiekvieno kaimo“⁴⁴⁰. To paties dekanato Švenčionių „visoje parapijoje kapinių yra prie kiekvieno kaimo, tačiau jos nepašventintos“⁴⁴¹. 1784 m. Ukmergės dekanato vizitacijoje taip pat randame duomenų apie gausų kaimų kapinių tinklą. Šioje vizitacijoje minėta, kad Naujamiesčio bei Senojo Panevėžio parapijose kiekvienas kaimas turėjo kapines, kuriose kai kurie žmonės laidojo mirusiuosius⁴⁴². Panašių paminėjimų galima rasti ir kitų šio dekanato parapijų vizitacijose.

⁴³⁴ BASANAVIČIUS, J. *Rinkiniai raštai*. Vilnius. 1970, p. 132; BALYS, J. *Raštai*. Vilnius, 2000, t. 2, p. 42.

⁴³⁵ BASANAVIČIUS, J. *Rinkiniai raštai*. Vilnius. 1970, p. 132.

⁴³⁶ JOVAIŠA, L. *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje, daktaro disertacija*. Vilnius 2004, p. 218; *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006, p. 208.

⁴³⁷ JOVAIŠA, L. *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje, daktaro disertacija*. Vilnius 2004, p. 218.

⁴³⁸ Ten pat, p. 218; *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006, p. 208.

⁴³⁹ JOVAIŠA, L. *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje, daktaro disertacija*. Vilnius 2004, p. 219; *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006, p. 208-209.

⁴⁴⁰ *Breslaujos dekanato vizitacija. 1782-1783 m.* Vilnius. 2008, p. 356.

⁴⁴¹ Ten pat, p. 93.

⁴⁴² *Ukmergės dekanato vizitacija. 1784 m.* Vilnius. 2009, p. 172, 181.

Vieni svarbiausių šaltinių kaimų kapinių raidai tirti yra bažnyčių mirties metrikų knygos. Žemaičių vyskupijoje Bažnyčioje ir šventoriuje palaidotųjų metrikų rašymo pradžia susijusi su vyskupo Tiškevičiaus veikla. Kai 1648-1649 m. Žemaičių vyskupijos vizitacija parodė, kad nemaža parapijų dalis tokių sąrašų dar neturėjo, buvo nurodyta sąrašus vesti ir į juos įrašyti ne vien palaidotų suaugusiųjų, bet ir kūdikių vardus⁴⁴³. L.Jovaišos teigimu, vėliau palaidotųjų sąrašų rašymas prigijo ir ilgainiui peraugo į parapijų mirusiųjų metrikas⁴⁴⁴. Seniausios mirusiųjų metrikos mus pasiekė daugiausia iš XVIII a. pradžios. Išlikusios Krakų parapijos 1714-1764 m. mirties metrikų knygos įrašai nurodo palaidojimus Krakų bažnyčios šventoriuje, tačiau šalia šių įrašų randame ir nemažai paminėjimų apie palaidojimus kaimų kapinėse. Minėtos Jurgaičių, Ambraziūnų, Mąstautų ir kitų kaimų kapinės⁴⁴⁵.

Greičiausiai jau XVIII a. palaidojimams imtos dažniau naudoti šventorių kapinės. Tai liudija ir 1782 m. vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio sumanymu atliktos Kauno dekanato vizitacijos metu surinkti duomenys. Apie Vandžiogalos parapijoje esančias kapines rašyta: „kiek kaimų, tiek apleistų ir neaptvertų kapinių, kur tik tuomet laidoja, kai dėl blogo kelio negali atvežti numirėlių į bažnyčią; kitokiu metu visi jau pripratę laidoti šventoriuje prie bažnyčios“⁴⁴⁶. Dalis parapijų klebonų, pateikdami duomenis apie kapines, įvardino konkretų jų skaičių parapijoje: Stakliškių parapijoje 10 kapinių, Žiežmarių – „daugiau kaip 15“, Rumšiškių - 9, Vandžiogalos ir Užuguosčio parapijų klebonai patvirtino, kad kapinių yra „tiek, kiek yra kaimų“⁴⁴⁷. Teigta, jog šiose kapinėse dažniausiai nebelaidojama. Laidota šventoriuje prie parapiinės bažnyčios, „nes parapija nedidelė ir bažnyčią turi pašonėje“⁴⁴⁸, nes „jau senokai visi pripratę laidotis šventoriuje prie parapiinės bažnyčios“⁴⁴⁹.

⁴⁴³ JOVAIŠA, L. *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje, daktaro disertacija*. Vilnius 2004, p. 220.

⁴⁴⁴ Ten pat, p. 220.

⁴⁴⁵ *Krakų Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų ir parapijiečių sąrašų knyga. 1714-1764*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1122, ap. 1, b. 6.

⁴⁴⁶ *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija. 1782 m.* Vilnius, 2001, p. 359.

⁴⁴⁷ Ten pat, p. 157, 223, 389, 419.

⁴⁴⁸ Ten pat, p. 389.

⁴⁴⁹ Ten pat, p. 157, 223,

Rašyta, kad senosios kapinės, esančios prie kaimų, buvo apleistos ir čia nebelaidota dėl netoliese esančių bažnyčių šventorių, kur tapo įprasta laidoti⁴⁵⁰.

Visgi, dalis parapijiečių neatsisakė laidojimo kaimų kapinėse. Pavyzdžiui, minėta jog Karmėlavos parapijoje yra 10 kaimų kapinių, kuriose yra „dažnai laidojami, ypač gyvenantys už Nėries“⁴⁵¹. Vandžiogalos parapijos kaimų kapinėse laidota, kai dėl prastų kelių buvo sudėtinga pasiekti bažnyčią⁴⁵². Išskirta, jog Prienų parapijos parapijiečiai, gyvenantys arčiau bažnyčios, už pusantros, dviejų mylių, laidojati prie bažnyčios⁴⁵³. Matyt, likusieji parapijiečiai palaidojimams rinkdavosi kaimų kapines – tokių kapinių parapijoje klebonas nurodė buvus aštuonias. Parapijų aprašymuose įvardinant kapines, kuriose nebelaidojama, jos apibūdintos kaip neprižiūrimos ir apleistos. Kitos, kuriose buvo ir toliau laidojama, nurodytos kaip prižiūrimos ir aptvertos⁴⁵⁴.

XVIII a. pabaigoje, Apšvietos epochos idėjų įtakoje, didžiųjų miestų bažnyčių šventorių kapinės imtos uždarinėti⁴⁵⁵. 1798 m. Vilniaus vyskupas išleido nurodymą bažnyčioms, kuriame ragino steigti naujas kapines už miesto ribų, nebelaidoti prie bažnyčių šventoriuose ir bažnyčiose⁴⁵⁶. Ilgainiui ir visoje Lietuvoje šventorių kapinės imtos uždarinėti, steigtos parapiinės kapinės miestelio ar bažnytkaimio pakraštyje, esant vietos – netoli bažnyčios.

Tačiau fakto, jog nuo XIX a. nebelaidota šventoriuose negalime laikyti bendra taisykle. Tai puikiai paneigia iliustratyviausi materialūs šaltiniai – šventoriuose išlikę antkapiniai paminklai ir jų įrašai. Palaidojimai šventoriuje tapo pagarbos ženklu – čia laidoti kunigai, vietos dvarininkai ar bažnyčiai nusipelnę asmenys. Tiriant palaidojimų šventoriuose klausimą, būtina atsižvelgti ir į parapijos ar filijos įsteigimo datą. Pavyzdžiui, Dambavos bažnyčia (Radviliškio r.) buvo pastatyta 1804 m., iki 1929 m. tai buvo Smilgių

⁴⁵⁰ Ten pat, p. 419, 543.

⁴⁵¹ Ten pat, p. 289.

⁴⁵² Ten pat, p. 359.

⁴⁵³ Ten pat, p. 503.

⁴⁵⁴ Ten pat, p. 157, 223.

⁴⁵⁵ ARIES, Ph. *Mirties supratimas vakarų kultūros istorijoje*. Vilnius, 1993, p. 28-33; PAKNYS, M. *Mirtis LDK kultūroje XVI-XVIII a.* Vilnius, 2008, p. 104.

⁴⁵⁶ O cmentarzach i grzebaniu zmarłych. *Dwutygodnik Dyecezalny*. 1913, Nr. 5, p. 59; GIRININKIENĖ, V. *Vilniaus kapinės*. Vilnius, 2004, p. 12.

parapijos filija. Palaidojimams Dambavos bažnyčios šventorius buvo naudojamas iki XIX a. II pusės, kol nebuvo įsteigtos naujos kapinės šalia bažnyčios⁴⁵⁷. Tačiau pavieniai laidojimai šventoriuje dar vyko ir XIX a. II pusėje – XX a.

XIX a. ėmė retėti palaidojimų ir kaimų kapinėse. Tačiau perėjimas laidoti iš šalia kaimų buvusių kapinių į naujai įsteigtas parapiškas buvo nevienalaikis. Dalyje parapijų per visą XIX a., o kai kur ir XX a. šalia parapiškas vis dar laidota ir į šalia kaimų buvusiose kapinėse. Šį faktą iliustruoja senosiose kaimų kapinėse išlikusių antkapinių paminklų bei parapijų mirties metrikų knygose randami įrašai. Pavyzdžiui, Smilgių parapijos 1840-1883 mirties metrikų knygose minėti palaidojimai Gikonų, Maldeikių, Sujetų, Švainikų ir kitų kaimų kapinėse⁴⁵⁸.

Smilgių parapijos Dambavos filijos 1809 – 1834 m. mirties metrikų knygose dominuoja palaidojimai Dambavos kapinėse. Šiose knygose minimos 27 gyvenamos vietovės ir 336 šių vietovių gyventojų palaidojimai Dambavos filijos kapinėse bei 58 palaidojimai kaimų kapinėse. Dviejų kaimų - Areiniškių ir Pagaičpilio, gyventojai laidojimo vieta buvo pasirinkę išskirtinai šalia kaimų esančias kapines. Iš keturiasdešimties 1809-1834 m. mirusių Areiniškių kaimo gyventojų tik aštuoni buvo palaidoti Dambavos kapinėse. Pagaičpilio kaimo – du Dambavoje ir devyni kaimo kapinėse. Išskirtiniais atvejais minėti ir pavieniai palaidojimai kitų parapijų kaimų kapinėse: 1826 m. Šeduvos parapijos Kleboniškių kaimo kapinėse palaidotas 29 m. Kazimieras Lukoševičius, tais pat metais – Šeduvos parapijos Raginėnų kaimo kapinėse palaidotas 8 metų amžiaus Liudvikas (pavardė neįskaitoma)⁴⁵⁹. Nors yra žinoma Jasonių kaimo kapinių vieta (kapinės išartos sovietmečiu), tačiau Jasonių kaimo gyventojai čia minimu laikotarpiu nebelaidoti. Devyni šio kaimo gyventojai palaidoti Dambavos bažnyčios šventoriuje. Minimi du

⁴⁵⁷ PRASCEVIČIUS, E. *Dambavos bažnyčia*. Radviliškis, 1999.

⁴⁵⁸ *Smilgių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1840-1868*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1056, ap. 1, b.1; *Smilgių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1868-1883*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1056, ap. 1, b. 4.

⁴⁵⁹ *Dambavos Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1809-1827*. Dambavos Dievo Apvaizdos bažnyčios archyvas; *Dambavos Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1828-1834*. Dambavos Dievo Apvaizdos bažnyčios archyvas.

palaidojimai Daukonių kaimo kapinėse (trylika Daukoniškių palaidota Dambavoje), tačiau tokios kapinės dabar nežinomos.

Laidojimo vietų, kurios šiuo metu vadinamos senosiomis kaimo kapinėmis archeologiniai tyrimai yra labai fragmentiški. 1981 m. archeologas M. Černiauskas atliko Šilaikonių kaimo senųjų kapinių (tuo metu vadintų senkapiais) archeologinius žvalgomouosius tyrimus. Ši laidojimo vieta tuo metu jau buvo sužalota – dalis kapinių kalvelės jau buvo nukasta iš jos imant žvyrą. Tyrinėjimų išvados skelbė, jog PR kapinių dalyje būta kapų, ankstesnių nei XVIII a., kurie buvo sunaikinti čia įrengus žvyro karjerą. Vidurinėje ir šiaurės vakarinėje kapinių dalyse aptikti vėlyvi XVIII a. – XX a. pradžios palaidojimai. M. Černiauskas teigė, kad mirusieji šiose kapinėse buvo laidojami „įvairiais laikais ir dažnai senų kapų vietoje, todėl ankstyvesnieji kapai, vėlyvesniųjų kapų buvo dalinai ar visai sunaikinti“⁴⁶⁰.

Archeologo E. Svetiko duomenimis, iki 2001 m. Lietuvos teritorijoje laidojimo vietų, kurios po archeologinių tyrimų priskiriamos XIV a. pab. – XVIII a. pr. kapinynams buvo 250⁴⁶¹. Analizuojant šių laidojimo vietų archeologinių tyrimų medžiagą, pastebima, kad V – XIII a., XV a. kapinynuose ir net pilkapynų teritorijose aptinkami ir XVI-XVIII a. datuojami kapai⁴⁶². Kiti kapinynai įkurti naujose, iki tol nelaidotose vietose. Jose, archeologų duomenimis, laidota XVI-XVII a. ar XVI-XVIII a.⁴⁶³ Archeologas G. Zabiela apie laidojimo vietų tyrinėjimus teigė, kad nei vienas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpio senkapis nėra ištirtas iki galo, o turint tik tam tikrą medžiagos dalį nuo nežinomos visumos, ja remiantis netikslinga daryti platesnius apibendrinimus, nes jie atlikus nuodugnesnius tyrinėjimus,

⁴⁶⁰ ČERNIAUSKAS, M. *Radviliškio rajono 1981 m. archeologijos paminklų žvalgomųjų tyrinėjimų ataskaita*. Vilnius, 1981, p. 53. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus-draustinio archyvas.

⁴⁶¹ SVETIKAS, E. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a.* Vilnius, 2009, t. 1, p. 13.

⁴⁶² JAROCKIS, R. Lietuviškosios žiemgalos dalies apgyvendinimo raida XIII – XVI amžiuje. In *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2003, t. 24, p. 10; *Lietuvos archeologijos atlasas*. Vilnius, 1977, t. 3; STRIŠKIENĖ, Ė. Degėsių senkapio tyrinėjimai 1999 m. In *Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000, p. 319-320.

⁴⁶³ Žr., pavyzdžiui, JAROCKIS, R. Lietuviškosios žiemgalos dalies apgyvendinimo raida XIII – XVI amžiuje. In *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2003, t. 24, p. 13; OSTAŠENKOVIENĖ, V. Dapkūnų senkapio vieta Šiaurės Lietuvos XV – XVII a. laidojimo paminklų medžiagoje. In *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas*. Vilnius, 2004, p. 54.

gali greitai pasikeisti⁴⁶⁴. Pastaruoju metu, skelbiamuose archeologinių tyrimų apie aptiktus XVI –XVIII palaidojimus duomenyse, šie palaidojimai kai kurių archeologų jau vadinami ankstyvosiomis kaimo kapinėmis⁴⁶⁵ ar kaimo kapinėmis⁴⁶⁶.

Remiantis turimais duomenimis, peršasi nuomonė, kad įkūrus kaimą naujoje, iki tol neapgyvendintoje vietoje buvo kuriamos ir naujos laidojimo vietos. O jei į įkurto ar pertvarkyto kaimo teritoriją pateko senoji laidojimo vieta, ten, matyt, galėjo būti laidojama ir toliau. Negalime atmesti ir fakto, kad vieno kaimo teritorijoje buvusiomis kapinėmis galėjo naudotis ir gretimų, arčiausių kaimų bendruomenės. Valakų reforma kaimo kapinių istorijoje galėtų būti laikoma vienu svarbiausių chronologinių aspektų todėl, kad dalies išlikusių senųjų kapinių ar kapinynų įkūrimą galėtumėme sieti su kaimo naujoje vietoje įkūrimu.

Faktas, jog palaidojimai kaimų kapinėse buvo gausiai paplitę per visą XVI a. II pusės – XX a. pradžios laikotarpį, leistų ieškoti tęstinumo palaidojimuose, nebrėžiant griežtos ribos XVIII amžiumi. Laidojimo vietą neabejotinai reikėtų sieti su gyvenamąja vieta, jos įkurimu ir gyventojų sąslumu. Mūsų nagrinėjamu atveju laidojimo vietos tarsi pasimeta bendrame istorijos ir archeologijos mokslų kontekste, nesusiejant jų su gyvenviete ir jos istorija. Senųjų kaimo kapinių terminas ir priimtas datavimas tarsi sako, jog kaimo kapinės kaip reiškinys atsirando tik nuo XVIII a. pabaigos. Tačiau ir iki tol laidojimo vietos, šiuo metu įvardinamos senkapiais, kapinynais ir datuojamos XVI - XVIII a. taip pat buvo ne kas kita, kaip kaimo bendruomenės (ar kelių kaimo bendruomenių?) kapinės.

Kalbant apie tokių laidojimo vietų datavimą ar atsiradimo aplinkybes jas visų pirma reikėtų sieti su gyvenviete, jos įkūrimo data. Kaimo teritorijoje esant kelioms kapinėms, jų atsiradimą reikėtų sieti ir su kitais veiksniais: XVII-

⁴⁶⁴ ZABIELA, G. Gudiškių senkapis. In *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2003, t. 24, p. 271.

⁴⁶⁵ MERKEVIČIUS, A.; KANARSKAS, J.; ir NEMEIKAITĖ, L. *Tyrinėjimai Kurmaičių mikroregione* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.archeologijosdraugija.lt/atl/2010/139-144.pdf>>.

⁴⁶⁶ DAKANIS, B.; STANKUS J. *Vadagių (Renavo) senosios kapinės* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.archeologijosdraugija.lt/atl/2006/171-172.pdf>>.

XVIII a. epidemijomis, badmečiais⁴⁶⁷, taip pat ir naujos laidojimo vietos įkūrimu, nebeužtekus vietos palaidojimams ankstyvosiose kaimo kapinėse. Puikus pavyzdys XVI a. viduryje, valakų reformos metu įkurtas Raginėnų kaimas (Radviliškio r.), kurio teritorijoje trejos senosios kapinės: šiaurinėje kaimo dalyje esančios kapinės, gyventojų vadinamos Markapiais (datuojamos XVII a.⁴⁶⁸), centrinėje kaimo dalyje, pilkapyno teritorijoje, esančios senosios kaimo kapinės, kurias be archeologinių tyrimų prielaidos būdu galime sieti su kaimo įkūrimu ir pietinėje kaimo dalyje esančios kapinės, kurios tik preliminariai datuojamos XIX a. – XX a. viduriu ir, greičiausiai, įkurtos nebeužtekus vietos palaidojimams senosiose kapinėse⁴⁶⁹.

Apibendrinant galime teigti, kad paveldosaugos sistemoje ir archeologijos moksle nesant suformuotos tikslios sampratos kas yra kaimų senosios kapinės, tampa neaiškus ir šių kapinių datavimas. Laidojimo vietos, kurios archeologinių radinių pagalba datuojamos iki XVIII a. II ketvirčio, vadinamos kapinynais (išskyrus pilkapius) ir saugomos kaip archeologijos paveldo objektai. Tuo tarpu šalia kaimų išlikusių kapinių atsiradimas tik preliminariai siejamas su XVIII – XIX a. Palaidojimai prie kaimų buvusiose kapinėse įvairiuose istoriniuose šaltiniuose minėti per visą XVI a. II pusės – XX a. pradžios laikotarpį. Šis faktas leistų ieškoti tęstinumo palaidojimuose, nebrėžiant griežtos ribos XVIII amžiumi. Laidojimo vietą neabejotinai reikėtų sieti su gyvenamąja vieta ir gyventojų sėslumu bei suvokti, jog ir iki tol laidojimo vietos, šiuo metu įvardinamos kapinynais taip pat buvo ne kas kita, kaip kaimo bendruomenės kapinės.

3.3. KELIŲ TINKLAS

Valakų reformos metu pakitusios gyvenviečių, žemėvaldos ir žemėnaudos formos galėjo sąlygoti ir dar vienos kraštovaizdžio struktūros –

⁴⁶⁷ PAKNYŠ, M. *Mirtis LDK kultūroje XVI-XVIII a.* Vilnius, 2008, p. 114-122.

⁴⁶⁸ ČERNIAUSKAS, M. *Radviliškio rajono archeologijos paminklų 1978 m. tyrinėjimų ataskaita.* Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus-draustinio archyvas.

⁴⁶⁹ *Medžiaga apie Raginėnų kaimą.* Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas.

kelių tinklo pokyčius. Reforma galėjo nulemti pirmą planingą Lietuvos kelių tinklo pertvarkymą, o tokio pertvarkymo rezultatas - keliai jungiantys išlikusius kaimus, gali siekti valakų reformos laikus. Norėdami šį teiginį įrodyti, šioje tyrimo dalyje siekiame išsiaiškinti kokia buvo ikivalakinė kelių tinklo sistema, ar ji kito valakų reformos metu ir kokiomis formomis galėjo pasiekti dabarties kraštovaizdį.

Keliai, pačia siauriausiaja prasme, suvokiami kaip specialiai įrengtos žemės paviršiaus juostos, skirtos susisiekti⁴⁷⁰. Jų svarbą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje galime vertinti keliais aspektais: susisiekimo, prekybos plėtojimo ir komunikacijos. Svarbiausia kelių tinklo funkcija buvo gero susisiekimo užtikrinimas pėsčiųjų, raitelių ir kinkinių keliavimui. Keliais naudojosi Lietuvos didysis kunigaikštis, kariuomenė, bajorai, pirkliai, dvasininkai. Valstiečiai jais keliaudavo į artimiausią bažnyčią, miestelio turgų, dvarą ar palivarką, eidavo į kapines arba savo žemės sklypo dirbti. Susisiekimas buvo neatsiejamas nuo prekybos plėtojimo – keliais prekės gabentos iš vienos vietos į kitą. Kelių tinklas atliko ir svarbią komunikacijos funkciją - užtikrino informacijos perdavimą bei idėjų mainus: keliais atkeliaudavo žinios ir naujienos iš miesto, miestelio į dvarą ar kaimą. Tai buvo pagrindinės komunikacijos arterijos, užtikrinusios korespondencijos platinimo galimybę⁴⁷¹. Tam tikra prasme, kelių tinklas buvo svarbus ir žmogui, troškusiam žinių arba platesnio horizonto pažinimo⁴⁷².

Ankstyviausios Lietuvos kelių trasos bei kelių tinklo susiformavimą nulėmę procesai nėra susilaukę didesnio istorikų dėmesio. Tenka sutikti su istoriko Laimonto Karaliaus pastaba, jog kelių technikos istorijos srityje istorikai tvirčiau jaučiasi tik po XVIII a. - po prancūziškosios „Tiltų ir kelių mokyklos“ įkūrimo 1741 m., suteikusio postūmį kuriant kelių konstravimo ir

⁴⁷⁰ PALŠAITIS, E.; VIDUGIRIS, L. Keliai. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2006, t. 9, p. 707; Kelias. In *Lietuvių enciklopedija*. Bostonas, t. 11, p. 336; Kelias. In *Technikos enciklopedija*. Vilnius, 2003, t. 2, p. 444.

⁴⁷¹ KARVELIS, D. Laiškas kaip komunikacijos priemonė Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pabaigoje. *Lituanistica*. 1999, nr. 1 (39), p. 11.

⁴⁷² БЛОК, М. *Апология истории или ремесло историка*. Москва, 1986, с. 126-127.

tiesimo technologijas⁴⁷³. Tyrimuose, susijusiuose su sausumos kelių raida, priežiūros ir tiesimo istorijos aspektais daugiausia dėmesio skirta XVIII – XX a. Lietuvos kelių raidai ir tiesybai⁴⁷⁴.

Susidaryti kelių tinklo vaizdą - koks jis buvo iki valakų reformos, o ir po jos, ypač sudėtinga. Visų pirma, kelių raidos tyrimas yra skurdus istoriniais šaltiniais. Antra, jį apsunkina archeologinių duomenų bei kartografinių šaltinių trūkumas. Įvertinę turimus šaltinius, savo tyrimu nepretenduojame į nuoseklią Lietuvos kelių tiesybos ir raidos analizę, tačiau siekiame atskleisti esminius kelių tinklo susiformavimą nulėmusius procesus iki valakų reformos, kelių tinklo pokyčius reformos metu bei vėlesnius kelių tinklo raidos aspektus.

Kelių trasos Lietuvoje ėmė formotis intensyvėjant mainams bei prekybai tiek krašto viduje, tiek su kaimyninėmis šalimis. Kadangi pagrindinis šaltinis kelių tinklui tirti iki XIV a. yra tik archeologinė medžiaga, tyrinėtojams lengviau identifikuojamos mainų – prekybos kryptys su tolimesniais kraštais, nei to meto Lietuvos vidaus kelių tinklas. Randami atvežtiniai dirbiniai bei žinomi to meto amatų ir prekybos centrai leidžia konstatuoti, jog ankstyvuojų laikotarpiu egzistavo tam tikras komunikacinių linijų – prekybos kelių, tinklas, jungęs tolimesnius regionus su baltų gentimis. Tyrėjai įvardino komunikacinių arterijų kryptis, tačiau tyrimuose išsamiau kalbėta tik apie to meto vandens kelių tinklą. Šio tinklo trasos nustatomos pagal hidrografinius objektus⁴⁷⁵.

Archeologinių duomenų fragmentiškumas bei rašytinių šaltinių nebūvimas neleidžia atsekti tikslaus vietinių sausumos ir vandens kelių tinklo

⁴⁷³ KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis. 2008 metai*. Vilnius, 2009, p. 6.

⁴⁷⁴ PALIULIS, G. Prisimenant kelininkų darbus per 85-erius metus. In *Lietuvos keliai*. 2003, nr. 2; GULBINSKAS, A. Lietuvos transporto tinklų formavimosi raida iki 1940 m. *Geografinis metraštis*, 1971, t. 11; GULBINSKAS, A. Sauskelių tinklas Lietuvoje iki 1940 m. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1967, t. 3; JURKAUSKAS, A. *Transporto raida. Monografija*. Kaunas. 2002; *Transporto raida Lietuvoje*. Vilnius, 1983.

⁴⁷⁵ Plačiau žr., *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972, p. 65, 68; *Lietuvos istorija. Geležies amžius*. Vilnius, 2007, t. 2, 102-103; VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuviai IX-XII amžiais*. Vilnius, 1970; JURGINIS, J. *Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 74-75; KUNCIENĖ, O. Prekybiniai ryšiai IX-XIII amžiais. In *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972, p. 230-239.

iki valstybės susikūrimo⁴⁷⁶. Tačiau, kad toks tinklas egzistavo – nekyla abejonų. Pavyzdžiui, archeologai visame baltų regione randa gintaro dirbinių, kurie turėjo gintis pasiekti iš pajūrio⁴⁷⁷. Anot tyrinėtojų, svarbų vaidmenį vidaus prekyboje tuo metu vaidino vandens keliai - Nemunas, Neris, Nevėžis, Dubysa, Šventoji, Venta Mūša ir kitos upės⁴⁷⁸. Užuominų apie tokių kelių svarbą jau randame ir ankstyviausiuose žinomuose rašytiniuose šaltiniuose. Pavyzdžiui, Nemunas, kaip viena iš pagrindinių komunikacinių arterijų, akcentuotas popiežiaus Inocento IV 1254 m. bulėje: “[...] tų kraštų pagonyms atsiveždavo sau ginklų, drabužių, druskos ir kitų gyvenimo reikmenų tąja upe, kuri yra tarp Livonijos bei Prūsijos, vietos žmonių vadinama Nemunu (Memele)”,⁴⁷⁹.

Sudėtingas lieka to meto sausumos kelių klausimas. Iki XIV a. šių kelių tinklas dažniausiai nustatomas prielaidos būdu – remiantis tuo, kad sausumos keliai turėjo jungti vandens kelius. Tačiau tyrinėtojai įvardino tik kelias tikslesnes tokių kelių trasas. Pavyzdžiui, O. Kuncienė, nurodė, jog Dauguvą lietuviai pasiekdavo ne tik Lielupės upe, bet ir sausuma ties Ersika ir Sėlpiliu. Tai buvusi dalis sausumos kelio, ėjusio iš Naugardo ir Pskovo žemių į Lietuvos žemes⁴⁸⁰. Į pietinę ir pietrytinę Lietuvos dalį ėjo sausumos prekybos kelias iš Kijevo per Gardiną⁴⁸¹, kelias per Neries brastą ties Vilnios žiotimis⁴⁸².

Svarbiausiu sausumos nuolatinio kelių tinklo formavimosi veiksmu tapo gyvenviečių tinklo tankėjimas, kuris siejamas su miestų – amatų ir prekybos

⁴⁷⁶ VAŠKEVIČIŪTĖ, I. Tautų kraustymosi ir baltų genčių sklaidos laikotarpis. In *Lietuvos istorija. Geležies amžius*. Vilnius, 2007, t. 2, p. 240; TAUTAVIČIUS, A. Prekybiniai – kultūriniai ryšiai V-VIII amžiais. In *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972, p. 148.

⁴⁷⁷ VAŠKEVIČIŪTĖ, I. Tautų kraustymosi ir baltų genčių sklaidos laikotarpis. In *Lietuvos istorija. Geležies amžius*. Vilnius, 2007, t. 2, p. 240.

⁴⁷⁸ KUNCIENĖ, O. Prekybiniai ryšiai IX-XIII amžiais. In *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972, p. 225;

⁴⁷⁹ 1254 m. Iš popiežiaus Inocento IV bulės. In *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1957, t. 1, p.29;

⁴⁸⁰ KUNCIENĖ, O. Prekybiniai ryšiai IX-XIII amžiais. In *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972, p.233.

⁴⁸¹ FEDOROVAS, G. B. Lobių su Lietuvos lydiniais ir monetomis topografija. In *Lietuvos istorijos instituto darbai*. Vilnius, 1951, t. 1, p. 189-190; KUNCIENĖ, O. Prekybiniai ryšiai IX-XIII amžiais. In *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972, p. 234.

⁴⁸² JURGINIS, J.; MERKYS, V.; ir TAUTAVIČIUS, A. *Vilniaus miesto istorija*. Vilnius, 1968, p. 24-25. KUNCIENĖ, O. Prekybiniai ryšiai IX-XIII amžiais. In *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972, p. 239.

centrų formavimusi XIII-XIV a.⁴⁸³ E. Gudavičiaus teigimu, dalies miestų užuomazga turėtų būti siejama su to meto svarbiais prekybos keliais⁴⁸⁴. XIV a. Vilniui tapus nuolatine sostine, jis tapo ir svarbiu sausumos kelių centru⁴⁸⁵. Iš Vilniaus ėjo keliai į Trakus, Kauną, Kernavę, Ukmergę, Polocką per Medininkus su atšakomis į Lydą ir Gardiną, Pskovą, Vitebską, Rygą⁴⁸⁶. Stambesnius prekybos bei ekonominius šalies centrus keliai jungė tarp savęs ir su atskiromis vietovėmis⁴⁸⁷. Visgi, upių vandens keliai tuo laikotarpiu išliko pagrindinėmis prekių judėjimo arterijomis⁴⁸⁸. Pagrindiniais vandens keliais buvo Nemunas ir didesnieji jo intakai⁴⁸⁹. Vandens keliai Lietuvoje susisiekimo ir prekybinės reikšmės neprarado iki pat XIX a.⁴⁹⁰

Pirma žinia apie rūpestį ne tik vandens, bet ir sausumos keliais užfiksuota Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laiškuose Vakarų Europos miestams. 1323 m. Lietuvos didysis kunigaikštis užtikrino, kad vandens ir sausumos keliai bus laisvi susisiekimui: “[...] kad visi keliai sausuma ir vandeniui turi būti be jokių kliuvinių, atviri ir laisvi kiekvienam žmogui, pėsčiam ar važiuotam [...]”⁴⁹¹. Susisiekimo raidos tyrimui daugiausia duomenų suteikia Lietuvos kelių aprašymai, padaryti kryžiuočių žvalgų XIV amžiuje. 1384 – 1402 metų Ordino maršalo nurodymu žvalgų sudarytuose pranešimuose suregistruota 100 Lietuvos kelių. Nurodytos juose esančios kliūtys, atstumai tarp gyvenviečių, perėjimai per miškus, pelkes, upes, gyvenvietės⁴⁹². Šias žinias kryžiuočiai rinko, rengdamiesi pulti kraštą. Dalis kelių įvardinti kaip

⁴⁸³ MIŠKINIS, A. Dėl Lietuvos miestų atsiradimo laiko. *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. 1977, t. 5, sąs. 4, p. 25; GUDAVIČIUS, E. *Miestų atsiradimas Lietuvoje*. Vilnius, 1991, p. 64-65.

⁴⁸⁴ Ten pat, p. 8.

⁴⁸⁵ ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, с 75.

⁴⁸⁶ Ten pat.

⁴⁸⁷ Ten pat.

⁴⁸⁸ IVINSKIS, Z. *Lietuvos prekyba su prūsais*. Kaunas, 1934. p. 114; *Transporto raida Lietuvoje*. Vilnius, 1983, p. 11.

⁴⁸⁹ ŠALČIUS, P. *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*. Vilnius, 1998, p. 84-85.

⁴⁹⁰ BUSZYŃSKI, I. *Brzegi Niewiazi*. Wilno. 1873, p. 7-8; *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Ковенская губерния*. Санкт-Петербург, 1861.

⁴⁹¹ *Gedimino laišakai*. Vilnius, 1966, p. 69.

⁴⁹² Lietuvos kelių aprašymai, padaryti kryžiuočių žvalgų XIV amžiuje. In *Kraštas ir žmonės*. Vilnius, 1983, p. 7; MAKSIMAITIENĖ, O. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991, p. 63.

tinkami keliauti tik žiemą, ar tik vasaros metu. Štai kaip atrodė 1387 metais sausio 14 d. aprašyta žiemos kelio trasa iš Klaipėdos per Minijos žemupį į Bareikius ir Medingėnų kraštą: “[...] visų pirma nuo Klaipėdos iki upės, kuri vadinama Minija, tarp jų yra 3 mylios, kelias geras. Nuo Minijos ligi Švėkšnos upės 2 mylios; tame tarpe yra upė, per kurią reikės keltis; nuo Švėkšnos iki Bareikių lauko 3 mylios, čia keliose vietose reikės valyti kelią ir keltis; nuo Bareikių lauko iki Miniotų 4 mylios, [...] nuo Lakaušių iki Bareikių lauko 4 mylios, kelias visur geras [...]”⁴⁹³. Kelias į rytinę Žemaitiją: „[...] atvykstama prie Santakos, kur susieina Ančia ir Šešuva, ir čia prasideda *didelis kelias*, kuris 3 mylias eina tiesiai į Kražių kraštą [...]”⁴⁹⁴.

Sausumos kelių tinklui iki XVI a. tirti, be kryžiuočių kelių aprašymų tenka remtis tik lakoniškais kelių paminėjimais. Pavyzdžiui, iš Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laiško Prūsijos riterių magsitruvi, rašyto 1430 m., žinoma jog tuo metu ėjo kelias per Jurbarką, Vėliuoną, Vilkiją, Kauną, Rumšiškės, Žiežmarius, Semeliškės į Trakus⁴⁹⁵. Svarbūs Lietuvos sausumos kelių traktai XV a., anot Z. Ivinskio, ėjo apie Nemuną ir šiaurinėje Rytprūsių dalyje. Nuo Nemuno žemupio keliai ėjo į Žemaitiją. Vienas jų - iš Tilžės per Katyčius, Naumiestį, Klaipėdą, Palangą⁴⁹⁶. Iš Klaipėdos ėjo kelias į Platelius, iš Ragainės - kelias iki Kauno, iš Vilniaus - kelias per Polocką į Smolenską, Maskvą⁴⁹⁷.

XV-XVI a. išaugo ir sausumos kelių iš Lietuvos į Vakarų reikšmė. Šių kelių vystimasis buvo susijęs su Lietuvos – Vakarų Europos prekybinės erdvės išplėtimu. Tokie keliai ėjo iš Lenkijos į Lietuvą, Vilnių, iš čia į Rusiją iki Pskovo, Maskvos, Smolensko, Lvovo. Žinomas kelias per Vilnių, Varšuvą, Vroclavą, Lipską, Frankfurtą⁴⁹⁸.

⁴⁹³ Lietuvos kelių aprašymai, padaryti kryžiuočių žvalgų XIV amžiuje. In *Kraštas ir žmonės*. Vilnius, 1983, p. 8.

⁴⁹⁴ Ten pat, p. 14.

⁴⁹⁵ ŠALČIUS, P. *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*. Vilnius, 1998, p. 82.

⁴⁹⁶ IVINSKIS, Z. *Lietuvos prekyba su prūsais*. Kaunas, 1934. p. 82.

⁴⁹⁷ Ten pat, p. 122-123; ŠALČIUS, P. *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*. Vilnius, 1998. p. 82-83.

⁴⁹⁸ SAMSONOWICZ, H. Z Zagadnień handlu litewsko-hanzeatyckiego w XV w. In *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui*. Vilnius, 1999, p.78-83.

Fragmentiškas žinias apie iki XVI a. vidurio egzistavusį sausumos kelių tinklą papildė Lietuvos Metrikos duomenys. Kelių trasų paminėjimai Lietuvos Metrikoje patvirtina tai, jog nuolatinųjų kelių, jungusių tarp savęs miestus, miestelius, dvarus, tinklas iki valakų reformos jau buvo susiformavęs. Čia kelių trasos dažniausiai minėtos Lietuvos didžiojo kunigaikščio privilegijose steigti karčiamas⁴⁹⁹, raštuose dėl muitų surinkimo, kuriuose buvo nurodoma, jog siekiant išvengti muito mokesčio keliai nebūtų apvažiuojami⁵⁰⁰, arba keliai įvardinti kaip riboženkliai, aprašant stambesnes žemės valdų ribas⁵⁰¹.

Valakų reforma nulėmė kelių tinklo pokyčius bei naujų kelių trasų susiformavimą. To meto kelių tinklo struktūra keitėsi pertvarkant žemės valdymo ir naudojimo, kaimų užstatymo struktūras, formuojantis naujam kaimų tinklui, įsteigus naujų miestelių, plintant palivarkų tinklui.

XVI a. šaltiniuose randame kelis skirtingus sausumos kelių trasų pavadinimus. Pavyzdžiui, I. J. Sprogio „Žemaičių žemės geografiniame žodyne“, sudarytame iš XVI a. Žemaičių žemės teismų knygų minėtos *kelių*, jungusių tarp savęs miestus, miestelius ar kitas svarbesnes valdas, trasos: „kelias didelis, kuris eina iki Varnių miesto“, „Kelias vieškelis, kuriuo važiuojama iš Bojėnų iki Kėdainių“, „Kelias, kuris eina iš Neverovičių lauko iki Krekenavos miesto“, „Kelias didelis, kuris eina iš Bojėnų iki Josvainių“, „vieškelis, kuris eina iš Raseinių iki Ariogalos“, „Kelias didelis eina iš Tendziogalos iki Baisogalos“, „iš Varnių keliai [...] į Kaltinėnus, Šilelius, Kražius, Rietavą, Žarėnus, Plungę“, „Kelias vieškelis [...] iš Raseinių miesto iki Kauno“⁵⁰². Randame informacijos ir apie *vietinės reikšmės kelius*: „kelias, kuris eina iš Vilkijos valstybinės girios iki valstybinio kaimo, vadinamo

⁴⁹⁹ Žr., pavyzdžiui, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522-1529). Užrašymų knyga 12*. Vilnius, 2001, nr. 55, p. 153; nr. 69, p. 159; nr. 89, p. 278;

⁵⁰⁰ Žr., pavyzdžiui, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479-1491). Užrašymų knyga 4*. Vilnius, 2004, nr. 2, p. 40; nr. 45, p. 10; nr. 11, p. 46; nr. 90, p. 121.

⁵⁰¹ Žr., pavyzdžiui, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380-1584). Užrašymų knyga 1*. Vilnius, 1998, nr. 152, p. 48; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440-1498). Užrašymų knyga 3*. Vilnius, 1998, p. 61; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440-1523). Užrašymų knyga 10*. Vilnius, 1997, nr. 29, p. 50; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522-1529). Užrašymų knyga 12*. Vilnius, 2001, nr. 31, p. 138; nr. 69, p. 159; nr. 124, p. 189; nr. 647, p. 495.

⁵⁰² *Географический словарь древней жомойтской земли XVI столетия: составленный по 40 актовым книгам Русского земского суда Виленского центрального архива древних актов книг - губерний Виленской, Ковенской, Гродненской и Минской Иванов Яковлевичем Спрогисом. Вильна, 1888, с. 23, 26, 62, 89*

Migioniais“, „kelias, einantis iš Končaičių kaimo iki Kaltinėnų miestelio“, „kelias eina per Vabalės upelį iš Karklėnų kaimo iki Kražių miesto“, „keliukas, kuris eina iš Rusteikovičių į Serednikus“⁵⁰³. Skirtingi to meto sausumos kelių trasų pavadinimai leidžia išskirti jas pagal svarbą ir dydį į dvi grupes: *didesni vieškeliai*⁵⁰⁴ (дорога, дорога великое, дорога гостинец, дорога гостинец старый) ir *mažesni lokaliniai valdų keliai*⁵⁰⁵ bei *keliukai* (дорога, дорошка).

Didieji vieškeliai - tai traktai, jungę miestus ir miestelius. Šie keliai naudoti prekybos plėtojimui, jais buvo palaikomas ryšys tarp regiono centro ir periferijos⁵⁰⁶. Plečiantis prekybai, nuo XVI a. pradžios, prie vieškelių, vedančių į Vilnių, ar jungiančių kitus didelius administracinius ir ūkinius centrus, jau formavosi ir tam tikra infrastruktūra - statyti pašto namai karčemos⁵⁰⁷. Prašymų steigti karčemas ypač pagausėjo XVI a. viduryje⁵⁰⁸. Vieškelių komunikacinė ir prekybinė reikšmė leidžia teigti, jog šių kelių tinklui valakų reforma įtakos neturėjo - buvo prisitaikoma prie iki reformos susiformavusio svarbiausių kelių tinklo. Manoma, kad tokie keliai ir patys turėjo nemažą reikšmę kaimų išsidėstymui⁵⁰⁹. Dalies kaimų vidurinis laukas formuotas taip, kad kelio trasa taptų kaimo gatve⁵¹⁰. Kaimo neįkūrus prie esamo vieškelio, pati kaimo gatvė tapdavo keliu, jungiančiu kaimą su gretimais kaimais, miesteliais, dvaru ar palivarku.

Kaip tiksliai atrodė po valakų reformos susiformavęs kelių tinklas nežinome. Tam pasitarnautų tik kartografinė medžiaga, tačiau XVI a. žemėlapiuose dar nežymėtos jokios sausumos kelių trasos. Anot J. Petrulio, tai

⁵⁰³ Ten pat, p. 15, 21, 57, 102.

⁵⁰⁴ KARVELIS, D. Laiškas kaip komunikacijos priemonė Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pabaigoje. *Lituanistica*. 1999, Nr. 1 (39), p. 12.

⁵⁰⁵ Ten pat.

⁵⁰⁶ Ten pat; ROSSET, A. *Starożytnie drogi i mosty*. Warszawa, 1969, s. 187.

⁵⁰⁷ ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, c. 75; TYLA, A. Gėralų mokestis Lietuvoje XVI a. pabaigoje – XVII a. In *Ritualas, blaivybė, kultūra*. Vilnius, 1989, p. 27-28.

⁵⁰⁸ ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Русском государстве*. Москва, 1958, c. 75; KIAUPA, Z. Karčema prie karčemos. XVI a. vaizdai. In *Ritualas, blaivybė, kultūra*. Vilnius, 1989, p. 8.

⁵⁰⁹ ŠEŠELGIS, K.; BARŠAUSKAS, J.; ČERBULĖNAS, K.; ir KLEINAS, M. *Lietuvių liaudies architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai*. Vilnius, 1965, p. 26.

⁵¹⁰ Ten pat.

būdinga visai to meto kartografijai⁵¹¹. Išimtimi čia gali būti laikomi tik išlikę pavieniai smulkesnio mastelio valdų planai, kuriuose žymėtas ir vietinių kelių bei kelių tinklas⁵¹². Žemėlapiuose vaizduotos svarbiausios gyvenvietės, upių tinklas, valstybės sienos, kaimyninės šalys. Vandens keliai tokiuose žemėlapiuose sąlyginai nustatomi pagal hidrografinius objektus. Tuo tarpu iki pat XVIII a. sudarytuose žemėlapiuose sausumos keliai nežymėti. Visgi, žinios apie kelius ir jų kokybę, o ypač apie atstumus tarp svarbesnių punktų, buvo renkamos, o taip pat turėjo būti gerai žinomos to meto pirkliais, pašto tarnautojams ar upeiviams. Tai vienaip ar kitaip atsispindėdavo ir žemėlapių aprašymuose⁵¹³. Pavyzdžiui, 1613 m. išleistame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapyje pažymėtos 543 gyvenvietės, nurodytos ir administracinių teritorijų ribos, upės⁵¹⁴, tačiau visiškai nežymėti keliai. Žemėlapių vaizdas nesuteikia jokios informacijos apie sausumos kelių tinklą, tačiau apie jį užsiminta prie žemėlapių pateiktame aprašyme: „[...] Ši šalis iš visų pusių turi gerus neklaidžius, lengvai važiuojamus kelius (priešingai kai kurių rašytojų nuomonei, kad į ją galima patekti tik žiemą), ir keliautojas, vykdamas iš Lenkijos, gali čia ateiti (kaip sakoma) nesušlapęs kojų [...]“⁵¹⁵. J. Petrulis teigė, jog kai kurių kelių linijas bei jų svarbiausius punktus galima atkurti pagal šiame žemėlapyje pavaizduotus tiltus⁵¹⁶.

Nesant daugiau jokių kitų atpažinimo ženklų, kai kuriuose XVII a. žemėlapiuose kelius galima iššifruoti pagal gyvenviečių susitelkimą⁵¹⁷. Žemėlapis, kuriame pirmą kartą buvo labai kruopščiai ir tiksliai pavaizduotas miestelių ir kaimų tinklas – 1645 m. Biržų kunigaikštystės kartografinis

⁵¹¹ PETRULIS, J. Kai kurie geografiniai elementai 1613 m. „magni Ducatus Lithuanie“ žemėlapyje. *Geodezijos darbai*. 1965, t. 3, p. 114.

⁵¹² Žr., pavyzdžiui, Vilnius. Lukiškių priemiesčio ir gretimų laukų planas. Sudarė F. Gerkantas. 1648 m. In *Lietuva žemėlapiuose*. Vilnius, 2002, p. 50. Plane vaizduojami Lukiškių ir kiti Vilniaus priemiesčiai, esantys kairiajame Neries krante. Taip pat žr., ALEXANDROWICZ, S. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połow XVIII wieku*. Warszawa, 2012, s. 135-154.

⁵¹³ PETRULIS, J. Kai kurie geografiniai elementai 1613 m. „magni Ducatus Lithuanie“ žemėlapyje. *Geodezijos darbai*. 1965, t. 3, p. 114.

⁵¹⁴ *Lietuva žemėlapiuose*. Vilnius, 2002, p. 8.

⁵¹⁵ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės 1613 metų žemėlapių tekstas. In *Kraštas ir žmonės*. Vilnius, 1983, p. 84.

⁵¹⁶ PETRULIS, J. Kai kurie geografiniai elementai 1613 m. „magni Ducatus Lithuanie“ žemėlapyje. In *Geodezijos darbai*. 1965, t. 3, p. 114, 115.

⁵¹⁷ Ten pat, p. 115.

vaizdas⁵¹⁸. Tačiau ir šio žemėlapio informacija leidžia tik numatyti komunikacijos trasas: tankesnis tam tikromis kryptimis kaimų susibūrimas, dvarelių, hidrografinių objektų vaizdavimas, rodo žemėlapyje neužfiksuotus kelius⁵¹⁹.

Lietuvos kartografiniame vaizde sausumos kelių trasos imtos žymėti tik XVIII a. pabaigoje. Pirmą kartą jos pavaizduotos 1773 m. išleistame Lietuvos – Lenkijos žemėlapyje⁵²⁰. Tiesa, ir šiame žemėlapyje atsispindi tik keli svarbiausi pašto keliai. Tokiuose žemėlapiuose vis dar nerandame pavaizduoto vietinių kelių tinklo. Todėl mūsų tyrimui, kaip ir tiriant gatvinių rėžinių kaimų tinklą, aktualiausi kartografiniai šaltiniai – XIX topografiniai žemėlapiai⁵²¹. Šiuose žemėlapiuose pirmą kartą taip detalai sužymėti ne tik kaimai, bet ir vietinių kelių, jungusių tuos kaimus, tinklas (19-20 pav.). Šių žemėlapių analizė ir palyginimas su dabarties kartografiniu vaizdu leidžia nustatyti išlikusias, valakų reformos laikus siekiančias kelių trasas.

Įvykdžius valakų reformą susiformavo ir vietiniai – lokaliniai kaimo valdos keliai bei keliukai, buvę to kaimo ribose. Tokių kelių vaizdas atsispindi XVIII a. pab. – XIX a. viduryje sudarytuose kaimų planuose (5-6, 9-15, 21 pav.). P. Šalčiaus teigimu, naujos žemėvaldos formos tapo patogesnės ir vietiniam susisiekimui. Iki tol, esant netvarkingai išmėtytiems žemės sklypams, reikėdavo iki sklypo eiti per svetimas žemes⁵²². Pertvarkius kaimus, ūkininkas pasiekti savo žemės sklypus galėjo lengviau, nes ilgi jo žemės rėžiai

⁵¹⁸ RAGAUSKIENĖ, R., KARVELIS, D. 1645 m. Juzefo Naronovičiaus – Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis. *Radvilų valdos istorija ir kartografija*. Vilnius, 1997, p. 18-19;

⁵¹⁹ Ten pat, p. 18-19; PETRULIS, J. Kai kurie geografiniai elementai 1613 m. „magni Ducatus Lithuanie“ žemėlapyje. In *Geodezijos darbai*. 1965, t. 3, p. 115.

⁵²⁰ Ten pat, p. 116; Žemėlapių žr., *CARTE GENERALE DE LA POLOGNE avec tous les Etats qui en dependent...* [Kartografija] [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://atmintis.mb.vu.lt/fedora/repository/gluosnis%3AVUB01_000331340/-/CARTE%20GENERALE%20DE%20LA%20POLOGNE%20avec%20tous%20les%20Etats%20qui%20en%20dependent...%20%5BKartografija%5D%20>.

⁵²¹ Žr., pavyzdžiui, *Старинные топографические карты уездов и губерний Российской Империи* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kartolog.ru/>>; *Атлас-Перспектива. Современная-Трехверстная* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://boxpis.ru/gk-g/3vall_google.php?u=wiki_gubKovenskaj&l=23.921871&b=54.896650&m=13&dl=0&db=0>.

⁵²² ŠALČIUS, P. *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*. Vilnius, 1998. p. 120

dažniausiai siekė kelią⁵²³. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad esant didesniai kaimui, jei ūkininkas gyveno viename kaimo gale, tai jo rėžis dažnai būdavo už kelių kilometrų. Nors per laukus einantis keliukas ir leido lengviau susisiekti su rėžiu, tačiau rėžinė sistema atstumo atžvilgiu sudarė ūkininkams nemažų sunkumų⁵²⁴.

Dalyje gatvinių rėžinių kaimų, lygiagrečiai su kaimo gatve, už klojimų, susiformavo antras kelias, vadintas pakluonių *keliuku*⁵²⁵ (21, 43, 53 pav.). Toks keliukas buvo skirtas šienai, javams, mėšlui vežti⁵²⁶.

Vietinių kaimo kelių tinklą sudarė ir keliai, vedę iš kaimo į gretimą kaimą, miestelį, dvarą ar palivarką, kapines, mišką⁵²⁷. Ypač iliustratyvus XX a. pradžios Išdagiečių kaimo (Pakruojo r.) kelių aprašymas: „[...] kelių kaimo turėta „į visas kertes“. Lygunmkelis – vieškėlis; šlapkėlis, iš ulyčgalio į pietus einąs keliukas; įsūnkėlis – Įsūnų kaimo link; sutkūnkėlis – Sutrūnų kaimo (vakarų pusėj) link. Be to, abiejuose ulyčgaliuose buvo užvaros – į ganyklas bandos išgynimui; užvaros būdavo nuolat aptvertos kartimis bei žabais [...] Pati gatvė labai nelygi: išgrįsta akmenimis“⁵²⁸. Čia minėtos užvaros, dar vadintos bandokėlais ar išgenomis: „[...] kiekvieno gyvenimo, per visą ilgą sodybą, iki pat ganyklų, laikomos privestos išgenos; tokios, iš pat staldų, kiemų į ganyklas galvijams išginti išgenos, dviejų susiedijoj gyvenančių gyvenimų susitarimu, sodybų rubiežium, laikoma viena bendra išgena (tokiais atsitikimais išgeną tveria bei prižiūri abu susiedai) [...]“⁵²⁹. Į bendro naudojimo ganyklas bandų išgynimui būdavo naudojama „bendroji, didelė išgena, tarpekliu vadinama“⁵³⁰. Toks keliukas, kuriuo buvo genama banda į bendras kaimo ganyklas, dar

⁵²³ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 38.

⁵²⁴ MACEIKA, J. *Lazūnai*. Vilnius, 1998, p. 15-16.

⁵²⁵ ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*. Vilnius, 1996, t. 4, p. 18, 60.

⁵²⁶ MACEIKA, J. *Lazūnai*. Vilnius, 1998, p. 12-13.

⁵²⁷ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p. 38.

⁵²⁸ *Lygumų valsčiuje vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas, b.50, p. 78.

⁵²⁹ PETRULIS, J. *Žemaičio sodybos aptvarai ir tvoros. Gimtasai kraštas*. 1940, nr.1, p. 70.

⁵³⁰ Ten pat.

vadintas ir genečiu⁵³¹. Šie keliukai dažniausiai būdavo aptverti tvoromis, o jų gale statyti vartai (39 pav.).

Nustačius, kad valakinė žemėvalda ir kaimo užstatymo struktūra iš esmės nepasikeitė iki pat XIX –XX a., tą patį galime teigti ir apie inžinerinę kraštovaizdžio struktūrą. Po valakų reformos susiformavęs kelių tinklas keitėsi tiek, kiek jis papildydavo naujomis trasomis. Naujų kelių tiesimas suintensyvėjo Lietuvai atsidūrus Rusijos imperijos sudėtyje. XIX a. pirmame ketvirtyje Rusijos imperijos gubernijose ekonominiais ir strateginiais sumetimais imti tiesti nauji ir rekonstruoti seni keliai, tvarkytas kelių trasų reljefas. 1820 m. nutiestas Kauno – Suvalkų plentas, XIX a. antrame ketvirtyje nutiesti du tarptautiniai traktai: Daugpilio-Kauno-Virbalio plentas ir Rygos-Tilžės plentas. Tarptautinio traktų ir nuo jų atsišakojusių vietinių kelių priežiūros tarnyboms, keleiviams apsiginti šalia tų kelių statytos pašto stotys, užkardos, kelių apeivių namai⁵³². Nuo XIX a. prasidėjęs plentų tiesimas keitė ir dalies vietinių kelių trasas – vingiuota kelio trasa buvo ištiesinama, aplenkiant ir kaimus pro kuriuos eidavo senasis kelias (41 pav.)⁵³³. XIX a. dalyje Lietuvos teritorijos kelių tinklas ėmė keistis ir dėl prasidėjusių vienkiemių reformų. Kaimus skirstant į vienkiemines sodybas išnyko savo funkciją praradę kaimo keliukai. Tačiau susisiekimo trasos, susiformavusios valakų reformos metu, tarp kaimų išliko. Pastarosios ypač keitėsi sovietmečiu. Išnykus kaimui nebelikdavo ne tik kaimo kelių, bet ir kaimo gatvės (12-13 pav.).

Valakinio kraštovaizdžio kelių tinklo planinę struktūrą nustatome remdamiesi XIX a. topografiniais žemėlapiais bei kaimų planais, tačiau kaip tie keliai atrodė, kokia buvo jų danga bei erdvinė struktūra? *Kelių, turinčių specialią dangą ir konstrukciją*, tiesyba Europos kelių tiesimo istorijoje siejama su Romos imperija - VI a. pr. Kr. – V a. imperijoje buvo nutiestas apie

⁵³¹ *Šiaulėnų valsčiaus Jokubiškės kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 28, p. 71.

⁵³² MIŠKINIS, A. Lietuvos miestų ir miestelių pertvarkymas, tiesiant Daugpilio – Kauno ir Tilžės – Rygos plentus XIX a. pirmoje pusėje. In *Lietuvos TSR architektūros klausimai. Architektūros istorija*. Vilnius, 1978, t. 5, sąs. 3, p. 4; ČERBULĖNAS, K. Kelių pašto stotys bei kiti pakelių pastatai. In *LTSR architektūros klausimai*. 1986, t. 8, p. 15. Ten pat, p. 15-16; *Lietuvos architektūros istorija*. Vilnius, 1994, t. II, p. 407.

⁵³³ Žr., pavyzdžiui, *Plentas Panevėžys Ramygala*. Panevėžys. 1936, p. 8-9.

aštuoniasdešimties tūkstančių kilometrų pastovių kelių tinklas⁵³⁴. Tokių kelių konstrukciją sudarė kelių sluoksnių danga – akmenų, sujungtų moliu, skaldos, smėlio, žvyro sluoksniais, surištais rišamąja medžiaga. Viršutinis sluoksnis buvo padengiamas dar ir akmens plokštėmis arba išlyginto žvyro sluoksniu⁵³⁵. Po Romos imperijos žlugimo, tokia kelių tiesio technika nebuvo perimta. Viduramžiais kelių tiesimo technika taip pat netobulėjo – dažniausiai buvo įrengiami tik gruntiniai keliai, retai kur su žvyro ar akmenų danga⁵³⁶. Naujasis kelių tiesimo etapas Europoje prasidėjo tik XVIII a. I pusėje, Prancūzijoje įsteigus „Tiltų ir kelių mokyklą“, kuri suteikė stiprų postūmį kuriant kelių konstravimo ir tiesimo technologijas⁵³⁷. XVIII – XIX a. kelių konstrukcija tobulinta, mažinant sluoksnių skaičių ir storį, pritaikant ją prie tobulėjančių transporto priemonių bei eismo intensyvumo. XIX a. atsirado kelių dangos su rišamosiomis medžiagomis – asfaltbetonu ir cementbetonu⁵³⁸.

L. Karaliaus teigimu, visos Vakarų Europos mastu sausumos kelių tiesybos istorijoje tarp Senovės Romos kelių ir XIX a. plentų (šose) plyti gili praraja, kurią puikiai apibūdina prancūzų medievisto Jacques'o Le Goffo „ilgųjų viduramžių“ koncepcija⁵³⁹: „transporto, erdvės įvaldymo, srityje tai ilgas laikas - tarp žmogaus ir jaučio traukos antikoje ir geležinkelio XIX a., kai karaliauja vežimas ir arklys“⁵⁴⁰. Samprata apibūdina to laikotarpio kelių tiesybos stoką. Šis apibūdinimas parankus ir mūsų tiriamo laikotarpio aptarimui. Kelių *tiesyba*, kaip tam tikra inžinerinė struktūra, nuo pirmųjų kelių Lietuvos teritorijoje - pėsčiųjų, raitelių ir kinkinių išmintų žemės rėžių be

⁵³⁴ *Technikos enciklopedija*. Vilnius, 2003, t. 2, p. 445.

⁵³⁵ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2006, t. 9, p. 707; JURKAUSKAS, A. *Transporto raida. Monografija*. Kaunas. 2002, p. 137; ŠEŠTOKAS, V. *Keliai, transportas, miestai*. Vilnius. 1976, p. 31-36.

⁵³⁶ JURKAUSKAS, A. *Transporto raida. Monografija*. Kaunas. 2002, p. 139.

⁵³⁷ KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2008 metai. Vilnius, 2009, p. 6; JURKAUSKAS, A. *Transporto raida. Monografija*. Kaunas. 2002, p. 140-141.

⁵³⁸ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2006, t. 9, p. 708; *Technikos enciklopedija*. Vilnius, 2003, t. 2, p. 445.

⁵³⁹ KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2008 metai. Vilnius, 2009, p. 6.

⁵⁴⁰ LE GOFF, J. *Viduramžių vaizduotė*. Vilnius, 2003, p. 35.

dangos, kurie klampesnėse vietose, pelkėse, upių prieigose būdavo grįsti rąstais ar akmenimis, iki pat XIX a. beveik netobulėjo. Anot L. Karaliaus, per visą šį laikotarpį „keliai buvo ne tiesiami, bet remontuojami, prižiūrimi“⁵⁴¹.

Kelių priežiūra ir remontas buvo pavesti savininkams tų žemių, per kurias tie keliai ėjo. Jie buvo įpareigoti prižiūrėti kelius, taisyti tiltus ir pylimus. XV a. jų priežiūrą jau reglamentavo LDK vyriausybė. Tai matyti iš Kazimiero teisyne: “Taip pat tie, kurie tiltus grindė mūsų dėdės didžiojo kunigaikščio Vytauto ir didžiojo kunigaikščio Žygimanto laikais, tai dabar tegul kiekvienas savo tiltus grindžia ir taiso [...]. O kieno valdoj atsitiks žala, arklys užsimuš ar koją išsilauš, tas tegu moka.”⁵⁴² 1529 m. Statute buvo pakartota nuostata „senus tiltus taisyti ir naujus senose vietose statyti“, „naujus tiltus statyti ir senus *kelius taisyti*“⁵⁴³. Antrajame Statute keliams jau buvo skirtas atskiras straipsnis. Jame *reglamentuotas kelių plotis*. Liepta, jog „[...] seni keliai pagal seną paprotį būtų tokie platūs, kad du vežimai prasilenktų“⁵⁴⁴. 1588 m. Statute šis straipsnis buvo konkretesnis – jame skelbta, kad didieji keliai ir vieškeliai pagal seną paprotį turi būti pusantros rykštės pločio⁵⁴⁵. Šie teisės aktai nusakė kelių priežiūrą, tačiau nekalbėjo apie jų dangą.

Apie vietinių kaimo kelių trasų dangą žinių randame tik J. Laškovskio surašytame Karšuvos valsčiaus inventoriuje. Čia buvo nurodyta jog *laukų keliai*, kur blogos vietos, taip pat *kaimo gatvės* turi būti grįsti akmenimis, o tie akmenys padengti smėliu⁵⁴⁶. Viena labiausiai paplitusių kelių atkarpų sutvirtinimo formų miškingose Rytų Europos dalyse, anot L. Karaliaus, buvo kelių išgrindimas žabais ir žagarais, dilėmis ar rąstais. Tai buvo pati pigiausia

⁵⁴¹ KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2008 metai. Vilnius, 2009, p. 6-7.

⁵⁴² *Kazimiero teisyne (1468)*. Vilnius, 1967, p. 19.

⁵⁴³ Pirmojo Lietuvos statuto tekstas. In VALIKONYTĖ, I., LAZUTKA, S. ir GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001, p.135.

⁵⁴⁴ ДОЎНАР, Т.І.; САТОЛІН, У.М. и ЮХО, Я.А., *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Мінск, 2003, с. 170.

⁵⁴⁵ LAPPO, J. *1588 metų Lietuvos statutas. Tekstas*. Kaunas, 1938, t. 2, p. 373.

⁵⁴⁶ 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна. 1898, т. XXV, с. 92.

kelio danga ir dažniausiai taikoma priemonė taisant klampus kelius⁵⁴⁷. Panašu, jog toks kelių grindimo būdas buvo naudojamas iki pat XX a. pradžios. Aprašydamas Gervėčių kaimą, I. Butkevičius nurodė, jog iki 1929 m. šio kaimo gatvė buvo klojama šakomis, o ant jų pilamas smėlis. Ir tik 1929 m. ji buvo išgrįsta akmenimis⁵⁴⁸.

Valakinio kraštovaizdžio kelių trasos turėjo ir inžinerinių įrenginių. Kur upė kirsdavo kelią, būdavo statomi kelių rūšių tiltai: tiltai iš atremtų į upės krantus medinių sijų be atramų upės vagoje, pontoniniai tiltai per didesnes upes, mediniai poliniai tiltai bei mediniai tiltai su tvirtomis medinėmis ar mūrinėmis atramomis⁵⁴⁹. Per upes taip pat buvo tiesiamos akmeninės brastos, kuriomis galėjo važinėti vežimai⁵⁵⁰. Klampiose vietovėse keliai buvo tvirtinami žemės pylimais⁵⁵¹.

Išsamesnius kelių būklės, su užuominomis į kelių dangą, aprašymus randame vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato 1782 m. vizitacijoje⁵⁵². Nurodyta jog kelias iš Jezno į Vilnių, „kol privažiuosime vieškelį, [...] yra labai varginantis, pilnas šaknų, klampus, pažliugęs; o nuo Povrozovos smuklės, nuo kurios iki Vilniaus skaičiuojamos aštuonios mylios, vieškelis tiesus ir platus“, o „kelias iš Jezno į Kauną, galima sakyti, yra prastas, nes kol privažiuosime iki Guogų pagrindinio pašto trakto, reikia gerokai nukentėti ir sulaužyti ne vieną ratą“⁵⁵³. Puikus keliavimo keliais pavyzdys, o kartu ir kelių trasų būklės aprašymas - 1793 m. Frydricho Šulco kelionė⁵⁵⁴. F. Šulcas teigė, jog „deramai žvyruotų kelių Lietuvoje nėra, pasitaiko tik tarpais“,

⁵⁴⁷ KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2008 metai. Vilnius, 2009, p. 9.

⁵⁴⁸ BUTKEVIČIUS, I. Rimdžiūnų kaimo architektūra. In *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 115.

⁵⁴⁹ KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2008 metai. Vilnius, 2009, p. 6-7.

⁵⁵⁰ Ten pat, p. 9.

⁵⁵¹ BALIULIS, A. Iš Kupiškio ir apylinkių praeities. In *Kupiškio kraštas*. Vilnius, 1997, p. 132-133; KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2008 metai. Vilnius, 2009, p. 9.

⁵⁵² *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.* Vilnius, 2001, p. 614-615.

⁵⁵³ Ten pat.

⁵⁵⁴ Mokytojo Šulco 1793 metų kelionės įspūdžiai. In *Kraštas ir žmonės*. Vilnius, 1983. p. 92-96.

tačiau nurodyta ir „gana rūpestingai“ prižiūrimų, iš abiejų pusių *apkastų grioviais ir apsodintų medžiais kelių atkarpu*⁵⁵⁵. Čia nereikėtų pamiršti, kad Šulcas keliavo pagrindiniu pašto traktu, kuris buvo daugiau prižiūrimas, nei vietinių kelių tinklas.

Ilgainiui, kai kurios kelių atkarpos imtos apželdinti medžių eilėmis. Tokios apželdintos pakelės papildė valakinio kraštovaizdžio erdvinę struktūrą. Pavyzdžiui, 1620 m. instrukcijoje Liubčios (Liubčiaus) dvaro valdytojui, apibūdinti ir „gero“ kelio darbai: „iškasti griovius iš abiejų kelio pusių, apsodinti įvairiais medžiais, t. y. liepomis, klevais, ąžuolais“⁵⁵⁶. Šeduvos miesto valdyba 1926 m. išleido instrukciją Šeduvos miesto gyventojams, kurioje buvo nurodyta apsodinti medžiais „savo dalį taisomo kelio (ties kiekvienu rėžiu)“, einančio į Šiaulius, Panevėžį ir Baisogalą. O už šios instrukcijos nevykdymą buvo numatyta 100 litų bauda⁵⁵⁷.

Atrodo, jog valakiniame kraštovaizdyje iki pat XX a. pradžios vyravo gruntiniai be kietos dangos keliai, kurie savo fizine išvaizda ir sandara, greičiausiai, nesiskyrė nuo dabartinių paprastų lauko kelių⁵⁵⁸. Šį faktą iš dalies iliustruoja ir XIX a. pab. - XX a. pr. ikonografiniai vaizdai (23, 37-38, 40 pav.).

Apibendrinami galime teigti, jog valakų reformos metu įvykę pokyčiai įtakojo ir Lietuvos susisiekimo raidą. Kelių tinklas išlaikė iki tol susiformavusias svarbiausias kelių trasas ir pasipildė naujomis. Lietuvos kraštovaizdyje susiformavo naujas vietinių kelių tinklas. Naujai susiformavę kaimo valdos keliai ir keliukai iki pat XIX a. pab. – XX a. pr. liko tose pačiose trasose.

⁵⁵⁵ Ten pat, p.100-101.

⁵⁵⁶ Ten pat.

⁵⁵⁷ *Šeduvos Miesto gyventojams apsodinimui medeliais kelių-vieškelių privalomoji instrukcija*. Šeduva. 1924.

⁵⁵⁸ KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2008 metai. Vilnius, 2009, p. 9.

3.4. PALIVARKAI

Šiam tyrimui aktualus valakų reformos metu įkurtų valstybinių palivarkų klausimas - jų vieta valakiniame kraštovaizdyje bei tai, kokiomis formomis šie palivarkai galėjo pasiekti mūsų dienas.

Siekiant padidinti pajamas iš valstybinių dvarų ūkio, valakų reformos nuostatais buvo skatinama visur, kur buvo geros kokybės žemės, didinti arimų plotus ir steigti valstybinius palivarkus. Lietuvos didysis kunigaikštis nurodė, kad palivarkai „visur būtų statomi, kiek galima didesni, prie kiekvienos [...] pilies ir dvaro, išskyrus tas vietas, kuriose žemė menka ir netinkama“⁵⁵⁹. Vadovaujantis reformos nuostatais, vieną palivarko žemės valaką įdirbti turėjo septyniuose valakuose įsikūrę valstiečiai⁵⁶⁰. Be to, valstiečiams buvo nustatyta ir dviejų dienų lažo palivarke norma. Taip pat reglamentuotos ir kitos privalomos atodirbinės rentos formos: skubos darbai, talkos, statybos darbai⁵⁶¹.

Palivarkas kaip ūkinis vienetas ir žemėvaldos objektas nebuvo naujas reiškiny, atsiradęs valakų reformos metu⁵⁶². Jo terminas jau iki tol buvo sutinkamas XVI a. dokumentuose⁵⁶³. Palivarkų atsiradimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dalis istorikų siejo su XV a. II pusės – XVI a. pradžios laikotarpiu⁵⁶⁴. J. Kiaupienė akcentavo XVI a. I pusėje Žygimanto Senojo pradėtas ūkio administracines reformas ir teigė, jog to meto reikalavimas derlingose žemėse steigti dvarų arimus, vadinamuosius palivarkus, buvo

⁵⁵⁹ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 555.

⁵⁶⁰ Ten pat, p. 557.

⁵⁶¹ Ten pat, p. 578-581.

⁵⁶² CONZE, W. *Agrarverfassung und Bevolkerung in Litauen und Weifrufland*. Leipzig. 1940, p. 89.

⁵⁶³ KIAUPIENĖ, J. Daugiaprasmis ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė. In *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2001, p. 23; KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*. Vilnius, 2013, t. 5, p. 188.

⁵⁶⁴ Plačiau žr., JURGINIS, J. *Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962 ; OCHMANSKI, J. Gospodarka folwarczna w dobrach hospodarskich na Kobryńszczyźnie. Studium z dziejów folwarku na Białorusi: koniec XV - pocz. XVI w. In *Kwartalnik historii kultury materialnej*. 1958, t. 6, nr. 3, s. 365-394.

valdovo dvaro pradėta propaguoti naujovė⁵⁶⁵. Tačiau, kaip pabrėžė J. Skurdauskienė, svarbiausiame to meto žemėvaldą reglamentavusiame dokumente – valakų reformos nuostatuose, palivarko terminas tapo oficialiu to meto „naujo“ tipo ūkio objekto terminu⁵⁶⁶.

J. Kiaupienė rašė, jog išsiaiškinti žodžių dvaras ir palivarkas prasminius skirtumus, kurie egzistavo realiame tų laikų gyvenime, sudėtinga⁵⁶⁷. Neretai dviem skirtingai skambančiais žodžiais būdavo apibūdinama tas pats – *valda, kurioje būdavo gyvenamųjų bei ūkinių pastatų kompleksas, žemė bei miškai*⁵⁶⁸. A. Dubonis nurodė, jog palivarkais buvo vadinami ir toliau nuo dvaro pastatų atitolę *arimai*⁵⁶⁹. Po valakų reformos žodžių dvaras ir palivarkas derinys įgavo tam tikrą hierarchinę prasmę⁵⁷⁰. Tuo metu ėmė formuotis sudėtingos stuktūros ūkiniai administraciniai kompleksai, kuriuose šalia valdos centro – dvaro, tam tikru atstumu buvo kuriami vienas arba keli palivarkai, turėję aiškiai nustatytą gamybinę ūkinę paskirtį⁵⁷¹.

Nuo tradicinių dvarų reformos metu kurti palivarkai skyrėsi savo paskirtimi ir gamybos organizavimu⁵⁷². Tačiau fizine išvaizda palivarkai to meto kraštovaizdyje dažniausiai nesiskyrė nuo mažų dvarelių. Kokia buvo tokių palivarkų struktūra, sužinome iš inventoriuose surašytų duomenų. Pavyzdžiui, 1619 m. Žemaičių Žemės teismo knygose surašytame Šiaulėnų dvaro ir jam priklausiusio Jakubėnų palivarko inventoriuje buvo nurodyta, jog

⁵⁶⁵ KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4, p. 83-84.

⁵⁶⁶ SKURDAUSKIENĖ, J. Privatūs palivarkai Žemaitijoje XVI a. antroje pusėje: arealas ir steigimo tendencijos. In *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*. Vilnius, 2009, p. 107.

⁵⁶⁷ KIAUPIENĖ, J. Daugiaprasmiš ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė. In *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2001, p. 23.

⁵⁶⁸ Ten pat.

⁵⁶⁹ DUBONIS, A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų tinklo susiformavimas XIII-XIV a. In *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2001, p. 8; DUBONIS, A. Dvaras. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 154-155.

⁵⁷⁰ KIAUPIENĖ, J. Daugiaprasmiš ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė. In *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2001, p. 24; KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*. Vilnius, 2013, t. 5, p. 188.

⁵⁷¹ ŠALČIUS, P. *Raštai. Lietuvos žemės ūkio istorija*. Vilnius, 1998, p. 30-45; KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*. Vilnius, 2013, t. 5, p. 188.

⁵⁷² KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais*. Vilnius, 2013, t. 5, p. 188.

šis palivarkas su visais arimais buvo aptvertas, tame palivarke stovėjo naujas namukas, to namuko dešinėje pusėje stovėjo šiaudais dengtas namas, sena nedidelė klėtis, greta jos - kepykla, arklidės, du svirnai, sūrinė⁵⁷³. Be to, šiame aprašyme buvo paminėta, jog važiuojant nuo Šiaulėnų miestelio, kairėje pusėje buvo vartai, vedę į palivarką, kuriame buvo laikomi gyvuliai. Įėjus pro tuos vartus kairėje pusėje stovėjo bokštas, „lietuviškai vadinamas nams“, tvartas, šio tvarto gale - aptvaras jaučiams, dar vienas tvartas ir klojimas. Nurodyta, jog palivarke buvo daržas ir arimai⁵⁷⁴. Palyginimui galime pasitelkti Šiaulėnų dvaro aprašymą. Inventoriuje užfiksuota, kad Šiaulėnų dvaras su pastatais buvo aptvertas, o į dvarą buvo patenkama pro didelius vartus. Įėjus pro tuos vartus, prie tvenkinio stovėjo didelis namas su vėtrungėmis, pirtis, virtuvė, kepykla, namas skalbėjams ir audėjams, vežiminė, arklidė. Be jų dar minėtas namukas ir didelis namas. Pakeliui į Šiaulėnus, stovėjo bravoras ir malūnas. Minėta, jog iš dvaro einant į palivarką, buvęs sodas. Nenurodytas to palivarko pavadinimas, tačiau įvardinta, jog jis buvo aptvertas, čia stovėjo namas, sūrinė, rūsys, tvartai, klojimas, svirnai ir kiti ūkiniai pastatai⁵⁷⁵. Randame žinių apie palivarkus, kuriuose stovėjo vien tik ūkiniai pastatai. Toks buvo Raudondvario dvarui priklausęs Panemunės palivarkas. 1652 m. inventoriuje buvo išvardinti šio palivarko pastatai: tvartas, svirnas ir kepykla⁵⁷⁶.

Šaltinių, leidžiančių Lietuvos teritorijoje nustatyti tikslų valakų reformos metu įkurtų valstybinių palivarkų tinklą neturime. Mūsų analizuotuose, iškart po reformos įvykdymo surašytuose valstybinių valdų inventoriuose tokie palivarkai dar neminėti. J. Ochmanskio teigimu, daugelyje didžiojo kunigaikščio dvarų, pavyzdžiui, Žemaitijoje (Karšuvoje, Kretingoje, Jurbarko, Naujojoje Valioje bei Upytėje), palivarkai išvis nebuvo įsteigti⁵⁷⁷. Ir valakų reformos nuostatų 28 straipsnyje, kuriame buvo nustatyta mokesčių rinkimo didžiojo kunigaikščio valdose tvarka bei terminai, akcentuota, jog Žemaitijos

⁵⁷³ 1619 m. lapkričio 5 d. Šiaulėnų dvaro ir miestelio, Viduklės pavieta, inventoriūs. *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1962, p. 104-105.

⁵⁷⁴ Ten pat, p. 105.

⁵⁷⁵ Ten pat, p. 82-86.

⁵⁷⁶ 1652 m. balandžio 24 d. Raudondvario ir Panemunės palivarko, Vilkijos pavieta, inventoriūs. *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1962, p. 174.

⁵⁷⁷ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 194.

valsčiuose ir Upytės valsčiuje palivarkų nėra⁵⁷⁸. J. Kiaupienė, tyrusi kaimo ir dvaro santykius Žemaitijoje, taip pat nenustatė faktų, liudijančių, jog matuojant didžiojo kunigaikščio žemes valakais, šioje teritorijoje būtų įsteigtas nors vienas palivarkas⁵⁷⁹. 1569 m. instrukcijoje revizoriams siunčiamiems į Žemaitiją, atkartojant valakų reformos nuostatuose išdėstytą palivarkų steigimo idėją, vėl buvo raginama kur tik galima steigti naujus palivarkus⁵⁸⁰.

Lietuvos teritorijoje valstybinių palivarkų daugiau imta steigti XVI a. II pusėje, likusiuose nepaimtuose valstybinių kaimų geriausios žemės valakuose. 1567 m. Obelių valsčiaus inventoriuje⁵⁸¹, surašytame perduodant šį valsčių Grigorijui Masalskiui, Pajuodupės (Poiedupie) kaimo aprašyme nurodyta, kad tas kaimas buvo 20 valakų dydžio, tačiau tik du valakus žemės dirbo valstiečiai, kituose kaimo valakuose jau imtas steigti palivarkas ir „pastatas pradėtas statyti“⁵⁸². Vėliau, dvaruose, kur buvo daug geros žemės, naujai įsteigtų palivarkų daugėjo. Gausu duomenų, jog XVII a. I pusėje senieji palivarkai plėsti ir nauji steigti ne tik tuščiuose, bet ir valstiečių valdomuose valakuose⁵⁸³. J. Jurginio duomenimis, palivarko steigimu rūpinosi ne tik revizoriai, bet ir didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojai, kuriems už dvaro ūkio vedimą buvo skiriama trečioji derliaus dalis⁵⁸⁴. Atsilyginama būdavo ir duodant kelis valstiečių kaimus bei leidžiant steigti palivarką ir reikalauti iš tų valstiečių lažo⁵⁸⁵. Steigiant tokius palivarkus iš valstiečių buvo atimamos arba užgrobiamos geriausios žemės. Pavyzdžiui, 1620 m. Pervalco valsčiaus Netikšonių kaimo valstiečiai skundėsi Lietuvos didžiajam kunigaikščiui, kad Pervalco valsčiaus valdytojas išvarė juos iš Netikšonių kaimo, „pastatė

⁵⁷⁸ 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т. 30, с. 563.

⁵⁷⁹ KIAUPIENĖ, J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI-XVIII a.* Vilnius, 1988, p. 77.

⁵⁸⁰ Инструкция ревизорамъ, посылаемымъ въ Жомйтское староство. 1569 г. In ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Очерки организации западно - русского крестьянства в XVI веке.* Киев, 1905, с. 116.

⁵⁸¹ *Inwentarz Dzierzawy Abelskiej w powietu Wilkomiesskim. 1567 roku.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas. SA 3765, p. 40.

⁵⁸² Ten pat.

⁵⁸³ JURGINIS, J. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje.* Vilnius, 1962, p. 289.

⁵⁸⁴ Ten pat.

⁵⁸⁵ Ten pat.

palivarką ir liepia valdiniam jo žemę dirbti⁵⁸⁶. Tačiau kunigaikštis šį valstiečių skundą atmetė ir savo sprendime dėl jų skundo nurodė: „kadangi tą palivarką įsteigė mūsų naudai ir mūsų pelnui, patvirtiname revizorių dekretą, papildydami tuo, kad tame palivarke turi dirbti ne 2 dienas, bet 3 dienas“⁵⁸⁷.

Išsiaiškinti tokių palivarkų raidos aspektus sudėtinga. Teigiama, jog daug valstybinių palivarkų sunyko dar iki XVII a. karų⁵⁸⁸. Problematiškas išlieka reformos įtakoje įkurtų palivarkų identifikavimas - inventoriuose dažniausiai nebuvo nurodoma palivarko įkūrimo data, todėl tikėtina, jog kai kurie XVI a. II pusėje – XVII a. inventoriuose surašyti palivarkai galėjo būti įkurti dar iki valakų reformos. Dėl išnykusių ar pasikeitusių vietovardžių sunku nustatyti inventoriuose minimų palivarkų vietas, ypač, jei šiuose šaltiniuose nebuvo nurodyta tikslesnė palivarko lokalizacija arba net nepateiktas jo pavadinimas. Rimta kliūtis yra ir konkrečių dvarų istorinių tyrimų, kurie leistų pilnai suvokti palivarkų raidos aspektus, trūkumas.

Lietuvos didysis kunigaikštis tapo palivarkų steigimo pradininku, o jo pavyzdžiu palivarkai imti steigti ir privačiose valdose. Anot J. Jurginio, jei didžiojo kunigaikščio išdui apsimokėjo steigti palivarkus valsčiuose, tai privačių žemių savininkams - bajorams, gyvenusiems savo dvaruose ir patiems tvarkiusiems ūkį, turėjo būti dar pelningiau steigti tokius palivarkus⁵⁸⁹.

J. Skurdauskienė, tyrusi privačių palivarkų Žemaitijoje XVI a. II pusės steigimo tendencijas, nustatė, jog tuo metu Žemaitijoje palivarkų steigėjais buvo tapę bajorai - privačiose jų valdose buvo įsteigti 26 palivarkai⁵⁹⁰. Autorė lokalizavo 20 palivarkų, pateikė jų arealą G. Blaščiko XVII-XVIII a. Žemaitijos žemėlapyje bei rašė, jog negalima atsakyti, kiek laiko šie palivarkai

⁵⁸⁶ 1620 m. kovo mėn. 31 d. mokesčių ir lažo didinimas Pervalko valstiečiams ir palivarko steigimas valstiečių žemėse. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 190.

⁵⁸⁷ Ten pat. Taip pat žr., 1650 m. spalio mėn. 26 d. Akmenės valsč. Vegerių ir Vileikių vaitysčių skundas prieš savo laikytoją ir jo nuomininką. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 198. Skunde buvo teigiama, jog Akmenės valsčiaus laikytojas Mižučių kaime, „nukėlęs jo karališkosios malonybės valdinių trobesius“ įkūrė palivarką.

⁵⁸⁸ SKURDAUSKIENĖ, J. *Palivarkinis ūkis privačiuose Žemaitijos dvaruose XVI a., daktaro disertacija*. Klaipėda, 2011, p. 32

⁵⁸⁹ JURGINIS, J. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 289-290.

⁵⁹⁰ SKURDAUSKIENĖ, J. Privatūs palivarkai Žemaitijoje XVI a. antroje pusėje: arealas ir steigimo tendencijos. In *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*. Vilnius, 2009, p. 103- 115.

galėjo gyvuoti⁵⁹¹. Kadangi istorikės tyrimo ribos apėmė laikotarpį iki XVI a. pabaigos, ji neieškojo tų palivarkų dabartyje. Nurodytų palivarkų sąrašė minėtas Pašakarnės palivarkas, kurį autorė identifikavo kaip pirmą kartą paminėtą 1592 m., kai M. Vnučkos našlė S. S. Mitkevičiūtė Vnučkienė jį dovanavo Šiluvos evangelikų bendruomenei⁵⁹². Remdamiesi vėlesniais Pašakarnio paminėjimais šaltiniuose bei atliktais tyrimais⁵⁹³, šio palivarko vieta galime laikyti šiuo metu žinomus Pašakarnio dvaro fragmentus Kelmės rajone. Išlikęs tik šio dvaro parkas, pastatai sunyko arba buvo sunaikinti XX a. II pusėje.

Nors šis atvejis ir neatspindi visos palivarkų raidos situacijos, tačiau leidžia daryti prielaidą, jog dalis valakų reformos įtakoje įkurtų palivarkų mūsų dienas pasiekė dvarų forma. Tokius palivarkų raidos aspektus patvirtina ir Palenkės regiono tyrimai⁵⁹⁴. Pavyzdžiui, įgyvendinant valakų reformos principus Povilui Sapiegai priklausiusio Bočkų dvaro žemėse 1579 m. buvo įkurtas Kalėjščicos (Kalejczyce) palivarkas. Šis palivarkas lokalizuojamas išlikusio Kalejščicos dvaro vietoje⁵⁹⁵. XVIII a. II pusėje palivarkas tapo savarankišku dvaru ir nebebuvo pavaldus didesniai dvarui. XVII a. II pusėje ir XVIII a. palivarko išplanavimas buvo pertvarkytas vadovaujantis baroko principais. XIX a. dvaras perstatytas, XX a. viduryje dvaro pastatai buvo nugriauti, išliko senojo parko fragmentai⁵⁹⁶. 1559 m. įkurto Stelmachovo (Stelmachowo) palivarko vietoje šiuo metu žinomi Stelmachowo dvaro fragmentai su saugomu XVIII a. įrengtu parku⁵⁹⁷.

⁵⁹¹ Ten pat, p. 110.

⁵⁹² Ten pat, p. 109.

⁵⁹³ *Šiluvos dvaro 1664 m. inventorių, sudarytas Kozickio*. Lietuvos Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių fondas F93-1483; KAMUNTAVIČIENĖ, V. Šiluvos parapija XVII a. In *Meno istorija ir kritika. Šiluva Lietuvos kultūroje*. Kaunas, 2010, t. 5, p. 10; Pašakarnio dvaro parkas. *Žemaičių žemė*. 2004, nr. 2 (43).

⁵⁹⁴ BOŃCZAK-KUCHARCZYK, E.; MAROSZEK, J.; i KUCHARCZYK, K. *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia. Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa Białostockiego*. Białystok, 2000; BOŃCZAK-KUCHARCZYK, E.; MAROSZEK, J.; i J. KUCHARCZYK, K. *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa Białostockiego stan z 1988 roku. Część szczegółowa*. Białystok, 2000, t.1.

⁵⁹⁵ Ten pat, p. 122-124.

⁵⁹⁶ Ten pat, p. 123-124.

⁵⁹⁷ BOŃCZAK-KUCHARCZYK, E.; MAROSZEK, J.; i KUCHARCZYK, K. *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia. Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa Białostockiego*. Białystok, 2000, p. 27; *Polskie dwory. Stelmachowo* [interaktyvus]

Valakų reforma paskatinusi valstybinių ir privačių palivarkų tinklo plėtimą, nulėmė ir naujų elementų kraštovaizdyje atsiradimą. To meto kraštovaizdyje tokie palivarkai dominavo dažniausiai kaip nedideli dvareliai. Dalis šių palivarkų vėliau išnyko, o kitų palivarkų vietas šiuo metu galime identifikuoti išlikusių dvarų ar jų fragmentų vietose.

IV. ATVEJO STUDIJA: VALAKŲ REFORMA UPYTĖS VALSČIUJE IR JOS PAVELDAS

Dalis valakų reformos metu suformuoto kraštovaizdžio elementų - gatviniai rėžiniai kaimai, jų fragmentai, senosios tų kaimų kapinės, miestų ir miestelių stačiakampis planas, kelių tinklo fragmentai išliko iki mūsų dienų. Šie elementai gali būti vertinami ir saugomi kaip nekilnojamasis paveldas – archeologijos, architektūros, urbanistikos ir kraštovaizdžio architektūros objektai. Norint atpažinti tokius kraštovaizdžio elementus reikalingas valakų reformos paveldo struktūrinių elementų žinojimas.

Vyrauja nuomonė, kad valakinio kraštovaizdžio fragmentų išliko tik tose teritorijose, kurias mažiau palietė vėlesnės kraštovaizdžio pertvarkos - Pietryčių bei Rytų Lietuvoje. Manoma, jog kituose Lietuvos regionuose valakinio kraštovaizdžio elementų neliko. Tyrime keliami hipotezė, jog valakinio kraštovaizdžio elementų išliko ne tik jau minėtuose Lietuvos regionuose, bet ir teritorijose, kurių kraštovaizdis buvo pertvarkytas XIX-XX a. įvykdytų agrarinių reformų metu. Norint paneigti susiformavusią nuomonę, pasirinkta atlikti valakinio kraštovaizdžio elementų paiešką buvusio Upytės valsčiaus teritorijoje.

Siekiant nustatyti kokie valakinio kraštovaizdžio elementai išliko buvusio Upytės valsčiaus teritorijoje, visų pirma turime identifikuoti čia XVI a. suformuotus kraštovaizdžio elementus - išsiaiškinti kokie elementai atsirado reformos metu, tam, kad vėliau galėtumėme juos lokalizuoti XXI amžiuje ir įvertinti kaip kultūros paveldą.

4.1. UPYTĖS VALSČIAUS VALSTYBINIŲ ŽEMIŲ PERTVARKA

Trakų vaivadijai priklausiusio Upytės valsčiaus valstybinėse žemėse valakų reforma buvo įvykdyta 1553–1556 metais⁵⁹⁸. Įgyvendinant reformą, pirmuosius darbus įvykdė matininkai – jie išmatuodavo žemes valakais,

⁵⁹⁸ 1556 metų Upytės valsčiaus inventoriūs. Vilnius, 2011.

suskirstydavo jas į tris laukus, parinkdavo vietą kaimui įkurti. Valsčių išmatavusių matininkų pavardes randame po įvykdytos reformos sudarytame Upytės valsčiaus karališkųjų kaimų bei miestelių inventoriuje⁵⁹⁹. Inventorių surašė revizorius Jonas Gradauskas⁶⁰⁰, kuris matininkams išmatavus žemę patikrindavo atliktus matavimo darbus, aprašydavo kaimo ar miestelio ribas, nustatydavo paimtų ir nepaimtų valakų skaičių, mokesčių bei prievolių dydį bei žemės rūšį⁶⁰¹. Upytės valsčiaus valakų reformos vykdytojų – matininkų pavardės minėtos Švainikų vaitystės Švainikų kaimo žemės ribų aprašyme: „To kaimo valakų ribos prasideda galais nuo Švainikų kaimo valakų galų, kurių išmatavo Martynas Podceikovskis, [...] o kitais galais iki Smilgių vaitystės valakų galų, kurią išmatavo Dmitras Sapiega“⁶⁰². Inventoriuje neminėti jokie kiti matininkai. Žinių apie tai, jog šiame valsčiuje dirbo ir dar vienas matininkas, randame rašte, surašytame Vilniaus pavieto žemioniui Jonui Šimonovičiui⁶⁰³. Šį raštą 1554 m. surašė Upytės valsčiaus matininkas Jonas Sapiega. Dokumente buvo nurodyta, jog įsiterpusios į didžiojo kunigaikščio valdas J. Šimonovičiui priklausiusios žemės buvo paimtos, suteikiant jam žemių kitose vietose⁶⁰⁴. Visgi, kyla klausimas, kodėl matininkai buvo paminėti Švainikų vaitystėje? Galime tik daryti prielaidą, jog vaitystes, esančias į vakarus nuo Švainikų galėjo išmatuoti Dmitras Sapiega ir Jonas Sapiega, o į rytus aplink Šeduvos miestelį išsidėsčiusias vaitystes – Martynas Podceikovskis. Tai, jog šiose teritorijose dirbo skirtingi matininkai, galėtų liudyti ir faktas, jog į vakarus nuo Švainikų buvusiose vaitystėse buvo išmatuota po 3-5 kaimus, tuo tarpu į rytus - po 7-9 kaimus, skiriant kaimui mažesnę valakų skaičių. Vaitystės dydis buvo reglamentuotas valakų reformos

⁵⁹⁹ Ten pat.

⁶⁰⁰ Ten pat, p. 276.

⁶⁰¹ PRASCEVIČIUS, E. Valakų reforma. *Tėvynė*. 1998, nr. 17.

⁶⁰² 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, т. VIII, 1870, p. 86-87.

⁶⁰³ 1554 m. birželio 2 d. valakų matininko Jono Sapiegos pažymėjimas apie Gikonių, Čelkių ir Smilgių žemės matavimus. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 256-3162.

⁶⁰⁴ Ten pat.

nuostatuose: numatyta, kad vaitystę sudarytų apie 100 valakų žemės ir, kad į vaitysės sudėtį patektų nemažiau kaip du – trys kaimai⁶⁰⁵.

Upytės valsčiaus inventoriuje nurodyta, kad šiame valsčiuje valakais buvo išmatuotos 58 vaitystės ir 357 tose vaitystėse buvę *kaimai* (1 lentelė priede). Surašant inventorių buvo nurodytas įkurto kaimo pavadinimas, priklausomybė vaitystei, kaimo valakų skaičius, žemės kokybė, išvardinti valakus paėmę valstiečiai, činčas, aprašytos kaimo ribos, užusieniai, nurodyti miško valakai.

Kadangi valakų reformos metu nebuvo sudaromi išmatuotų žemių ir įkurtų kaimų planai, sunku tiksliai nustatyti kaip atrodė konkrečių inventoriuje minimų kaimų erdviniai elementai iškart po reformos įgyvendinimo. Tačiau, išanalizavę reformos vykdymą reglamentavusius dokumentus, galime teigti, jog Upytės valsčiaus gatviniuose kaimuose buvo laikomasi tokių pat planavimo ir statybos principų, kokius reglamentavo valakų reformos nuostatai. Tai patvirtina ir XVIII-XIX a. kaimų planai (2-6, 9-11 pav.).

Upytės valsčiaus inventoriuje randame žinių, jog prie 129 valstybinių kaimų buvo išmatuoti 204 *užusieniai* (1 lentelė priede). Prie didžiosios dalies šių kaimų buvo išmatuota po 1 užusienį, prie kitų – po 2-4 ar net 8 užusienius. Jie buvo įkurti kaimo žemių pakraštyje - miškuose, paupiuose, tarp gretimų kaimų ribų. Nors J. Jurginis rašė, kad užusienių žemė nebuvo matuojama valakais, o tik margais⁶⁰⁶, remdamiesi Upytės valsčiaus inventorius duomenimis, galime teigti, jog užusieniai buvo matuojami tiek margais, tiek valakais. Užusieniai čia buvo įvairaus dydžio: nuo 10 margų Miciūnų kaimo užusienio Padaugyvenės vaitystėje⁶⁰⁷, iki 7 valakų blogos žemės Beinartovičių kaimo užusienio Gaižupio vaitystėje⁶⁰⁸. Kaimų aprašymuose randame žinių, kad užusieniai buvo skiriami naudoti kaip dirbamos žemės plotai, pievos šienavimui, miško plotai dirbamos žemės įsisavinimui ar gyvulių ganymui.

⁶⁰⁵ Старинная Опись Уставы на волоки. Литовская метрика. Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914, т.30, с.547.

⁶⁰⁶ JURGINIS, J. Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo). Vilnius, 1978, p.68.

⁶⁰⁷ 1556 metų Upytės valsčiaus inventorius. Vilnius, 2011, p. 60.

⁶⁰⁸ Ten pat, p. 19.

Pavyzdžiui, Miciūnų kaimo 2 valakų ir 25 margų dydžio užusienį paėmė naudoti visi to kaimo gyventojai. Paimta žemė naudota pievoms ir kirtimams⁶⁰⁹. Užusienį galėjo pasidalinti ir keli valstiečiai: „tą užusienį pasidalino į dvi dalis: 1 valaką 2 margus paėmė Pravogalos vaitystės gale Jonas, Grišas Sovečevičiai, o kitą valaką 2 margus šalia Kurklių kaimo paėmė Mykolas, Simonas Dobkovičiai“⁶¹⁰. Užusienį galėdavo paimti ir svetimo kaimo žmonės. Pavyzdžiui, Kurklių kaimo 12 margų blogos žemės užusienį paėmė Navironių kaimas⁶¹¹.

Inventoriuje minėtos ir kai kurios per Upytės valsčiaus teritorijąėjusių *kelių* trasos: „Šiaulėnų kelias“, „kelias iš Šeduvos į Krekenavą“, „kelias iš Šeduvos miestelio į Kėdainius, Baisogalą“, „iš Šeduvos į Pasvalį ir Linkuvą“, „kelias iki Naujamiesčio“, „kelias į Šiaulius iš Šeduvos per Karčiamų vaitystės Karčiamų kaimą“, „Didysis kelias, ejęs per Antakiršinio ir Krekenavos vaitystes“, Gaižupio vaitystėje buvęs kelias, kurisėjo nuo Šuojos upės per „Jo karališkosios malonybės žemes“, Voreikonių vaitystėje – „kelias į Raguvą“, „Biržų kelias“⁶¹². Kelių tinklas valakų reformos metu Upytės valsčiuje išlaikė svarbesnes senųjų kelių trasas ir pasipildė naujomis trasomis, sujungusiomis tarp savęs naujai įkurtus kaimus. Pavyzdžiui, Padaugyvenės vaitystės Miciūnų kaimo aprašyme minėtas „naujas Krekenavos kelias“⁶¹³.

Apie valstybinių *palivarkų* įkūrimą Upytės valsčiaus inventoriuje duomenų nėra. Ir net 1557 m. Valakų reformos nuostatų 28 straipsnyje liepiama urėdai teikti ataskaitą „už visą Upytės valsčių kadangi jame nėra įkurtų palivarkų“⁶¹⁴. J. Ochmanskis rašė, jog Upytės valsčiaus valstybinėse žemėse palivarkai apskritai nebuvo įsteigti⁶¹⁵. J. Jurginio duomenimis, nors valakų reformos nuostatuose didysis kunigaikštis skelbė, jog nori visur turėti palivarkus, tačiau pačios reformos metu kunigaikščio žemėse nebuvo įsteigtas

⁶⁰⁹ Ten pat, p. 57.

⁶¹⁰ Ten pat, p. 52.

⁶¹¹ Ten pat, p. 29.

⁶¹² Ten pat, p. 15, 19, 57, 282, 291.

⁶¹³ Ten pat, p. 57.

⁶¹⁴ Старинная Опись Уставы на волоки. Литовская метрика. Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914, т.30, с.554-555.

⁶¹⁵ OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p.197.

nė vienas naujas palivarkas – jie imti steigti XVI a. II pusėje⁶¹⁶. Todėl galime teigti, jog ir Upytės valsčiuje palivarkai galėjo būti išmatuoti vėliau - likusiuose nepaimtuose valstybinių kaimų geriausios žemės valakuose. Tai patvirtina ir 1571 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leidimas Upytės valsčiaus valdytojui I. Zareckiui įsteigti palivarką 15 dirbamos žemės valakų ir šiai žemei dirbti 105 valakų valstiečius paversti lažininkais⁶¹⁷. Palivarko vieta neminėta, tik nurodyta, jog leidžiama jį steigti geroje vietoje – tokioje, kuri valdytojui atrodys tinkamiausia⁶¹⁸.

Upytės valsčiaus inventoriuje greta vaitysčių ir kaimų aprašymo yra ir dviejų valakais išmatuotų valstybinių *miestelių* - Šeduvos ir Panevėžio aprašymai. Šeduvos miestelio žemės valakais buvo išmatuotos 1554 metais. Dokumente surašyti gyventojų sodybų sklypai bei daržai, 93 alaus, 4 midaus ir 16 degtinės karčiamų, 19 mėšinių, valakais išmatuoti miesto laukai, jų ribos, miestelėnams paskirtų mokesčių dydis. Šeduvoje tuo metu nurodyta buvus daugiau kaip 200 miestelėnų sodybų⁶¹⁹.

Miestelio aprašyme minėtas ir žemių apkeitimo faktas - iš Šeduvos klebono paėmus žemę, mainais jam už tai atiduoti 25 valakai⁶²⁰. Panaikinti įsiterpusius į valstybines žemes klebono valakus, matyt, reikėjo norint sutelkti visą miestelėnų žemę į tris taisyklingus masyvus bei perplanuoti miestelį pagal stačiakampio plano principus. Miestelio aprašyme minėta miestelio aikštė, gatvės bei keliai ėję iš Šeduvos. Turgaus aikštė su 21 sodybiniu sklypu ir 6 gatvės: Šiaulių, Kėdainių, Paniauduvos, Didžioji, gatvė, einanti nuo tilto ir gatvė, einanti nuo Niauduvos Tilto iki Turgaus aikštės. Ilgiausia tuo metu buvo Šiaulių gatvė. Joje stovėjo 80 sodybų – 41 iš vienos gatvės pusės ir 39 iš kitos. Kėdainių gatvėje stovėjo 41 sodyba, Paniauduvos – 30, Didžiojoje – iš vienos pusės buvo 9 sodybos, o kitoje pusėje stovėję sodybos priklausė privačiai

⁶¹⁶ JURGINIS, J. *Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962, p. 280, 288.

⁶¹⁷ 1571 г. Привилей пану Ивану Семеновичу Зарецкому на староство судовое Упицкое. In ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Очерки организации западно - русского крестьянства в XVI веке*. Киев, 1905, с. 117-120.

⁶¹⁸ Ten pat, p. 118-119.

⁶¹⁹ *1556 metų Upytės valsčiaus inventoriūs*. Vilnius, 2011, p. 15-23; Taip pat žr., PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.

⁶²⁰ *1556 metų Upytės valsčiaus inventoriūs*. Vilnius, 2011, p. 27.

klebono valdai. Gatvėje už Niaudavos tilto buvo 8 ūkiai, o gatvėje už Niaudavos – 35 miestelėnų sodybos⁶²¹. Prie turgaus aikštės stovėjusios sodybos turėjo mokėti didesnius mokesčius, nei kitose miestelio vietose buvusios sodybos. Minėti ir per Šeduvos miestelį eję keliai: Šiaulių kelias, „kelias, kuris eina iš Šeduvos miesto iki Pasvalio ir iki Linkuvos“, „naujas kelias, kuris eina iš Šeduvos miesto iki Kėdainių ir nuo Baisogalos“, kelias, kuris naujai taisytas už Daugyvenės ir einantis iki Krekenavos“, Baisogalos kelias⁶²².

Miestelėnų žemė buvo išmatuota valakais dviejuose dideliuose žemės plotuose po tris laukus⁶²³. Pirmasis 33 valakų sklypas buvo dešiniajame Niaudavos krante, vakariniame bei pietvakariniame miestelio pakraštyje. Antrasis - 49 valakų sklypas buvo išmatuotas kairiajame Niaudavos krante, į rytus nuo miestelio sodybinių sklypų⁶²⁴. Tuose pačiuose laukuose tarp miestelėnų žemių minėti ir trys Šeduvos klebonui skirti valakai⁶²⁵.

Daug mažesnis už Šeduvą tuo metu buvo valstybinis Panevėžio miestelis. Miestelyje, prie turgaus aikštės minėti 26 miestelėnų sklypai, palei gatvę, kuri ėjo iš Turgaus aikštės – 19 sodybų, palei kitą iš aikštėsėjusią gatvę – 17 sodybų iš vienos gatvės pusės ir 13 sodybų iš kitos gatvės pusės. Miestelyje buvo 11 mėšinių, 64 karčiamos: 51 alaus, 3 midaus ir 10 degtinės. Kadangi yra dingę keli Upytės valsčiaus inventoriaus lapai su Panevėžio miestelio žemių aprašymu, negalime susidaryti pilno šio miestelio išmatuotų žemių vaizdo. Iš išlikusio aprašymo sužinome, jog miestelėnų valakai buvo išmatuoti trijuose laukuose: pirmajame 22 valakai, antrajame 9, o trečiajame 11 valakų. Prie šių žemių dar buvo išmatuoti ir išdalinti 5 užusieniai⁶²⁶.

Valstybines žemes Upytės valsčiuje sudarė apie 6400 valakų (1 lentelė priede), kitą dalį užėmė privačios didikų, bajorų ir bažnyčios valdos.

⁶²¹ Ten pat, p. 15-21.

⁶²² Ten pat, p.3-6; PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.

⁶²³ *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius, 2011, p. 27.

⁶²⁴ Ten pat, p. 27; PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.

⁶²⁵ *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius, 2011, p. 27.

⁶²⁶ Ten pat, p. 71-76.

Inventoriaus kaimų ribų aprašymuose tarp nurodytų besiribojančių žemių savininkų minėtos ir privačių savininkų žemės. Minėtos jų pavardės: ponai Kiščicai, ponai Zavišos, Vilniaus pavieto bajorai Prošcevičiai, bajoras Matas Petkovičius, Liaudos bajorai ir daugelis kitų⁶²⁷. Visame inventoriuje randame ir kelių privačių kaimų pavadinimus: Padaugyvenė, Burkovičiai, Katkūnai, Meiliūnai⁶²⁸.

Taigi, remdamiesi Upytės valsčiaus inventoriumi nustatėme valstybinėse žemėse Valakų reformos metu susiformavusius naujus kraštovaizdžio elementus - 2 pertvarkytus miestelius, 357 naujai įkurtus kaimus su 204 užsieniais. Reforma valstybinėse Upytės valsčiaus žemėse suformavo visiškai naują užstatymo struktūrą (357 kaimų ir 2 miestelių tinklas), nuo jos neatsiejamą agrostruktūrą (kaimų ir miestelių žemės išmatuotos valakais) bei inžinerinę struktūrą (kaimų gatvės bei naujas vietinių kelių tinklas).

4.2. VALAKŲ REFORMOS PAVELDO UPYTĖS VALSČIUJE LOKALIZAVIMAS

Išsiaiškinti kokie valakų reformos paveldo elementai pasiekė XXI a. įmanoma tik lokalizavus reformos metu įkurtus kaimus ir pertvarkytus miestelius. Juos lokalizuojant išeities taškas – Upytės valsčiaus inventorių, kuriame pateikti išsamūs kaimyninių kaimų ribų bei miestelių žemių aprašymai.

Upytės valsčiaus inventorių jau ne kartą įvairių autorių studijuotas ir naudotas šio krašto praeities tyrinėjimams. Inventoriuje minimų gyvenviečių lokalizavimą palengvina E. Prascevičiaus atlikta Upytės valsčiaus Padaugyvenės, Gimbogalos, Karčemų, Velžių, Užuožerių, Šakos, Žibartonių, Aukštuolių, Pravogalos, Rokonių, Kauksnių, Antakiršinio, Gaižupio, Maldeikių, Paežerių, Čelkių, Laipuškių, Švainikų, Krekenavos, Nevėžnikų, Panevėžio vaitysčių analizė. Autorius, tyręs valakų reformos eigą Upytės

⁶²⁷ Ten pat, p. 54, 56, 220.

⁶²⁸ Ten pat, p. 43, 70, 77, 76.

valsčiuje, lokalizavo 100 šiose vaitystėse įkurtų kaimų⁶²⁹. Remdamiesi 1556 m. Upytės valsčiaus inventoriumi, 21 ribinį Upytės valsčiaus kaimą lokalizavo K. Eringis ir J. Milius, tyrę vidurio Lietuvos lygumos žemėvaldos bruožus⁶³⁰. M. Lukinas analizavo Upytės valsčiaus užstatymo struktūrą, siekdamas sudaryti XVI a. Upytės valsčiaus miškų schemą⁶³¹. Deja, autorius pateikė tik schematišką lokalizuotų kaimų žemėlapi be kaimų pavadinimų.

4.2.1. Lokalizavimo problematika

Lokalizuojant reformos metu įkurtus ar pertvarkytus objektus mažiausiai keblumų kyla dėl dviejų reformos metu pertvarkytų **miestelių** – Šeduvos ir Panevėžio, nes jų pavadinimai bei lokalizacija nepakito.

Lokalizuoti Upytės valsčiaus inventoriuje minimus **kaimus** XXI amžiuje daug sudėtingiau. Kaimų lokalizavimą apsunkino keletas su Upytės valsčiaus inventoriaus analize susijusių veiksnių:

1. Upytės valsčiaus inventoriaus rankraštyje ir jo publikacijoje buvo supainioti lapai. Teisingą lapų eilę 1947 m. nustatė K. Jablonskis, o spaudoje ją paskelbė O. Maksimaitienė, nurodžiusi dėl kokių priežasčių taip atsitiko. Autorės teigimu, Vilniaus archeografinės komisijos rinkinio rengėjai, ruošdami inventorių spaudai, jį įrišo neapdairiai sudėję lapus, padarė iš jo puslapių mišinį: buvo supainioti lapai, kai kur lapų puslapiai sudėti blogai – pirma dėta

⁶²⁹ PRASCEVIČIUS, E. Buvo Pravogala, dabar – Pakalniškiai. *Mūsų kraštas*. 1995, Balandžio 22; PRASCEVIČIUS, E. Raginėnų kaimui – 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, gegužės 11; PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Šniukoniai prieš 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Šakių ir Žibartonių vaikystės 1556 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, balandžio 13; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Pravobalos ir Rokonių vaikystės 1554-1555 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, birželio 12; Liepos 24; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Mondeikių vaikystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, vasario 17; PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Švainikų vaikystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, balandžio 21; Prasevičius E. *Upytės valsčiuje įkurtų kaimų sąrašas*. Daugyvenės kultūros istorijos muziejus-draustinio archyvas.

⁶³⁰ ERINGIS, K.; ir MILIUS, J. Vidurio Lietuvos lygumos žemėvaldos bruožai (pagal 1554 m. Upytės valsčiaus inventorių). Geografinis metraštis. *Geografinis metraštis*. 1979, t. 14, p.123-131; MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986, p. 30-42.

⁶³¹ LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*. 1974, Nr.1.

antroji lapo pusė, o paskui pirmoji⁶³². Tokiu būdu buvo sumaišyti ir kaimų bei vaičysčių aprašymai⁶³³. Pradėjus vykdyti tyrimą bei norint naudotis inventoriaus rankraščiu arba atspausdintu tekstu, visų pirma teko suderinti puslapių eilę pagal K. Jablonskio pataisymus. 2011 m. Upytės valsčiaus inventorius buvo išleistas atskira knyga⁶³⁴. Inventoriaus tekstas atspausdintas, suderinus su K. Jablonskio pastabomis. Savo tyrimo rezultatus palyginome su naujai išleistu inventoriumi.

2. Kadangi inventorius surašytas ne lietuvių, o rusų kalba, jame randame suslavintus kaimų pavadinimus. Matyt, inventorius rašiusieji raštininkai mažai mokėjo, arba išvis nemokėjo lietuviškai, todėl rašydami įvairiai iškraipė kaimų pavadinimus, lietuviškas priesagas keitė slaviškomis. Papildomai vietovardžiai galėjo būti iškraipyti ir 1624 m. darant Upytės valsčiaus inventoriaus originalo rankraštinį nuorašą. Lokalizavimą itin apsunkino tų pačių vietovardžių pavartojimas skirtingomis formomis. Pavyzdžiui: Олкшнуповъ – Олкшоупись, Невидантовъ – Невидайче, Соенское – Шоенского, Немяны – Кемяны, Тикгеланы – Икгилановъ ir panašiai⁶³⁵.

3. Lokalizuoti kaimus buvo problematiška ir dėl dalies kaimų pakitusių pavadinimų. Šiuo atveju buvo būtina gilintis į inventoriuje pateiktų kaimų ribų aprašymus, nagrinėti vietovardžius, lokalizuoti juos XIX a. – XX a. pažios topografiniuose žemėlapiuose.

Atliekant tyrimą, kaimų lokalizavimui svarbiu šaltiniu tapo 1580 m. nesurinktų Upytės valsčiaus mokesčių registro nuorašas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Išdo Tribunolo knygų⁶³⁶. Tai paskutinis žinomas toks išsamus XVI a. Upytės valsčiaus valstybinių kaimų sąrašas. Lygindami šį šaltinį su

⁶³² MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, t. 2, 1963.

⁶³³ 1554 г. *Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле*. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f.16, b.132.

⁶³⁴ 1556 metų Upytės valsčiaus inventorius. Vilnius, 2011.

⁶³⁵ 1554 г. *Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1870, т. VIII, p.15, 16, 18, 114, 116, 117, 119.

⁶³⁶ 1580 m. nesurinktų Upytės valsčiaus mokesčių registras. In *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius. 2011; *Akt Inwentarza Exdiwizerskiego IMc PP Szredersom służącego. Roku Tzsiac Siedemset Czyterdziestego Dziewiątego Mca Marca Siedmiennastego Dnia*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 4761, l. 204-222; *Krinčinas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės laikų dokumentuose*. Krinčinas, 2011, p. 67-127.

Upytės valsčiaus inventoriumi, gavome labai daug naudingos informacijos (1 lentelė priede). Visų pirma, kaimų pavadinimus sulyginę su Upytės inventoriumi, galėjome nustatyti kokių kaimų pavadinimai jau 1580 metais buvo pasikeitę. Taip pat šaltinyje buvo nurodytas kaimo dydis valakais, nepaimtų valakų skaičius, kuriais metais kiek valakų nebuvo dirbama. Išvardinta dėl kokių priežasčių buvo nesurinkti mokesčiai: „dėl skurdo“, „dėl kareivių nusiaubimo“. Minėti Livonijos karo metu nukentėję kaimai - užpulti ir nusiaubti valstiečių ūkiai. Šio akto surašymo metu jau daug kaimų ir vaitysčių buvo atiduota laikinai valdyti, ar visam laikui perleista privačion nuosavybėn. Devynerių vaitystę ir kai kuriuos Daukšiagalos vaitystės kaimus tuo metu valdė Beniušas Valavičius, Kiemėnų – Mikalojus Radvila, Pervalkų ir Pamūšio vaitystės „už pinigų sumą“ buvo užstatytos Jonui Zareckiui, Birželių ir Mondeikių vaitystės bei didesnė dalis Palakupio vaitystės kaimų „atiteko“ – Eustachijui Valavičiui, Timotiejus Teterinas valdė didžiąją dalį Kriklėnų vaitystės kaimų, Vildūnų vaitystę „už piniginių užstatą laikė“ kunigaikščiai Krošinskiai⁶³⁷. Deja, šių vaitysčių kaimų pavadinimai inventoriuje jau nepateikti, tik buvo nurodyta kas tą vaitystę valdė ir kuriais metais ji perėjo į privačias rankas.

Kaip pastebi ir Algimantas Kaminskas⁶³⁸, tuo pat metu prasidėjo ir pirmieji kaimų pavadinimų keitimai. Pavyzdžiui, Upytės žemės teismo knygoose randame įrašą, jog Andrejus Kurpskis, gavęs valdyti Ilgalaukio vaitystės Pajuodupių kaimą, pavadino jį Butniūnais, o Paviešvėnų vaitystės Jogailaičių kaimą – Ličiūnais⁶³⁹. Beje, Upytės inventoriaus nuorašo savininkas prie kaimų pavadinimų inventoriuje pažymėjo lenkiškus to meto vietovių pavadinimus⁶⁴⁰. Palyginę šiuos vietovardžius su 1556 m. minėtais, mes jau sužinome kokių kaimų pavadinimai buvo pakeisti iki 1624 m., kai buvo perrašytas inventoriųs (1 lentelė priede).

⁶³⁷ Ten pat.

⁶³⁸ *1556 metų Upytės valsčiaus inventoriųs*. Vilnius, 2011, p. 10.

⁶³⁹ *1584-1585 m. Upytės žemės teismo knyga*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 7, l. 730-731.

⁶⁴⁰ *1556 metų Upytės valsčiaus inventoriųs*. Vilnius, 2011, p. 8.

Vykdamas kaimų lokalizavimą aktualiais tyrimo šaltiniais tapo ir vėlesni Upytės valsčiaus inventoriai, kuriuose galima rasti valstybinių kaimų sąrašus⁶⁴¹.

Pati didžiausia kliūtis, lokalizuojant inventoriuje minimas gyvenvietes, yra ta, kad nebuvo sudaryti inventoriuje aprašytų kaimų planai. Reformos metu suformuotas naujas kaimų tinklas visiškai neatsispindi ir to laikotarpio kartografiniame vaizde. Tai tampa didžiausia kliūtimi, lokalizuojant valakų reformos paveldą - XVI a. įkurtus kaimus. Iki XIX a. kurti žemėlapiai yra labai schematiški, netikslūs ir neteikia jokios šiam tyrimui naudingos informacijos. Išimtimi čia reiktų laikyti tik 1645 m. išleistą J. Naronskio sudarytą Biržų kunigaikštystės žemėlapi⁶⁴². Šiame žemėlapyje ne tik apibrėžtos Biržų kunigaikštystės ribos, pažymėta administracinė riba, skirianti Upytės pavieta nuo Kuršo kunigaikštystės, tačiau ir labai kruopščiai ir tiksliai pažymėtos įvairaus pobūdžio ir apimties valdos: miesteliai, žemionių dvareliai, kaimai, miškų masyvai⁶⁴³. Šis žemėlapis yra vienintelis to laikotarpio kartografijos šaltinis, vizualiai pateikiantis didesnę arealą ir leidžiantis tirti bei lokalizuoti valakinio kraštovaizdžio elementus – gatvinių kaimų ir miestelių šiame regione tinklą. Visgi, žemėlapis apima tik labai nedidelę buvusio Upytės valsčiaus dalį. Todėl svarbiausiais valakų reformos paveldo lokalizavimo šaltiniais mūsų tyrime tapo XIX – XX a. pradžios kartografija (19-20 pav.). Šiuose žemėlapiuose radome pavaizduotą gatvinių režinių kaimų, miestelių, senųjų kelių tinklą, čia atsispindi ir šių objektų teritorinės struktūros, schematiškai pavaizduotas jų išplanavimas.

Valakų reformos metu dar nemokėta išmatuotų žemių atvaizduoti planuose, todėl negalima visiškai tiksliai nustatyti kaip atrodė pirmieji

⁶⁴¹ *Upytės pavieto karališkų valdų, seniūnijų ir tenutijų mokesčių tarifai. 1764 m.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 3282; *Upytės pavieto seniūnijų ir karališkų valdų kvartos mokesčio tarifai. Liustracija. Dūmų ir gyventojų sąrašai. 1789.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 3358; *Vabalninko, Šimonių, Mikališkio, Prūselių, Paberštelių ir Bernatonių seniūnijų Upytės paviete liustracija. 1798.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 11550; *Šimonių seniūnijos Upytės paviete, perduotos nuomai Ignacui Kuženeckiui, inventorių 1782.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas SA11516; *Šeduvos seniūnijos inventorių. 1772.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 3868.

⁶⁴² RAGAUSKIENĖ, R.; KARVELIS, D. *1645 m. Juzefo Naronovičiaus – Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis.* Vilnius, 1997.

⁶⁴³ Ten pat, p. 19-21.

reformos metu išmatuoti kaimai. Tačiau ypatingo dėmesio ir atskiro nagrinėjimo reikalauja valstybės ar privačių savininkų užsakymu išbraižyti XIX a. kaimų bei miestelių planai. Tyrimui aktualiuose planuose detaliai pavaizduotos žemių ribos, gyvenamųjų vietovių kelių tinklas, užstatymo struktūra, įvardinti hidrografinių objektų (upelių, upių, ežerų, pelkių), miškų, užsienių pavadinimai (2-6, 9-11, 14 pav.).

4.2.2. Lokalizavimo metodai

Valakų reformos metu žemės valdymo santvarka be žymesnių pakitimų išlaikė pagrindines savo formas iki XIX a. - XX a. pradžios. Todėl valakinio kraštovaizdžio atspindžių - kaimų teritorinių struktūrų, senųjų kelių būtina ieškoti senuose XIX a. pabaigos – XX a. pradžios vokiečių bei rusų kartografų kurtuose topografiniuose žemėlapiuose. XX a. trečiame dešimtmetyje įvykdžius žemės reformą: išskirsčius kaimus į vienkiemius, pakito Lietuvos kartografinis vaizdas, todėl po šios reformos išleisti topografiniai žemėlapiai mažiau vertingi valakinių kaimų lokalizavimui, tačiau naudingi vietovardžių raidai sekti ir išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų identifikavimui⁶⁴⁴.

Upytės valsčiaus valstybinių kaimų vietas lokalizavome remdamiesi Upytės valsčiaus inventoriuje pateiktais kaimų ribų aprašymais. Aprašant kaimų ribas ypač detalai buvo nusakytos šių žemių gretimybės: miškai, pelkės, gretimų kaimų ir dvarų žemės. Pavyzdžiui, Pravogalos vaitystėje buvusio Pravogalos kaimo ribos revizorių aprašytos taip: „du laukai prasideda galais nuo Daugyvenės upės, o šonu – šalia Šeduvos miesto dviejų laukų šono, o kitais galais prieina iki Bividovičių kaimo valakų šono, o kitu šonu – šalia Gabogalos kaimo valakų. Trečiasis laukas priešais pirmąjį lauką prasideda nuo Daugyvenės upės, o šonu – šalia Miciūnų kaimo dviejų laukų galų. O kitais

⁶⁴⁴ *Атлас-Ретроспектива. Современная - Трехверстная* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://boxpis.ru/gkg/3vall_google.php?u=wiki_gubKovenskaj&l=23.921871&b=54.896650&m=13&dl=0&db=0>; Tarpukario Lietuvos topografiniai žemėlapiai [DVD]. Vilnius, 2010; *Karte des Westlichen Russlands* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=KWR100>>.

galais – iki Kurklių kaimo valakų, o kitu šonu – iki jo karališkosios malonybės miško⁶⁴⁵. Remiantis šiuo aprašymu, norint lokalizuoti Pravogalos kaimą visų pirma buvo būtina lokalizuoti inventoriuje minimas jo gretimybes. Darbą palengvino jau minėtieji XIX a. – XX a. pradžios topografiniai žemėlapiai: XX a. pradžios Vakarų Rusijos žemėlapis „Karte des Westlichen Russlands“ (1:100 000 mastelio), 1865 m. Kauno gubernijos trejų varstų žemėlapis (1:126 000 mastelio) ir Generalinio štabo žemėlapis (1:50 000 mastelio).

Remiantis Upytės valsčiaus inventorius detaliais valakinių kaimų aprašymais, 1580 m. inventoriumi, vėlesniais valstybinių valdų inventoriais, XIX - XX a. pradžios kartografinė medžiaga, bei gautus duomenis palyginus su K. Eringio, J. Miliaus ir E. Prascevičiaus analizėmis, lokalizuoti 287 iš 357 valakų reformos metu Upytės valsčiuje įkurtų kaimų (1 lentelė priede). Nustatyta, jog tankiausias valstybinių gyvenviečių tinkas XVI a. buvo Šeduvos bei Panevėžio miestelių apylinkėse. Iš 1 priede pateiktų duomenų matyti, kad dalis valakų reformos žemės matavimų aprašymuose užfiksuotų vietovardžių išnyko, kiti kaimų pavadinimai pasikeitė nežymiai arba išliko nepasikeitę. Iš lokalizuotų kaimų, 103 kaimų pavadinimai visiškai pakito, 45 pakito labai mažai. Atsekti kaimų su pakitusiais pavadinimais dabartinės vietas buvo ypač sudėtinga – reikėjo įsigilinti į kaimyninių kaimų ribų aprašymus, lokalizuoti gretutinius kaimus, ieškoti šių kaimovardžių senuosiuose topografiniuose žemėlapiuose, vėlesniuose inventoriuose.

Tyrimo metu nerasta 70 kaimų. Iš jų 32 kaimams nustatytos tik apytikrės buvimo vietos - pateikti upės, ežero ar pelkės, su kuriais ribojosi kaimo sienos pavadinimai. Gali būti, kad lokalizuoti jų nepavyko dėl to, kad šių kaimų pavadinimai yra pakitę. Be to, galime manyti, jog dalis šių nelokalizuotų kaimų XVII – XVIII a. dėl maro epidemijų galėjo išnykti⁶⁴⁶, kiti galėjo būti panaikinti XIX-XX a. agrarinių reformų metu, ar nulėmus kitoms priežastims. Pavyzdžiui, Išdagiečių kaimo aprašyme minėtas faktas, jog Pamūšio dvarui priklausęs Viniūnų kaimas buvo panaikintas, o žemę pasiėmė dvarininkas. Šio

⁶⁴⁵ 1556 metų Upytės valsčiaus inventoriūs. Vilnius, 2011, p. 51.

⁶⁴⁶ JURGINIS, J. Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo). Vilnius, 1978, p.120.

kaimo gyventojai buvo išskirstyti po aplinkinius kaimus. Iš Viniūnų kaimo 3 gyventojai buvo atkelti ir į Išdagiečius⁶⁴⁷. Tyrimo metu nustatyti 8 išnykusių kaimų vietos: Raigaliai, Gudeliai, Daučiškiai, Toleikovičiai, Sidaugai, Čeniškiai, Sirotiškiai, Minkleliai. Iš nelokaluotų kaimų sąrašo 25 kaimų dabartinės būvimo vietos atsekti nepavyko ir todėl, kad Upytės valsčiaus inventoriuje pateikti ne pilni šių kaimų žemių aprašymai arba aprašytos jų žemės nesiribojo su jokiais kitais kaimais ar upėmis, o buvo apsupti privačių žemių kaip kad Šedoviškės kaimas Voreikonų vaitystėje: „riba to kaimo prasideda galais nuo kunigaikščio Žilinsko pavaldinių žemės, o šonais palei vieno valako užsienį ir kunigaikščio Žilinsko žemių, kitais galais iki to paties kunigaikščio Žilinsko žemių ir iki Žilinsko miško, ir iki Jo karališkosios malonybės miško, o kitu šonu palei užsienį Jo karališkosios malonybės ir kunigaikščio Žilinsko žemių“⁶⁴⁸.

Išanalizavus inventoriuje pateiktus kaimų žemių aprašymus nustatyta, kad didžioji dalis kaimų telkėsi prie upių ar ežerų - kaimo žemių valakai ribojosi su upėmis, o karais jas kirto: Nevėžiu, Daugyvene, Mūša, Pyvesa, Upyte, Tatula, Įsra, Lėveniu, Ežerėle, Švitiniu, Svalia, Juosta, Alksnupiu, Asyte, Berle, Berže, Gegelaičiu, Gentoru, Girnupiu, Įstru, Laba, Šuoja, Vėzge, Vingrupiu ir kt. Minėti trys ežerai: Baibala (dabar Arimaičių ežeras), Vėjūra, Vilkatupys. Dalyje kaimų aprašymų randame ir balų (pelkių) pavadinimus: Amatos, Aplinkbalio, Bujos, Kurukėlių, Kuodžiubalos, Mūšos, Privilbalos, Tyrelių, Užubalio. Kadangi šios pelkės jau numelioruotos, kartais labai sunku atsekti su jomis besiribojusių kaimų vietą, o ypač, jei joks kitas vietovardis ar hidronimas kaimo ribų aprašyme neminėtas.

Turėdami lokalizuotus kaimus, galime kalbėti ir apie vietinių **kelių tinklo** lokalizavimo galimybę. Keliams lokalizuoti siūloma schema:

1. Analizuojant topografinius XIX a. pabaigos planus ir lyginant juos su dabartiniu kartografiniu vaizdu bei aerofotonuotraukomis lokalizuojame *kelius, kurie jungė kaimus* (15, 19-20 pav).

⁶⁴⁷ *Lygumų valsčiuje vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b.50.

⁶⁴⁸ *1556 metų Upytės valsčiaus inventoriūs*. Vilnius, 2011, p. 101.

2. Turėdami lokalizuoto kaimo planą – tiesioginį kelių ir jų krypčių pažymėjimo šaltinį, lokalizuojame *kelių, buvusių to kaimo valdoje tinklą* (12-13, 15 pav.).

Lokaluotų kaimų XIX a. planai – puikus šaltinis išnykusių kaimaviečių, kaimų laukų sienų, buvusių rėžių vietų bei kitų valakinio kraštovaizdžio elementų nustatymui (9-15 pav.). Be to, jie suteikia labai daug žinių apie palaidojimo vietas – leidžia surasti šiuo metu nežinomas ar jau sunaikintas kaimų *kapines*. Pavyzdžiui, lokalizavus Jasonių kaimo vietą, analizuojant 1812 m. šio kaimo planą⁶⁴⁹, pastebėtas išskirtas stačiakampis žemės plotelis pietvakarinėje kaimo dalyje (11, 13 pav.). Tačiau plano paaiškinimuose šis plotas niekaip neiskirtas ir nenurodyta jo paskirtis. To paties kaimo 1845 m. plane⁶⁵⁰ tas pats žemės plotas jau buvo pažymėtas kryžiaus ženklu. Šiuo metu kaimas, Jasonių vietovardis, kaimo keliai išnykę, o toje vietoje kur planuose žymėtos kapinės – ariama žemė (12-13 pav.). Identifikavę išnykusio Žvirgždūnų kaimo vietą, bei analizuodami 1812 m. to kaimo planą, nustatėme net trijų šiuo metu nežinomų kaimo kapinių vietas⁶⁵¹.

Iš 357 valakų reformos metu įkurtų kaimų lokalizuoti 287 kamai bei 2 miesteliai. Upytės valsčiaus inventorius vertingas ne tik valakų reformos paveldo lokalizavimui, bet ir kaimovardžių raidai sekti. Kartografinis – geografinis vietovardžių lokalizavimas – sudėtingas ir daug laiko reikalaujantis tyrimas. Būtina atkreipti dėmesį į tai, jog lokalizuotų kaimų sąrašą dar galėtų patikslinti išsamūs kiekvieno kaimo istoriniai tyrimai.

4.3. IŠLIKĘS VALAKŲ REFORMOS PAVELDAS

Išsiaiškinti kokie valakinio kraštovaizdžio objektai išliko iki mūsų dienų galime dviem būdais: lyginant XXI a. ortofotonuotraukas su XIX a. kaimų planais, bei objektus apžiūrint vietoje - taikant lauko tyrimų metodą.

⁶⁴⁹ *Inwentarz mierczy folwarku Senkanskiego*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8, b. 1727.

⁶⁵⁰ *Jakubonių ir Jasonių kaimų planas*. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2618, p. 133.

⁶⁵¹ *Inwentarz mierczy folwarku Senkanskiego*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8, b. 1727.

Pirmuoju atveju, mes galime nustatyti tikslią kaimavietės vietą, kelių tinklą, kapines ar jų vietas, buvusias kaimo ribas (12-16 pav.). Pasitelkę lauko tyrimų metodą galime išsiaiškinti konkrečius išlikusius elementus – užstatymo fragmentus, apželdinimo struktūrą. Iš tyrimo metu lokalizuotų 287 kaimų sąrašo 20 **kaimų** buvo inventorizuota lauko tyrimų metu (1 lentelė). Inventorizavimui pasirinkta pietvakarinė buvusio Upytės valsčiaus dalis – kaimai išsidėstę Šeduvos miestelio apylinkėse bei nutolę nuo jo 15 – 20 kilometrų spinduliu. Šioje dalyje, skirtingai nuo kitų buvusio Upytės valsčiaus regionų, buvo lokalizuoti visi inventoriuje paminėti kaimai. Be to, čia pastebimas tankiausias valstybinių kaimų tinklas.

1 lentelė. *Inventorizuotų kaimų sąrašas*

Eil. Nr.	KAIMO, PAVADINIMAS	XXI A. IŠLIKĘ VALAKINIO KRAŠTOVAIZDŽIO ELEMENTAI	KAPINĖS
NEIŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS KAIMAI			
1.	Žibartai	kaimo gatvė; gatvinio režinio kaimo planinė užstatymo struktūra; sodybų planinė užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Išlikusios kaimo kapinės
IŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS IR VĒLIAU PANAIKINTI ARBA SUNYKĘ KAIMAI			
2.	Nemaniūnai	kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Neidentifikuotos
3.	Liaudiškiai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Išlikusios kaimo kapinės
IŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS, SU MINIMALIAIS VĒLESNIŲ UŽSTATYMŲ FRAGMENTAIS BE DIDESNIŲ REKONSTRUKCIJŲ KAIMAI			
4.	Šniukoniai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; gatvinio režinio kaimo planinė užstatymo struktūra; rėžinių sodybų planinė užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Išlikusios kaimo kapinės
5.	Šileikoniai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kelios rėžinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; kaimavietės kultūrinis sluoksnis;	Išlikusios kaimo kapinės. Dalis kapinių nukasta sovietmečiu
6.	Raginėnai	kaimo gatvė; gatvinio režinio kaimo planinės užstatymo struktūros fragmentai; kelios rėžinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai;	Išlikusios trejos kaimo kapinės

		kaimavietės kultūrinis sluoksnis;	
7.	Pakalniškiai	kaimo gatvė; gatvinio rėžinio kaimo planinės užstatymo struktūros fragmentai; kelios rėžinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kaimavietės kultūrinis sluoksnis.	Išlikusios kaimo kapinės
8.	Dargužiai	kaimo gatvė; viena rėžinė sodyba su planinės užstatymo struktūros fragmentais; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kaimavietės kultūrinis sluoksnis.	Išlikusios kaimo kapinės
9.	Gimbogala	kaimo gatvė; trys rėžinės sodybos su planinės užstatymo struktūros fragmentais; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kaimavietės kultūrinis sluoksnis.	Išlikusios dvi kaimo kapinės
10	Vaidulioniai	kaimo gatvė; viena rėžinė sodyba su planinės užstatymo struktūros fragmentais; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kaimavietės kultūrinis sluoksnis.	Išlikusios kaimo kapinės
IŠSKIRSTYTI Į VIENKIEMIUS, PATYRĘ VĖLESNIUS UŽSTATYMUS IR DIDESNES REKONSTRUKCIJAS KAIMAI			
11.	Radviloniai	kaimavietės kultūrinis sluoksnis	
12.	Paežeriai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kaimo planinės užstatymo struktūros fragmentai; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Išlikusios kaimo kapinės
13.	Alksnupiai	kaimo gatvė; kelios rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Išlikusios kaimo kapinės
14.	Užuožeriai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kelios rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis;	Išlikusios dvi kaimo kapinės
15.	Arimaičiai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; kelios rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Išlikusios kaimo kapinės
16.	Sedūnai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis;	Neidentifikuotos
17.	Vėriškiai	kaimo gatvė; diendaržio akmeniniai pamatai; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	Išlikusios kaimo kapinės
18.	Kauliniai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo	Neidentifikuotos

		fragmentai; kelios rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis	
19.	Liaudiškiai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; rėžinės sodybos su planine užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis;	Neidentifikuotos
20.	Gražioniai	kaimo gatvė; buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai; viena rėžinė sodyba su planine užstatymo struktūra; kaimavietės kultūrinis sluoksnis;	Išlikusios kaimo kapinės

Pagal išlikimo laipsnį inventorizuotus kaimus galime skirti į kelias grupes:

1. Išlikusi beveik pilna kaimo planinė užstatymo struktūra su sodybų planine užstatymo struktūra, kaimo gatve, buvusių sodybinių rėžių bei kaimo gatvės apželdinimo fragmentais (Žibartai (57-61 pav.);
2. Išlikę gatvinio kaimo užstatymo fragmentai: kelios sodybos su planine užstatymo struktūra, kaimo gatvė, buvusių sodybinių rėžių bei kaimo gatvės apželdinimo fragmentai (Šniukoniai (65 pav.), Šileikoniai, Raginėnai, Pakalniškiai, Dargužiai, Gimbogala (62-63 pav.), Vaidulioniai). Dalis tokių kaimų yra užstatyti XX a. II pusės pastatais – tokios sodybos statytos po vienkiemų reformos likusiuose laisvuose kaimavietės plotuose (Paežeriai, Alksnupiai, Užuožeriai, Arimaičiai, Sedūnai, Kauliniai (64 pav.), Liaudiškiai, Gražioniai);
3. Kaimai, kuriuose išlikusi tik kaimo gatvė bei buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai (Liaudiškiai). Šiai grupei galime priskirti ir Vėriškių kaimą – tačiau šiame, užstatytame nauja gyvenvieta kaime, vieninteliame be gatvės išliko ir diendaržio pamatai (66 pav.);

4. Kaimai, kuriuose neišliko jokių valakinio kraštovaizdžio elementų. Tokie kaimai yra kelių tipų:

- a) kaimas visiškai išnykęs (Nemaniūnai),
- b) kaimavietė užstatyta nauja gyvenvieta (Radviloniai).

Be šių išlikusių elementų, visų gatvinių režinių kaimų vietose susidarė kaimavietės kultūrinis sluoksnis - keturių šimtmečių žmonių gyvenimo vienoje vietoje rezultatas. Aplankytuose Šniukonių, Šileikonių, Dargužių, Vaidulionių, Paežerių, Užuožerių bei Liaudiškių kaimuose išlikęs gausus, mažą miškelį kraštovaizdyje primenantis kaimo apželdinimas, Žibartų, Liaudiškių, Raginėnų, Pakalniškių, Gimbogalos, Arimaičių, Sedūnų, Kaulinių bei Gražionių kaimų kraštovaizdį formuoja pavieniai medžiai, jų grupės šalia kaimo gatvės, buvusių ežių ir režių vietose. Likusiuose kaimuose: Nemaniūnuose, Radvilonyse, Alksnupiuose, Vėriškiuose neišliko jokių želdinių fragmentų.

Tų kaimų *kapines* galime skirti į tris grupes:

1. Kapinės be išlikusių antkapinių paminklų ir laidojimo požymių, kraštovaizdyje išsiskiriančios tik kaip medžiais ar krūmais apaugusios nežymios kalvelės (Paežerių, Vaidulionių, Šniukonių, Šilaikonių kapinės);
2. Kapinės, kuriose yra išlikusių antkapinių paminklų bei dar prižiūrimų kapų (Raginėnų, Užuožerių, Velžių, Vėriškių);
3. Kapinės, kuriose iki šiol laidojama (Alksnupių, Pakalniškių).

Užusieniui identifikuoti pasirinkome Jakubonių kaimą (Pasvalio r.). Šį pasirinkimą nulėmė tai, jog pavyko rasti du skirtingo laikotarpio - 1812 m.⁶⁵² ir 1865 m.⁶⁵³ Jakubonių kaimo planus. Upytės valsčiaus inventoriuje Jakubonių kaimo užusienis buvo aprašytas taip: „šalia Buojos pelkės 12 margų blogos žemės kas paims, tas turi mokėti nuo kiekvieno margo po tris grašius“⁶⁵⁴.

⁶⁵² *Inwentarz mierczy folwarku Senkanskiego*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8, b. 1727.

⁶⁵³ *Jakubonių ir Jasonių kaimų planas*. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2618, p. 133.

⁶⁵⁴ *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius, 2011, p. 190.

Lokalizavę to kaimo vietą ir turėdami kaimo planus, galėjome lokalizuoti ir kaimo inventoriuje minėtą užusienį. Abejuose kaimo planuose buvo nurodytas Kavaliaučiškių užusienis, kuriame pažymėta sodyba (6-7 pav.). Pasitelkus aerofotonuotrauką, nustatyta, kad šiuo metu užusienio vietoje yra Šilų vienkiemis (8 pav.).

Siekiant išsiaiškinti kas iš valakų reformos paveldo išliko **miestuose ir miesteliuose**, remiamės Šeduvos miestelio pavyzdžiu. Kaip tiksliai atrodė Šeduvos miestelio turgaus aikštė po reformos įgyvendinimo nežinome, kadangi jos forma nebuvo nurodyta nei Upytės valsčiaus inventoriuje, nei vėlesniame 1646 m. Šeduvos inventoriuje⁶⁵⁵. Seniausias kol kas žinomas Šeduvos miestelio planas siekia 1791 m. Šiame schematiškame plane pažymėtos pagrindinės miestelio gatvės – Šiaulių, Krekenavos, Panevėžio, Kėdainių. Plane atsispindi ir turgaus aikštės forma – stačiakampė, siaurėjanti link Panevėžio gatvės⁶⁵⁶. Istorinius Šeduvos miestelio tyrimus atlikusios L. Balėnaitės duomenimis, iki šio plano sudarymo jokių didesnių pertvarkymų miestelyje nebuvo vykdoma. Ir tik 1795 m., po didelio gaisro, specialia instrukcija buvo nurodyta naujai planuojant sklypus ištiesinti senąsias posesijas, nepažeidžiant turgaus aikštės ir gatvių linijos⁶⁵⁷. Nuo XIX a. pradžios miestelius planuojant pagal to meto Rusijos miestų statybos principus, įtvirtinusius taisyklingą plano struktūrą, stačiakampius kvartalus, aikštes gatvių sankryžose, gatves, sueinančias į turgaus aikštę⁶⁵⁸, buvo paruoštas ir naujas Šeduvos išplanavimo projektas. Pagal šį projektą miestas turėjo būti padalintas į taisyklingus kvartalus su tiesiomis gatvėmis. Kadangi, pagal šį projektą visos gatvės turėjo būti panaikintos, o naujos nutiestos per užstatytas vietas, taip, kad tektų griauti susiformavusį užstatymą, projektas buvo atmestas kaip netinkamas⁶⁵⁹. Remiantis istoriniais miestelio tyrimais bei 1791 m. ir 1852 m.

⁶⁵⁵ BALĖNAITĖ, L. *Vietinės reikšmės urbanistikos paminklas Šeduva. Istoriniai tyrimai*. Vilnius, 1993. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas.

⁶⁵⁶ Ten pat.

⁶⁵⁷ Ten pat; *Šeduvos karčemos architektūriniai –konstrukciniai tyrimai*. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas, f. RPT, ap. 23, b. 63.

⁶⁵⁸ MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991, p. 54-63.

⁶⁵⁹ BALĖNAITĖ, L. *Vietinės reikšmės urbanistikos paminklas Šeduva. Istoriniai tyrimai*. Vilnius, 1993. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas.

planais, galime teigti jog Šeduvos miestelio valakų reformos planas su mažesniais pakitimais išliko iki Antrojo Pasaulinio karo. Valakinė Šeduvos žemėvalda buvo panaikinta 1932 m. - miestelio žemes išskirsčius vienkiemiais⁶⁶⁰. Nuo 1950 m. miestelyje vykdyti rekonstrukcijos darbai pakeitė senąją užstatymo struktūrą, bei svarbiausią miestelio valakų reformos elementą – turgaus aikštę. Pietvakarinė aikštės dalis buvo užstatyta daugiabučiu gyvenamuoju namu, aikštė apželdinta želdiniais, mediniai, aikštę formavę pastatai buvo nugriauti, o jų vietoje, pažeidžiant istoriškai susiklosčiusias posesijas buvo pastatytas restoranas, merija, ligoninės pastatų kompleksas. Visgi, galime teigti, jog išliko Šeduvos miestelio centrinės stačiakampės aikštės plano struktūra, pagrindinių gatvių tinklas: Upytės valsčiaus inventoriuje minėta Šiaulių gatvė (dabartinė Vytauto), Kėdainių bei Didžioji (dabartinė Panevėžio?) gatvė.

Remiantis viso paveldotyrimo tyrimo metu sukauptais duomenimis 2 lentelėje pateikiame valakų reformos paveldo elementų modelį. Kadangi tyrimo metu nepavyko nustatyti bei lokalizuoti reformos metu įkurtų valstybinių palivarkų, apie jų išlikimo laipsnį sprendžiame remdamiesi ankstesnio tyrimo metu nustatytais analogais.

⁶⁶⁰ *Panevėžio apskrities, Šeduvos miesto žemės vienkiemiais išskirstymo planas, padarytas 1931 m.*. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 1250, ap. 4, b. 8/10305.

2 lentelė. *Upytės valsčiaus* valakų reformos paveldo struktūriniai elementai

XVI A. SUFORMUOTO VALAKINIO KRAŠTOVAIZDŽIO ELEMENTAI	XXI A. IŠLIKĘ VALAKINIO KRAŠTOVAIZDŽIO ELEMENTAI
KAIMAI	
Žemėvalda	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Trilaukė režinė sistema</i> - kaimo žemė buvo sujungta į vientisus masyvus ir padalinta į tris laukus, kuriuose pamečiui keistos žemės ūkio kultūros: pūdimas, žiemkenčiai, vasarojus. • <i>Užusieniai</i> – matuojant kaimo žemę likę prie bendrų kaimo laukų neprijungti dirbamos žemės, pievų, miško plotai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Su mažais pakitimais išliko iki XX a. pirmosios pusės. Panaikinta išskirsčius kaimus į vienkiemius bei atliekant kolūkinę reformą. <i>Pastaba:</i> dalyje Pietryčių Lietuvos kaimų išliko sodybinio lauko režinės sistemos fragmentų. • Išliko kai kuriuose užsieniuose įsikūrę vienkiemiai. <i>Pastaba:</i> Rytų Lietuvoje išliko užsieniuose susiformavusių kaimų.
Planavimo sprendimai	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Kaimo planinė struktūra</i> – iki tol padrikai išsimėčiusios arba netvarkingai susibūrusios į grupes žemdirbių sodybos buvo sukeltos į taisyklingos formos kaimus. • <i>Sodybos planinė užstatymo struktūra</i> – sodyba išdėstyta viduriniame lauke, vienoje arba abiejose gatvės pusėse, siekiant apsaugoti pastatus nuo gaisrų kluonas statytas atokiau nuo kitų sodybos statinių, gyvenamasis namas statytas galu į gatvę. • <i>Kaimų sienos, rėžių, sodybinių sklypų ribos</i> - rėžių ribos ir laukų sienos žymėtos ežiomis, kapčiais, tvoromis, akmenų juostomis, apšodintos želdiniais. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko tik tie gatviniai kaimai, kurie nebuvo išskirstyti į vienkiemius. Išskirstytų į vienkiemius išliko užstatymo struktūros fragmentai. Kaimaviečių vietose susiformavo kultūrinis sluoksnis. • Dalyje kaimų išliko sodybos planinė užstatymo struktūra ar jos fragmentai. • Išliko tik dalies buvusių sodybinių rėžių ribos bei tų rėžių apželdinimo fragmentai.

Inžinerinė struktūra	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Kaimo gatvė</i> – suformuota dažniausiai tiesi, skersai per visą vidurinį lauką einanti kaimo gatvė, pagal kurią buvo išdėstomos sodybos. • <i>Kelių tinklas</i> – įkūrus naują kaimų tinklą, suformuotos ir naujos vietinės reikšmės kelių, jungusių kaimus tarp savęs, su dvarais, palivarkais ir miesteliais trasos, susiformavo kaimo valdos keliukų tinklas. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko. Neišliko tik išnykusių kaimų gatvės. • Išliko fragmentinis kelių tiklas - atskiros kelių atkarpos. Vietinės reikšmės kelių tinklas pakito XX a. pertvarkant agrožemėnaudą ir gyvenviečių tinklą.
Kiti elementai	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Kaimo kapinės.</i> • <i>Naujas pastato tipas</i> – reformos metu paplito diendaržiniai tvartai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko dalies kaimų senosios kapinės. • Neišliko.
MIESTELIAI	
Žemėvalda	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Trilaukė režinė sistema</i> – miesteliui priklausiusi kaimo žemė buvo sujungta į vientisus masyvus ir padalinta į tris laukus. Valakai buvo atskirti nuo taisyklingai išmatuoto sodybinio sklypo. • <i>Užusieniai</i> – matuojant miestelio žemę prie trijų laukų likę neprijungti dirbamos žemės plotai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Su mažais pakitimais išliko iki XX a. pirmosios pusės • Vietoj kai kurių užusienių galėjo susiformuoti vienkiemiai.
Planavimo sprendimai	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Stačiakampis planas</i>– miestelis būdavo pertvarkomas, išmatuojant keturkampę turgaus aikštę, į jos kampus suvedant pagrindines gatves bei aplink aikštę suformuojant taisyklingos formos kvartalus. • <i>Miestelio laukų sienos, valakų ir rėžių ribos</i> – rėžių ribos ir miestelėnų laukų sienos žymėtos ežiomis, riboženkliais, akmenų juostomis, sodinant medžius. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko aikštės planas ir gatvių tinklas. Susiformavo miestelių kultūrinis sluoksnis. Išliko mieso posesijų fragmentai. • Neišliko.

PALIVARKAI	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Palivarkai</i> – steigti nauji palivarkai, plėstas jų tinklas. 	<ul style="list-style-type: none"> • Išliko palivarkų, kurie vėlesniais laikotarpiais tapo dvarais, vietos.

Tokius Upytės valsčiaus valakinio kraštovaizdžio pokyčius bei paveldo išlikimo laipsnį lėmė gamtinės sąlygos, gamybinės technologijos, įvairūs techniniai, socialiniai bei kultūriniai procesai bei svarbiausi veiksniai – agrarinės reformos. Tyrimo metu nustatyta, jog iki šių dienų buvusio Upytės valsčiaus teritorijoje išliko šie valakinio kraštovaizdžio elementai: gatvinių rėžinių kaimų plano struktūros fragmentai, sodybų planinė užstatymo struktūra, kaimų gatvės, sodybinių rėžių ribų, gatvės apželdinimo fragmentai, senosios tų kaimų kapinės. Dalyje užusienių įsikūrė vienkiemiai. Per keturis gatvinių rėžinių kaimų gyvavimo šimtmečius susiformavo kaimaviečių kultūrinis sluoksnis. Perplanuotų miestelių išliko: aikštės planas, gatvių tinklas, susiformavęs kultūrinis sluoksnis.

V. VALAKŲ REFORMOS PAVELDO APSAUGA

Valakų reforma papildė Lietuvos kraštovaizdį naujais kompleksinio lygmens elementais. Dalis šių elementų – gatviniai režiniai kaimai, jų fragmentai, senosios tų kaimų kapinės, perplanuotų miestelių stačiakampio plano fragmentai, fragmentinis kelių tinklas išliko iki mūsų dienų ir šių laikų kraštovaizdyje gali būti atpažįstami kaip valakų reformos paveldas. Tokių paveldo objektų išsaugojimui, priklausomai nuo jų išlikimo lygmens, būtinas kelių skirtingų paveldo apsaugos metodų taikymas.

5.1. VALAKINIO KRAŠTOVAIZDŽIO POKYČIAI XIX a. – XX a.

Svarbiausios priežastys nulėmusios valakinio kraštovaizdžio elementų gausesnį ar mažesnę išlikimą buvo naujos agrarinės reformos, pakeitusios žemėvaldos būdą, žemėnaudos formas, užstatymo ir inžinerinę struktūras.

Vienkiemų reformos. Valakinė kraštovaizdžio struktūra ėmė keistis pradėjus įgyvendinti vienkiemų reformas. Pirmoji tokia reforma buvo pradėta vykdyti Užnemunės teritorijoje⁶⁶¹. Po Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padalijimo 1795 m. pasikeitė Užnemunės administracinė priklausomybė: 1795-1807 m. tai buvo viena iš Prūsijos karalystės provincijų, 1807-1815 m. priklausė Varšuvos kunigaikštystei, nuo 1815 m. buvo Rusijos imperijos administracinis vienetas - Lenkijos karalystės dalis⁶⁶². Šioje teritorijoje veikė skirtingi, nei kitose Rusijos imperijos teritorijose įstatymai⁶⁶³. 1808 m. Užnemunėje panaikinus baudžiavą, valstybinių žemių valstiečiams buvo pripažįstamos nuosavybės teisės į jų dirbtas žemes, taip pat buvo įsakyta kaimus skirstyti vienkiemiais⁶⁶⁴. Intensyviausias kaimų skirstymo vienkiemiais procesas čia vyko 1820 m. ir truko iki 1860 m. Vadovaujantis 1835 m.

⁶⁶¹ BALČIŪNAS, V. Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje. Kaunas, 1938, p. 52.

⁶⁶² ŠEŠELGIS, K. Užnemunės vienkieminių kaimų genezės klausimu. In *Kultūros paminklai*. Vilnius, 1998, t. 5, p. 89; *Suvalkijos (Sudūvos) tradicinė kaimo architektūra*. Vilnius, 2008, p. 5.

⁶⁶³ Ten pat.

⁶⁶⁴ JURGINIS, J. Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo). Vilnius, 1978, p. 174

įstatymu, visa valstiečiui priklausiusi žemė buvo jungiama į vieną sklypą, nurodomos vietos sodyboms kurti. Kartu buvo keičiamas ir kelių tinklas – žymėtos naujos kelių trasos ir pagal jas rikiuotos vienkieminės sodybos⁶⁶⁵. XIX a. II pusėje kaimų skirstymas vienkiemiais Užnemunėje vyko jau ir pačių ūkininkų iniciatyva⁶⁶⁶.

1861 m. Lietuvoje panaikinus baudžiovą bei valstiečiams gavus teises nevaržomai naudotis iki tol turėta žeme, nuo XIX a. aštuntojo dešimtmečio valstiečiai savo iniciatyva ėmė skirstytis į vienkiemius. Tiesa, tuo metu į vienkiemius buvo išskirstyta tik labai nedidelė gatvinių rėžinių kaimų dalis: kelių Kauno gubernijos rajonų kaimai bei pora kaimų Panevėžio apskrityje⁶⁶⁷.

Antroji, vadinamoji Stolypino reforma, vykdyta 1906 – 1915 m. Tačiau sparčiausiai kaimai skirstyti į vienkiemius 1922 – 1939 m.⁶⁶⁸ Šio laikotarpio reforma apėmė beveik visus Lietuvos teritorijoje buvusius valakinius kaimus. Išliko tie gatviniai rėžiniai kaimai, kurių iki 1940 m. nespėta išskirstyti⁶⁶⁹. Rytų Lietuvoje, okupuotoje Lenkijos, kur vienkieminė žemėtvarka buvo atlikta tik iš dalies, liko daugiau gatvinių rėžinių kaimų.

Skirstantis kaimams į vienkiemius, pirmiausia buvo panaikinami senieji valakiniai žemės rėžiai. Vienas svarbiausių reformos tikslų buvo kiekvieno atskiro ūkio rėžius sutelkti į vieną sklypą ir šio sklypo centre įkurdinti sodybą. Senosiose vietose buvo paliekama tik dalis sodybų su valakiniu užstatymu. Kitos sodybos išsidėstė po laukus arba virtinėmis palei kelius. Buvo ir tokių kaimų, kuriose į naujas vietas išsikėlė visos sodybos. Tokių rėžinių kaimų vietose išliko tik želdiniai bei kaimo gatvė, kelios rėžinės sodybos, susiformavęs kultūrinis sluoksnis⁶⁷⁰.

⁶⁶⁵ ŠEŠELGIS, K. Užnemunės vienkieminių kaimų genezės klausimu. In *Kultūros paminklai*. Vilnius, 1998, t. 5, p. 94.

⁶⁶⁶ BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938, p.58.

⁶⁶⁷ Ten pat, p.75, 77.

⁶⁶⁸ Plačiau žr., VASKELA, G. *Žemės reforma Lietuvoje 1919-1940 m.* Vilnius, 1998.

⁶⁶⁹ *Senųjų matininkų raštai*. Kaunas, 1994.

⁶⁷⁰ Plačiau žr., BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971, p.66-96; ŠEŠELGIS, K.; BARŠAUSKAS, J.; ČERBULĖNAS, K.; ir KLEINAS, M. *Architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai*. Vilnius, 1965, p.23-26.

Kolūkių reforma. Didžiausias ir sparčiausias žemėnaudos ir senųjų užstatymo struktūrų pertvarkymas vyko sovietmečiu: 1940 - 1941 ir 1944 – 1948 metais likviduojant privačią žemės nuosavybę. Sovietmečio reformos sudarė prielaidas kolektyvizacijai, kuri buvo įgyvendinta 1951 metais⁶⁷¹. Pertvarkant kaimus industrinės gamybos pagrindais, istoriškai susiklostę kaimo kraštovaizdžio elementai, pasipildė naujais gyvenamosios, gamybinės – inžinerinės paskirties elementais. Anot J. Bučo, naujų kraštovaizdžio elementų kompozicinis ryšys su aplinka buvo atsitiktinis: vienur jie vizualiai užteršė agrarines erdves, kitur atliko kompozicinių dominančių ir subdominančių vaidmenį⁶⁷².

Okupavus Lietuvą Sovietų sąjungai, 1948 metais pradėti kurti kolūkiai. Vietoj smulkių individualių valstiečių ūkių buvo sukurti keli tūkstančiai kolūkių ir tarybinių ūkių. 1951 m. Lietuvos žemės ūkis jau buvo pertvarkytas į stambų visuomeninį. Kraštovaizdyje atsirado tokių naujų elementų, kaip stambūs ūkių gamybos centrai, specializuotos žemės ūkio gamybos įmonės, melioracijos ir hidrotechniniai įrenginiai, elektros energijos ir ryšių linijos⁶⁷³.

Lemiant šioms aplinkybėms iki tol išlikę valakiniai kraštovaizdžio elementai dar labiau pakito, o kai kur buvo pertvarkyti ir sunaikinti. Pertvarkant vienkieminio kaimo kraštovaizdžio agrostruktūrą pagal kolūkinio kaimo žemėnaudą, sparčiai nyko dar išlikę valakinio kraštovaizdžio fragmentai: vienkieminės gyvenvietės su išlikusiais valakiniais elementais buvo užstatytos naujai kuriamomis kolūkinėmis gyvenvietėmis, sunaikinti valakinių kaimų želdiniai, sodybų užstatymo struktūra. Nauja užstatymo struktūra formavosi pertvarkant istoriškai susiklosčiusių gyvenviečių tinklą - likviduojant vienkiemines sodybas ir palaiptinai naikinant kitas smulkias gyvenamąsias vietas, nebeatitinkančias naujų žemės ūkio gamybos ir gyventojų socialinių poreikių, rekonstruojant stambesnes istoriškai susiklosčiusias gyvenvietes bei statant naujas. Pagrindinė gyvenviečių

⁶⁷¹ BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p. 124.

⁶⁷² Ten pat, p. 176; BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988, p. 77.

⁶⁷³ BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p. 169-176; BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988, p.77.

pertvarkymo kryptis – gyvenviečių stambinimas ir jų skaičiaus mažinimas. Tokiu būdu buvo užstatytos ir taip sunyko reikšmingos architektūros ir žemdirbystės istorijos požiūriu senųjų kaimų gyvenvietės⁶⁷⁴.

Taigi, didelė dalis gatvinių kaimų, vykdant vienkieminę žemės reformą, buvo išskirstyta į vienkiemius, sovietmečiu tokie kaimai tapę kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenvietėmis patyrė naujų transformacijas.

5.2. VALAKŲ REFORMOS PAVELDO APSAUGOS METMENYS

Išanalizavus išlikusias valakų reformos paveldo struktūras, susipažinus su kitų autorių pateiktais įvairių paveldo grupių apsaugos metmenimis bei panaudojus jų įžvalgas⁶⁷⁵, siūlomi keli šio paveldo apsaugos kompleksiniu lygmeniu metodai: objektus saugant vietoje, perkelti į muziejines teritorijas, išsaugant mokslinę informaciją.

5.2.1. Apsauga paliekant saugoti vietoje

Tokiu būdu saugotini vertingiausi valakų reformos paveldo objektai. Taip saugomiems objektams yra suteikiamas paveldo vertybių statusas, jie registruojami Kultūros vertybių registre⁶⁷⁶, o jų apsaugą reglamentuoja Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymo⁶⁷⁷ nuostatos.

Kalbėdami apie valakų reformos paveldo apsaugą turime suvokti, jog šio paveldo vidinės struktūros ypatumai lemia tai, kad toks paveldas turi būti

⁶⁷⁴ BUČAS, J. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas, 2001, p. 169-176.

⁶⁷⁵ Žr., pavyzdžiui, BUČAS, J. Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t. 11; PILIPAVIČIENĖ, G.; PUODŽIUKIENĖ, D.; ir MIKNEVIČIENĖ, G. E. Vilniaus medinė architektūra. Apibūdinimas, išsaugojimo galimybės. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006, p. 131-135; PUODŽIUKIENĖ, D. Medinė dvarų sodybų architektūra: būklė ir išlikimo perspektyvos. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006, p. 109-412.

⁶⁷⁶ *Kultūros vertybių registras* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/>>.

⁶⁷⁷ *Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2013 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>.

saugomas ne tik išlaikant pavienių - elementinių objektų kultūrinę vertę, bet ir atsižvelgiant į jų kompleksinę visumą. Taip pat negalime kalbėti tik apie kultūros vertybių apsaugą - būtina įvertinti kraštovaizdžio, kaip visumos (gamtos ir kultūros) pokyčius. Nuo šio paveldo sąvokos turėtų būti neatsiejama integralioji paveldosaugos samprata, kai gamtos ir kultūros paveldas yra saugomi neatsiejamai vienas nuo kito.

Kokiomis formomis valakų reformos paveldo objektai dominuoja Lietuvos valstybės apsaugoje? Kaip parodė atliktas paveldotyrinis tyrimas, didelė dalis gatvinių rėžinių kaimų užstatymo struktūros sunyko, valakinę žemėvaldą liudijančių ženklų neliko, dėl šių pertvarkų tapo sunku atpažinti dar išlikusius valakinio kraštovaizdžio elementus. Todėl ir paveldosaugos interesų objektu tapo tik tie gatviniai rėžiniai kaimai, kurie išlaikė daugiausia šiems kaimams būdingų bruožų, arba šių kaimų statiniai, atspindindėję liaudies architektūros tradicijas.

Miestelių planinė struktūra taip pat pakito – įvairių reformų ir perplanavimų metu buvo pakeistas jų užstatymas, o XX a. trečiame dešimtmetyje buvo panaikinta valakinė žemėvalda. Stačiakampis planas didžiąja dalimi prarado savo pirminį vaizdą sovietmečio laikotarpiu. Įteisinus miestelių valstybinę apsaugą, buvo įteisinta išlikusių stačiakampio plano fragmentų - aikštės plano bei gatvių tinklo, apsauga.

Valakų reformos paveldo elementai iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo į Kultūros paminklų sąrašą buvo įrašomi ir saugomi kaip architektūros (gatviniai rėžiniai kaimai, kaimų sodybos), urbanistikos (miestai ir miesteliai) ar archeologijos (kaimų kapinės) objektai⁶⁷⁸. 1994 metais išleidus Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymą, valakinio paveldo elementai saugoti kaip statiniai (gatvinių rėžinių kaimų pastatai) arba statinių kompleksai (kaimų sodybos), laidojimo vietos (kaimų kapinės), urbanistikos

⁶⁷⁸ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas. Vilnius, 1973; Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys). Vilnius, 1977.

(miestai, miesteliai, kaimai) ar archeologijos objektai (senosios miestų vietos)⁶⁷⁹.

J. Bučas dar 1993 m. akcentavo išlikusio valakinio kraštovaizdžio fragmentų ir atskirų jo elementų mokslinę, meninę ir kraštovaizdinę reikšmę, bei teigė, jog saugomo kraštovaizdžio teritorijose tikslinga būtų išskirti arba atkurti šios istorinės epochos apgyvendinimo struktūros fragmentus ir suteikti jiems urbanistinio arba etnokultūrinio draustinio režimą⁶⁸⁰. 2004 m. rugsėjo 28 d. priimtame Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatyme jau buvo numatyta tokių draustinių steigimo galimybė. Nustatyta, jog kultūros vertybės pagal savo sandarą yra: pavieniai objektai, vietos ir vietovės⁶⁸¹. Vietovė šiame įstatyme suvokiama, kaip teritorija, pasižyminti istoriškai susiformavusiais ypatumais, visumos darna ir (ar) derme su gamtine aplinka ir kurioje yra kultūros paveldo objektų. 21 šio įstatymo straipsnyje buvo reglamentuota tokių vietovių apsauga. Kultūros paveldo vietovių apsaugai, Saugomų teritorijų įstatymo nustatyta tvarka, turėjo būti steigiami istoriniai nacionaliniai parkai, istoriniai regioniniai parkai, kultūriniai rezervatai ir kultūriniai draustiniai. Šiuo įstatymu buvo nustatyta, jog senamiesčių, istorinių miestų ir miestelių dalių, etnokultūrinių kaimų ar jų dalių apsaugai gali būti taikomas kultūrinių draustinių statusas bei numatyta jų steigimo galimybė⁶⁸².

Kultūrinio draustinio statuso suteikimas rodo, kad Lietuvos paveldosaugos sistemoje turėtų atsirasti kompleksinė arba integralioji paveldo apsauga, kai yra saugomi ne tik pavieniai objektai, bet ir objekto aplinka bei santykis su kraštovaizdžiu. Tai iliustruoja Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatyme pateikiami draustinių steigimo tikslai: išsaugoti gamtos ir kultūros paveldo teritorinius kompleksus (vertybes), vietoves; sudaryti sąlygas

⁶⁷⁹ Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkvai.htm>.

⁶⁸⁰ BUČAS, J. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993, p.62.

⁶⁸¹ Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>.

⁶⁸² Ten pat.

moksliniams tyrimams; propaguoti gamtos ir kultūros paveldo teritorinius kompleksus (vertybes), vietas. Čia pat išskiriamos ir kultūrinių draustinių rūšys: archeologiniai, istoriniai, etnokultūriniai, urbanistiniai / architektūriniai⁶⁸³. Taigi, valakų reformos paveldas (gatviniai režinių kaimų struktūra bei išlikę miestelių plano fragmentai), vadovaujantis šio įstatymo nuostatomis, turėtų būti saugomas etnokultūriniuose ir urbanistiniuose draustiniuose. Valakinio paveldo apsauga turėtų tapti kompleksine, tai yra saugomi ne atskiri elementai, o visi išlikę komponentai – užstatymo struktūra, želdinių masyvai, sodybų išplanavimas, kelių tinklas, kultūrinis sluoksnis.

Gatvinių kaimų išsaugojimo metmenis bandoma apibrėžti ir kituose teisės aktuose. 2003 m. rugsėjo 16 d. Lietuvos Respublikos vyriausybė patvirtino Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikę programą, kurioje buvo akcentuota ir gatvinių kaimų įregistravimo Kultūros vertybių registre bei išsaugojimo būtinybė, siekiant etnografinių kaimų etninės kultūros paveldo ir gyvosios tradicijos, gamtos, istorijos, mitologijos, archeologijos vertybių išsaugojimo⁶⁸⁴.

Nors šiandieninė Lietuvos paveldosaugos teisinė bazė kreipiamą kompleksinės paveldo visumos išsaugojimo link, tačiau iki tol vykdyta orientacija į pavienių objektų kultūrinės vertės išsaugojimą padarė daug žalos – sunyko tie kraštovaizdžio elementai, kurie nebuvo vertinami kaip paveldo objektai. Pavyzdžiui, įrašant gatvinį kaimą kultūros paminklų sąrašą buvo saugomos tik statinių grupės, nekreipiant dėmesio į kaimo gatvę, susiformavusią želdinių sistemą, užstatymo planą ar kaimavietės kultūrinį sluoksnį. Kiek geresnė padėtis vyravo miestelių apsaugoje – čia saugotas ne tik aikštės planas bei gatvių tinklas, bet ir kultūrinis sluoksnis⁶⁸⁵.

⁶⁸³ *Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm>.

⁶⁸⁴ *Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=246663>.

⁶⁸⁵ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius, 1973; *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys)*. Vilnius, 1977; Kultūros vertybių registras [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>>; *Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas*. Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.

Paveldą suvokti kaip kompleksinį vienetą, kuriame kultūros ir gamtos objektai negali būti išsaugoti be ryšio vienas su kitu ir juos supančios aplinkos, reikalauja ir tarptautiniai dokumentai. Kultūros ir gamtos paveldo apsaugos konvencijoje skatinama pereiti nuo atskirų paminklų prie paveldo teritorijų apsaugos, kraštovaizdinę kultūros paveldo apsaugos sampratą formuoja Europos kraštovaizdžio konvencija⁶⁸⁶. Kultūros ir gamtos paveldas vertinamas kaip kompleksinė kraštovaizdžio vertybių sistema tik Lietuvos Saugomų teritorijų įstatyme. Čia ir paveldo objektai suvokiami kaip atskiri arba tankias grupes sudarantys gamtos ir kultūros paveldo objektai - kraštovaizdžio elementai, kuriems dėl jų vertės teisės aktais nustatytas specialus apsaugos ir naudojimo režimas⁶⁸⁷. Tuo tarpu Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatyme dominuoja tik kultūros paveldo terminas – karta iš kartos paveldimos, perimamos, sukurtos ir perduodamos kultūros vertybės, svarbios etniniu, istoriniu, estetiniu ar moksliniu požiūriu. Tie patys minėtieji kultūriniai draustiniai suvokiami ne kaip gamtos ir kultūros paveldo, bet tik kaip kultūros paveldo vietovė⁶⁸⁸.

Lietuvoje yra saugoma apie 50 kaimų, virš 50 sodybų ir apie 170 pavienių etninės architektūros pastatų⁶⁸⁹. Kadangi visiškai neatsižvelgiama į regioninius atrankos aspektus, daugiausia tokių objektų koncentruojasi Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Ir nei vieno Vidurio Lietuvoje geriau išlikusio gatvinio kaimo fragmentai nėra registruoti Kultūros vertybių registre⁶⁹⁰. Į Kultūros vertybių registrą tik pastaraisiais metais įrašyta Kleboniškių gatvinio kaimo

⁶⁸⁶ *Pasaulinio gamtos ir kultūros paveldo globos konvencija* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/konvencijos/paveldo_globos.htm>; *Europos kraštovaizdžio konvencija*. Vilnius, 2001.

⁶⁸⁷ *Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm>.

⁶⁸⁸ *Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>.

⁶⁸⁹ Remiamasi Kultūros vertybių registre pateikiamais duomenimis [žiūrėta 2012 m. kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/>>.

⁶⁹⁰ *Kultūros vertybių registras* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>>; *Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=246663>.

sodyba⁶⁹¹. Tai kol kas vienintelė Vidurio Lietuvos regione saugoma gatvinio režinio kaimo sodyba.

Kalbant apie gatvinių režinių kaimų apsaugą aktualūs ir tų kaimų kapinių apsaugos aspektai. Ankstesniame skyriuje jau aptarėme su kaimo kapinių samprata susijusius jų inventorizacijos procesus. Sovietmečiu, iki atliktos kapinių inventorizacijos ir po jos atlikimo, ypač daug gatvinių režinių kaimų kapinių buvo sunaikinta ar apnaikinta imant žvyrą kolūkių kelių remontui, kitoms ūkinėms reikmėms. Buvo pavyzdžių, kai kolūkyje kapinių žeme (kartu su kaulais) žvyruoti karvių bandokeliai, sausinta kiaulių vasaros stovykla⁶⁹². Dalis senųjų kaimų kapinių buvo išarta, sunaikinta melioracijos metu „dažnai ūkių vadovaujančių darbuotojų nurodymu“⁶⁹³. Vienais atvejais tai, matyt, nulėmė tarpinstitucinės koordinacijos nebūvimas, kitais - nežinojimas ir neišmanymas, ekonominiai interesai. Be to ir atliktoje kapinių inventorizacijoje, kaip vėliau pasirodė, buvo užfiksuotos nevisos kaimų kapinės. Šis faktas įtakojo didelės dalies tokių kapinių sunaikinimą (ypač melioracijos darbų metu). Visos šios aplinkybės nulėmė ir tai, jog 1977 – 1987 m. iš Kultūros paminklų sąrašo buvo išbraukti 373 sunaikinti archeologijos paveldo objektai. Dalies šių objektų paminklinė vertė taip ir liko neišaiškinta⁶⁹⁴. Kapinių naikinimo problemos vis dar aktualios ir šiuo metu – pastarųjų metų praktika, kai teismo sprendimu iš Kultūros vertybių registro buvo išregistruotos Tarandės kaimo senosios kapinės⁶⁹⁵, tokiu būdu jas leidžiant sunaikinti, tarsi sugražino paveldo apsaugos sistemą į sovietmečio laikotarpį.

⁶⁹¹ *Kultūros vertybių registre pateikiami duomenys apie Kleboniškių kaimo sodybą* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. lapkričio 21 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=33565>>.

⁶⁹² PRASCEVIČIUS, E. Ar gardi duonelė, išaugusi ant protėvių kaulų? *Komunizmo aušra*. 1988, Nr. 8.

⁶⁹³ Ten pat.

⁶⁹⁴ *Dakanis B.* Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje. In *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*. 1998, p. 104.

⁶⁹⁵ *Paveldo sargai griebiasi už galvos – ant žmonių kaulų vyksta statybos* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. balandžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.lrytas.lt/-13336305291331756632-paveldo-sargai-griebiasi-u%C5%BE-galvos-ant-%C5%BEmoni%C5%B3-kaul%C5%B3-vyksta-statybos.htm>>; *Tarandės senosios kapinės – objektas išregistruotas Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo nutartimi* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. balandžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=34869>>.

Nuo 1990 m. senųjų kapinių apsauga jau buvo reglamentuota paveldo apsaugos įstatymais⁶⁹⁶, kaimų kapinės pradėtos registruoti tuo metu rengtuose naujai išaiškinamų istorijos ir kultūros paminklų sąrašuose bei laikinosios istorijos ir kultūros paminklų apskaitos sąrašuose, vėliau ir Kultūros vertybių registre, suteikiant joms senųjų kaimo kapinių pavadinimą.

2004 m. pasikeitus Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymui paveldosaugos sistemoje įtvirtinta nuostata neberegistruoti Kultūros vertybių registre kapinių, kurių iki tol jame nespėta įregistruoti. Pavyzdžiui, Šiaulių apskrities teritorijoje Kultūros vertybių registre yra registruota apie 300 senųjų kaimo kapinių. Tuo tarpu neregistruotų tokios pat vertės kapinių yra žinoma daugiau kaip 500. Visos šios kapinės yra saugomos atskiru Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymo straipsniu, kaip neveikiančios kaimų kapinės⁶⁹⁷. Tačiau šios praktikos negalima vertinti teigiamai, kadangi neregistruotoms Kultūros vertybių registre kapinėms nerengiama jokia apskaitos dokumentacija, netikslinama atlikto kapinių kartografavimo ir inventorizavimo medžiaga, nevykdoma antkapinių paminklų inventorizacija.

Kalbant apie valakų reformos metu suformuoto ir per vėlesnius amžius išlikusio miestelių plano apsaugą, galime remtis Šeduvos miestelio pavyzdžiu. Nustatėmė, jog išliko šiame miestelyje valakų reformos įtakoje susiformavę stačiakampio plano fragmentai - aikštės planas bei gatvių tinklas. Šiam, į Kultūros vertybių registrą įtrauktam Kultūros paveldo objektui priežiūros, tvarkymo ir naudojimo sąlygas nustato kultūros paveldo objekto sklypų

⁶⁹⁶ Lietuvos Respublikos 1990 m. liepos 30 d. įstatymas Nr. I-433 „Dėl Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymo kai kurių straipsnių pakeitimo ir papildymo [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 18 d.]. Prieiga per internetą: <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=5174880E-95F8-4054-9AB0-B639EDCAC5DB>>; Lietuvos Respublikos 1994 m. gruodžio 22 d. Nekilnojamojo paveldo apsaugos įstatymas Nr. I-733 [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 18 d.]. Prieiga per internetą: <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=A9DC689D-574B-48A1-A8D7-9BC8AEE9D9F8>>.

⁶⁹⁷ Lietuvos Respublikos 2004 m. rugsėjo 28 d. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas Nr. IX-2452 [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 18 d.]. Prieiga per internetą: <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=82BB536B-EA13-4F9D-AB91-926B9B9755A3>>.

suplanavimo projektas, kuriame yra akcentuota XVI – XVIII a. pab. gatvių planinės struktūros ir aikštės užstatymo linijų apsauga⁶⁹⁸.

Valakų reformos paveldo apsaugą apsunkina keletas faktorių:

- šio paveldo inventORIZACIJOS nebūvimas,
- atsitiktinė objektų atranka,
- spartus objektų naikinimas / nykimas,
- ekonominiai aspektai.

Siekiant atrinkti svarbiausias šio paveldo vertybes, visų pirma būtina žinoti šios paveldo grupės istorinę raidą, atlikti išsamią šio paveldo inventORIZACIJĄ, vizualinių apžiūrų metu nustatčius objekto vertę ir išlikimo būklę bei įvertinus išlikimo galimybes, vykdyti vertingiausių objektų atranką. Iš tyrimo metu nustatytų valakų reformos paveldo elementų: gatvinių rėžinių kaimų bei reformos metu perplanuotų miestelių, mažiausiai reglamentuota ir silpniausiai vykdoma gatvinių kaimų atranka ir apsauga. Gatvinių kaimų atranka turėtų būti atliekama regioniniu ir tipologiniu požiūriu. Šiuo metu saugomi gatviniai kaimai atspindi tik Rytinius ir Pietrytinius Lietuvos regionus, kai turėtų atspindėti kiekvieno regiono ypatumus⁶⁹⁹.

Ilgą laiką buvo neapsispręsta ir dėl šių vertybių apskaitos pagrindo – pagrindinio apskaitos dokumento formos ir turinio. Nuo 1973 m. pagrindinis vertybių apskaitos dokumentas keitėsi kelis kartus – pasas, kultūros vertybės pagrindinis dosjė, Nekilnojamojo kultūros paveldo verinimo tarybos aktas. Tyrimo metu analizuojant gatvinių rėžinių kaimų apskaitos dokumentaciją nustatyta, kad didžioji dalis tokių, į kultūros vertybių registrą įrašytų kaimų neturi ne tik jokie apskaitos dokumento, bet ir nustatytų saugomos kaimo teritorijos planų, o dalis tokių kaimų turi tik XX a. 8-9 dešimtmečiais nustatytus teritorijų⁷⁰⁰ planus, kuriuose nėra jokių duomenų apie saugotinus kitus to kaimo elementus. Tokiuose planuose žymėtos tik saugomi kaimų

⁶⁹⁸ *Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas.* Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.

⁶⁹⁹ JARUKAITIENĖ, A. Etnografinių kaimų gyvenviečių apskaitos problemos. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas.* Rumšiškės, 2006.

⁷⁰⁰ Kultūros paveldo objekto teritorija - kultūros paveldo objekto užimamas ir jam naudoti reikalingas žemės sklypas ar kitas plotas, kuriam nustatomi paveldosaugos reikalavimai.

sodybų pastatai. Jokia kita apskaitos dokumentacija, kurioje be pastatų būtų nurodyti ir kiti saugotini kaimo elementai, šiai paveldo objektų grupei nebuvo parengta. Tik 2010 m. saugomiems gatviniams kaimams pradėti rengti nuo 2006 m. įsigalioję nauji kultūros paveldo apskaitos dokumentai – Nekilnojamųjų kultūros paveldo vertinimo tarybos aktai⁷⁰¹. Tokie apskaitos dokumentai yra parengti Pakalnių ir Rimašių gatviniams kaimams. Šiuose aktuose kaip saugomos vertingosios savybės jau užfiksuotos: kaimo gatvė, pakluonių keliukas, sodybų užstatymo tūrinė erdvinė kompozicija, medinių tvorų tipai, želdinių struktūra, kaimo gatvės, kiemų ir takų dangos⁷⁰².

Tačiau toks apskaitos procesas yra smarkiai vėluojantis. Didžioji dalis kaimų, nuo pirminio įrašymo į Kultūros vertybių registrą⁷⁰³ smarkiai pakito, o dalis jų prarado savo vertę. Pakito kaimų planinė struktūra, atsirado naujų gatvių, dalinai sunyko buvusios. Saugomuose kaimuose gausu ir disonuojančių su aplinka pastatų. Dalis namų buvo rekonstruoti: padidintos langų angos, namų sienos apkaltos plastiko lentelėmis. Sklypų rėžiai skaidyti didinant užstatymo tankį ir keičiant sodybos užstatymo struktūrą⁷⁰⁴. Tokie procesai ilgą laiką buvo nereguliuojami, o ir dabar paveldo apsaugos įstaigoms jau sunkiai besuvaldomi.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad Lietuvoje kaimų apskaitos procesas yra painus. Pavyzdžiui, saugomas Čižiūnų keturiasdešimt aštuonių sodybų gatvinis kaimas yra įrašytas į Kultūros vertybių registrą. Jokios apskaitos dokumentacijos neturi. 1973 m. Kultūros paminklų sąrašė nurodyta, kad šiame kaime turi būti saugoma 18 įrašytų sodybų ir 13 pavienių pastatų. Iš jų šiuo metu jau sunykę 4 pavieniai pastatai ir 2 sodybos, o trijose sodybose fiksuota perstatytų pastatų. Pastaraisiais metais šių objektų patikrinimo metu buvo

⁷⁰¹ Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos direktoriaus 2006 m. gruodžio 22 d. įsakymas Nr. Į-721 "Dėl Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybos akto formos pildymo aprašo patvirtinimo" [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=42788702-1891-4FC0-B8CD-18BFBD8CCA47>>.

⁷⁰² Kultūros vertybių registro duomenys apie Rimašių gatvinį kaimą [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=10312>>.

⁷⁰³ 1971 m. tokie kaimai buvo įtraukti į vietinės reikšmės architektūros paminklų sąrašą. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius, 1973, p. 333, 359-435.

⁷⁰⁴ *Kaimo statyba: Dzūkija*. Vilnius, 2012, p. 17-24.

užfiksuoti dar 5 rekonstruoti gyvenamieji namai (pakeisti langai, pristatyti nauji priestatai, verandos) ir nerasti dar 6 pastatai⁷⁰⁵. Visos kitos kaimo sodybos su pastatais iki šiol nesaugomos, nefiksuotos. Jau nekalbant apie tai, kad nesaugomi ir likę to kaimo elementai, tokie kaip užstatymo struktūra, rėžių ribos, želdinių formos ir tipai, kaimo gatvė.

Ryški tendencija, kai išlikusio valakinio paveldo kaitą ir nykimą nulemia naujų pastatų statyba - gatviniai kaimai bei juose išlikę rėžinių sodybų fragmentai vis sparčiau užstatomi naujais, disponuojančiais su aplinka, pastatais, o išlikę senieji praranda estetinį vaizdą, kartu suardoma senoji kaimo užstatymo struktūra. Siekiant išvengti šių procesų Saugomų teritorijų tarnybos iniciatyva buvo parengti leidiniai apie atskirų regionų kaimo statybą⁷⁰⁶. Šiuose leidiniuose apžvelgti regiono tradicinės architektūros bruožai, apibrėžti dėmenys, lemiantys regioninę vietos tapatumą ir statybos tradicijos tęstinumą, pateikti pastatų, siūlomų statyti saugomose teritorijose, projektiniai pasiūlymai ir pateiktos praktinio įgyvendinimo sąlygos⁷⁰⁷. Šiomis studijomis siekiama reguliuoti ir populiarinti idėją, kad saugomose teritorijose nauji statiniai neturėtų išsiskirti iš kultūrinės aplinkos, - jie turėtų būti beveik nepastebimi arba aplinką vizualiai papildyti. Akcentuota, jog kontrasto principu įterpiama novatoriška miesto architektūra visai netinka kultūriniais istoriniams kaimo kraštovaizdžiams, kuriuose svarbu išsaugoti tradicinio užstatymo ypatumus: nuo seno susiformavusias urbanistines struktūras, erdvių ir formų pobūdį⁷⁰⁸. Vienoje iš šių studijų yra populiarinama ir diendaržinio tvarto statymo idėja – pateiktas diendaržinio tvarto projektas⁷⁰⁹.

Tačiau kaip toks paveldas yra suvokiamas, aktualizuojamas ir saugomas kitose šalyse? Mūsų tyrimui aktuali Lenkijos ir Baltarusijos šalių patirtis valakų reformos paveldo apsaugoje. Šiuose regionuose yra išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų. Palenkės regione gatvinių kaimų apsaugoje

⁷⁰⁵ *Medžiaga apie gatvinius kaimus*. Kultūros paveldo departamento Alytaus teritorinio padalinio archyvas.

⁷⁰⁶ Ten pat; *Kaimo statyba: Vakarų Aukštaitija*. Vilnius, 2013; *Kaimo statyba: Rytų Aukštaitija*. Vilnius, 2010.

⁷⁰⁷ *Kaimo statyba: Dzūkija*. Vilnius, 2012, p. 16.

⁷⁰⁸ Ten pat.

⁷⁰⁹ *Kaimo statyba: Rytų Aukštaitija*. Vilnius, 2010, p. 62, 67.

dominuoja kompleksinė apsauga. Čia yra pilnai parengtas tokių objektų pirminis apsaugos lygmuo – kaimų apskaitos dokumentai⁷¹⁰. Šie dokumentai paruošti dar XX a. devintajame dešimtmetyje ir apima istorinius tyrimus bei saugomų elementų sąrašą, kuriame pastebima integralumo ir kompleksiškumo apsaugos svarba. Pavyzdžiui, Čyžu, Rybolų, Novoberezovo kaimuose saugomas ir kaimo keliukų, esančių kaimo ribose, tinklas. Tokia apsauga vykdoma atliktų istorinių bei architektūrinių tyrimų pagrindu. Išanalizavus Baltarusijos saugomų objektų sąrašą, jame nerasta duomenų, jog čia būtų saugomas nors vienas valakų reformos metu įkurtas kaimas⁷¹¹.

Kadangi valakų reforma suformavo naują gyvenviečių tipą bei pakeitė žemėvaldos, želdynų, inžinerines ir užstatymo struktūras - suformavo naują kraštovaizdį, tai ir saugomas turi būti konkrečios teritorijos, kuriose būtų daugiausia išlikusių valakinio kraštovaizdžio elementų. Pavyzdžiui – gatvinis režinis kaimas turi būti saugomas ne tik kaip liaudies architektūros pavyzdys, bet ir kaip valakų reformos pasekmė – sodybų išdėstymas, sklypų ribos, želdiniai, žymintys rėžių vietas, kultūrinis sluoksnis.

5.2.2. Apsauga išsaugant informaciją

Šis aspektas turėtų būti pagrįstas tyrimais ir mokslinės informacijos apie objektus kaupimu. Metodas galėtų būti taikomas vertingiems blogos fizinės būklės objektams, kurių išsaugoti nebėra galimybių bei kitiems išlikusiems, tačiau teisinės apsaugos neturintiems valakinio kraštovaizdžio elementams. Siekiant išsaugoti informaciją apie paveldo objektą būtina atlikti tokio objekto

⁷¹⁰ CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Czyże opracowana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1984. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku; CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Ryboły wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1985. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku; CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Nowoberezowo wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1987. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku.

⁷¹¹ *Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. gruodžio 15]. Prieiga per internetą: <livingheritage.by/Publikacyi/hkk%20spis.pdf>; *Незаконченныя спіскі* [žiūrėta 2012 m. gruodžio 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.sb.by/post/98329/>>.

tyrimus, fotofiksaciją, apmatavimus. Toks informacijos išsaugojimas yra vertingas ne tik mokslinių poreikių tenkinimui, bet ir bendram proceso pažinimui.

Savo tyrimu taip pat iš dalies pretenduojame į valakų reformos paveldo mokslinės informacijos išsaugojimą bei aktualizavimą. Kompleksinis valakų reformos paveldo tyrimas (lokalizavimas, inventorizavimas, būklės išaiškinimas ir kt.) ne tik leidžia suvokti šį paveldą kaip kompleksinį Lietuvos kraštovaizdžio įvairovės komponentą, bet ir fiksuoja informaciją apie atsirus šio kraštovaizdžio elementus.

Kadangi dalis valakinio kraštovaizdžio elementų yra potencialūs mokslinės informacijos šaltiniai istorijos, architektūros, etnografijos ar kitų mokslo sričių specialistams, tai ir apsauga saugant informaciją dažniausiai tėra vykdoma tik šių, specialistų iniciatyva. Tačiau tai nėra planingas ir vieningas procesas. Tokio proceso pastaruoju metu nevykdo ir paveldo apsaugos institucijos. Lietuvoje taip pat nėra jokios finansuojamos programos, kurios metu būtų fiksuojami nykstantys kraštovaizdžio elementai ir kurie nebus įrašomi į Kultūros vertybių registrą dėl ypač blogos būklės ar dėl kitų objektyvių priežasčių. Šio metodo taikymui yra būtina valstybės finansuojama planinga programa, kurios metu būtų atliekami objektų tyrimai, fotofiksacija, apmatavimai.

5.2.3. Apsauga perkeliant į muziejines teritorijas

Nesant galimybei valakų reformos paveldo elementų išsaugoti vietoje, siūloma juos saugoti muziejinėse ekspozicijose. Šiuo metu perkeltų pastatų iš gatvinių kaimų ir tų kaimų plano struktūros ekspozicijos yra Lietuvos liaudies buities muziejuje ir Daugyvenės kultūros istorijos muziejuje - draustinyje⁷¹².

Muziejų po atviru dangumi kontekste galima būtų išskirti Daugyvenės kultūros istorijos muziejuje – draustinyje atkuriamą valakų reformos metu

⁷¹² STANIKŪNAS, V. Mediniai architektūros objektai muziejuose po atviru dangumi. In *Mokslinė – praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006, p. 15-18.

įkurtą Kleboniškių kaimą. Šis kaimas įkurtas XVI a. viduryje po 1554-1556 m. Šeduvos krašte įgyvendintos reformos. Tuo metu matininkai Šeduvos klebonui atmatavo 25 valakų dydžio žemės sklypą Daugyvenės upės dešiniajame krante. Klebono žemėje pradėjęs kurtis kaimas vėliau gavo Kleboniškių vardą ir iki XIX a. vidurio išbuvo Šeduvos klebono nuosavybėje. Po 1831 m. sukilimo žemė iš klebono buvo atimta, kaimo gyventojai priskirti valstybinių valstiečių kategorijai. 1926 m. kaimas pradėtas skirstyti į vienkiemius. Išskirsčius kaimą, senoje kaimavietėje liko trys sodybos⁷¹³. 1989 m. kaime pradėta kurti kaimo buties ekspozicija, kuri yra Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus - draustinio dalis. Muziejus iš kitų tokio pobūdžio muziejų išsiskiria tuo, kad čia atkeliami pastatai statomi senųjų pastatų vietoje. Muziejuje siekiama atkurti senąjį kaimo vaizdą: užstatymo struktūrą bei išsaugoti dar išlikusius valakinio kraštovaizdžio elementus – plano fragmentus, išlikusias sodybas, jų pastatus, senąjį kaimavietės apželdinimą, sodybinių režių ribas. Perkeliamos sodybos čia statomos tokioje aplinkoje, kokioje ir susiformavo - gatviniame režiniame kaime (67-69 pav.).

Kiti muziejai įkurti neautentiškose vietose, daugiau orientuoti į kaimo architektūros ir buties eksponavimą, nei į buvusios kaimų užstatymo struktūros eksponavimą. Tokioje aplinkoje objektas praranda dalį savo vertės dėl pirminės jį supusios aplinkos praradimo.

⁷¹³ PRASCEVIČIUS, E. *Kleboniškių kaimas*. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas.

IŠVADOS

1. Prie naujos žemės naudmenų tvarkymo ir naudojimo sistemos XVI amžiuje buvo pereita dėl ekonominių ir administracinių priežasčių, siekiant modernizuoti ir optimizuoti mokesčių surinkimą bei suintensyvinti žemės ūko plėtrą. Valakų reformos užmojai pranoko visas vėlesniais laikotarpiais Lietuvoje įgyvendintas agrarines reformas. Reformą galima vertinti keliais aspektais: socialiniu, ekonominiu ir techniniu. Ekonominiai valakų reformos tikslai - būtinybė padidinti valstybės išdo pajamas, sąlygojo socialinius pokyčius bei techninio pobūdžio pertvarkymus. Pastarieji visiškai pakeitė visas ankstesnes savaimingai susiklosčiusio ikivalakinio kraštovaizdžio teritorines ir užstatymo struktūras bei suformavo naują kraštovaizdį. Šis kraštovaizdis bei atskiri jo elementai – tai ambicingos, Europos mastu svarbios, ūkio modernizavimo ir optimizavimo reformos paveldas.

2. Valakų reformos vykdymo metu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdžio planinė ir erdvinė struktūra buvo formuojama pagal konkretų, iš anksto suplanuotą ir Valakų reformos nuostatais reglamentuotą modelį. Reforma pasireiškė šiais kraštovaizdį pertvarkiusiais veiksmais:

- žemių išmatavimu valakais;
- taisyklingos trilaukės režinės sistemos įvedimu;
- žemės ir miško naudmenų tikslų ribų nustatymu;
- kaimų struktūros pertvarkymu;
- miestų ir miestelių plano pertvarkymu;
- palivarkų tinklo plėtimu;
- naujų dirbamos žemės plotų įsisavinimu miškų ūkio sąskaita.

3. Valakų reformos metu *kaimo* kraštovaizdyje susiformavo taisyklinga trilaukė režinė sistema, gatviniai režiniai kaimai su nauja sodybos planine užstatymo struktūra, paplito naujas pastato tipas – diendaržinis tvartas, plėstas palivarkų tinklas. Kaimo kraštovaizdžio struktūroje ėmė dominuoti taisyklingų formų elementai: dirbami laukai buvo sujungti į taisyklingus vientisus masyvus, kuriuos dalino taisyklingi lygiagretūs rėžiai bei juos skiriančios

ežios, susiformavo tiesios kaimo gatvės, taisyklingi sodybiniai rėžiai. Įgyvendinus reformą ir pertvarkius senuosius, ikivalakinius kaimus bei įkūrus naujus, gyvenviečių tinklas sutankėjo bei įgavo naują struktūrą.

Valakų reforma nulėmė valstybinių *miestų ir miestelių* žemėnaudos bei užstatymo struktūrų pokyčius. Reforma tapo pirmu planingu miestų ir miestelių plano raidos etapu. Savaimė susiformavusį linijinį ir radialinį miestų ir miestelių planą pakeitė stačiakampio plano struktūra, buvo įsteigta naujų miestelių. Miestų ir miestelių žemėvalda buvo pertvarkyta taisyklingo trilaukio principu.

Miškų ūkio kraštovaizdžio pokyčiai buvo vykdomi keliais aspektais. Siekiant įsisavinti kuo daugiau dirbamos žemės plotų, dalis miškų teritorijų, tinkamų arimams įrengti ir žemdirbystei vystyti, buvo išmatuota valakais, šiuose valakuose įkurdinti valstiečiai. Tokiu būdu, miško valakų sąskaita, buvo kolonizuotos mažai apgyvendintos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos. Arimams įrengti netinkami miškai valakiniais rėžiais nematuoti ir neskirstyti, tačiau buvo nustatytos ir pažymėtos tikslios tokių miškų masyvų sienos ir ribos bei apskaičiuotas jų bendras plotas valakais.

4. Esminiai valakų reformos metu suformuoti miestų, miestelių, kaimų žemėvaldos struktūros bei kaimų užstatymo struktūros principai be žymesnių pakitimų, virtę tradicija, išsiliko iki XIX a. - XX a. vidurio. Per visą šį laikotarpį, pokyčiai žemėvaldoje daugiausia vyko veikiant žemės valdų pasidalijimo šeimos narių tarpe procesams. Valaką dalinant išilgai, rėžių skaičius didėjo, o rėžių plotis – siaurėjo. Su valako dalinimosi procesais susiję ir gatvinių rėžinių kaimų plano pokyčiai: šeimos nariams dalinantis valaką, kaime didėjo sodybų skaičius, o sodybiniai rėžiai siaurėjo – jie buvo dalinami išilgai, vėliau, dalyje kaimų imti dalinti ir skersai. Reformai suformavus gatvinį rėžinį kaimą bei reglamentavus sodybos užstatymą, čia, veikiant naujoms tradicijoms, ekonominiams ir socialiniams veiksniams ėmė vystytis ir kaimų architektūrinės tradicijos – tobulėjo planinės ir konstrukcinės gyvenamųjų ir ūkinių pastatų struktūros, keitėsi architektūrinės formos. Ilgainiui susiformavo nauji valakinio kraštovaizdžio elementai – kaimo

apželdinimo struktūra, medžių eilės, tvoros, ežios, žymėję ir skyrę sodybinius bei laukų režius vienas nuo kito. Dalyje reformos metu išmatuotų užusienių įsikūrė sodybos ar nedideli, savaimingai susiformavusios planinės struktūros kaimeliai. Iki pat XIX a. - XX a. vidurio kaimų sodybose statyti diendaržiniai tvartai. Šie elementai yra reformos metu suformuotų ir per keturis šimtmečius išlaikytų normų rezultatas.

Reformos metu suformuoto miestų ir miestelių plano pokyčiai buvo daug intensyvesni nei kaimų. Juos įtakojo savaiminga ir planinga statyba, karai, gaisrai, vėlesnių laikotarpių planinės rekonstrukcijos.

5. Valakų reformą galime laikyti vienu svarbiausių chronologinių aspektų kaimų kapinių istorijoje. Dalies šiuo metu šalia kaimų išlikusių kapinių įkūrimą galėtumėme sieti su kaimo įkūrimo data. Palaidojimai prie kaimų buvusiose kapinėse istoriniuose šaltiniuose minėti per visą XVI a. II pusės – XX a. pradžios laikotarpį. Istorinių šaltinių duomenis palyginus su archeologinių tyrimų medžiaga, nustatyta, kad po atliktos valakų reformos įkūrus kaimą naujoje, iki tol neapgyvendintoje vietoje buvo kuriamos ir naujos laidojimo vietos. Jei į įkurto ar pertvarkyto kaimo teritoriją pateko senoji laidojimo vieta, ten buvo laidojama ir toliau. Iki XVIII a. pabaigos - XIX a. dalis kaimų gyventojų mirusiuosius laidojo ir bažnyčių šventoriuose. XIX a. imta laidoti naujai įkurtose parapinėse kapinėse. Tačiau iki pat XX a. vidurio dalyje kaimų išliko tradicija laidoti mirusiuosius šalia kaimų buvusiose kapinėse.

6. Reforma nulėmė pirmą planingą Lietuvos kelių tinklo pertvarkymą. Pakeitus žemėnaudos ir žemėvaldos formas, suformavus naują gyvenviečių tinklą, buvo pertvarkytas ir vietinių kelių tinklas, jungęs kaimus tarp savęs, su palivarkais, dvarais ir miesteliais. Pagrindiniai prekybiniai keliai liko tokie, kokie buvo susiformavę iki valakų reformos. Kaimo valdoje buvusį kelių ir keliukų tinklą sudarė: kaimo gatvė, keliai vedę į gretimus kaimus, miestelį, į palivarką, keliukai vedę į laukus, į miškus, kapines, „išgenų“ (skirtas ginti gyvulius į pievas) keliukas, pakluonės keliukas, „sienkelis“ (kelias, skyręs kaimo laukus).

7. Pokyčiai Lietuvos kraštovaizdyje vyko ir steigiant palivarkus. Tyrimo metu nustatyta, kad dalis šių palivarkų, vėlesniais amžiais tapo dvarais. Kita dalis išnyko, arba buvo panaikinti. Valakų reformos paveldu galime laikyti vietas, liudijančias apie XVI a. įkurtą ir tam tikrą laikotarpį čia egzistavusį palivarką.

8. Valakų reformos metu Upytės valsčiaus valstybinėse žemėse buvo įkurti 357 kaimai su 204 užusieniais bei pertvarkyti 2 miesteliai. Šaltinių, leidžiančių nustatyti reformos metu Upytės valsčiuje įkurtų valstybinių palivarkų skaičių neturime. Analizei panaudojus XIX a. - XX a. pradžios žemėlapius bei kaimų planus, buvo lokalizuoti 287 Upytės valsčiaus inventoriuje minėti kaimai. Nustatyta, kad jau nėra 103 kaimų tais pavadinimais, kokiais jie nurodyti XVI a. inventoriuje. Tyrimo metu nerastas 70 kaimas. Iš jų 32 kaimams nustatyti pavyko tik apytikres buvimo vietas.

Atlikus dalies lokalizuotų kaimų lauko tyrimus nustatyta, kad Upytės valsčiuje XVI a. įvykdyti kraštovaizdžio pokyčiai gali būti atpažįstami šių dienų kraštovaizdyje kaip paveldo objektai. Šis valakų reformos paveldas liudija ne tik apie XVI a., bet ir apie visą laikotarpį iki XXI a.

Lauko tyrimų metu inventorizavus 20 kaimų, nustatyta, jog išliko šie valakinio kraštovaizdžio elementai:

- kaimai su beveik pilna gatvinio režinio kaimo bei sodybų planine struktūra, sodybinių rėžių ribomis, kaimo gatve, kaimo apželdinimo fragmentais;
- kaimai, kuriuose išlikę gatvinio režinio kaimo užstatymo fragmentai - kelios sodybos su planine užstatymo struktūra, sodybinių rėžių ribos, kaimo gatvė, buvusių sodybinių rėžių bei kaimo gatvės apželdinimo fragmentai;
- kaimai, kuriuose išliko tik pavieniai valakinio kraštovaizdžio elementai - kaimo gatvė, buvusių sodybinių rėžių ar kaimo gatvės apželdinimo fragmentai.

Nustatyti kaimai, kuriuose neišliko jokių valakinio kraštovaizdžio elementų. Tokie kaimai yra arba visiškai išnykę, arba kaimavietė užstatyta

nauja gyvenvietė. Šalia dalies gatvinių kaimų išliko senosios tų kaimų kapinės. Tyrimo metu identifikuotas vienas kaimo užusienis, kuriame šiuo metu yra įsikūręs vienkiemis. Nustatyta, kad išliko fragmentinis kelių, jungusių kaimus, tinklas. Miesteliuose liko stačiakampio plano aikštės struktūra ir pagrindinių gatvių tinklas. Be šių, elementų, visų gatvinių rėžinių kaimų bei miestelių vietose susiformavo kultūrinis sluoksnis. Tirtose teritorijose neišliko jokių trilaukės rėžinės žemėnaudos fragmentų.

9. Svarbiausios priežastys nulėmusios valakinio kraštovaizdžio kaitą bei jo elementų gausesnę ar mažesnę išlikimą buvo XIX – XX a. įgyvendintos agrarinės reformos. Šios reformos pakeitė valakų reformos metu suformuotas žemėvaldos bei žemėnaudos formas, pertvarkė kelių tinklą, kaimo bei sodybų užstatymo struktūrą. Dėl šių pokyčių dalyje Lietuvos regionų valakų reformos paveldas tapo sunkiai atpažįstamas ir suvokiamas.

10. Nors tipologinė paveldo samprata nuolat plečiasi, paveldosaugos sistemoje valakų reformos paveldo terminas neegzistuoja. Iki šiol valakų reformos paveldas saugotas išlaikant pavienių - elementinių objektų kultūrinę vertę, nepaisant jų pirminės kompleksinės visumos. Lietuvos Respublikos įstatymais jau bandoma įtvirtinti kompleksinę arba integraliąją atskirų šio paveldo elementų – gatvinių-rėžinių kaimų, miestų ir miestelių istorinių dalių - apsaugą. Tačiau pats valakų reformos paveldas vis dar nėra suprastas ir įvertintas kaip kompleksinis Lietuvos kraštovaizdžio įvairovės komponentas. Išsaugoti valakų reformos paveldą galime tik pilnai jį inventorizuoti ir įvertinti. Galimi trys kompleksinio lygmens valakų reformos paveldo apsaugos būdai: objektus paliekant saugoti vietoje, perkelti į muziejines ekspozicijas, tačiau tuo artimesnę objektui istorinę aplinką, išsaugant tik informaciją apie paveldo objektą.

ŠALTINIAI

1. 1387 m. vasario mėn. D. k. Jogaila užrašo Vilniaus vyskupui daug žemių ir šiaip turtų. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 58.
2. 1511 m. spalio mėn. 2 d. D. k. Žygimanto senojo raštas, kuriuo Žemaitijos seniūnui Stanislovui Kęsgailavičiui patvirtinami pirmesnių didžiųjų kunigaikščių duoti ir naujai duodami kaimai su žmonėmis, ežerai ir kt. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 99-100.
3. 1514 m. kovo mėn. 28 d. nuostatai didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 101.
4. 1529 m. sausio mėn. 8 d. Didžiojo kunigaikščio Žemaitijos valsčių prievolės. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 105-106.
5. 1529 m. sausio mėn. Vilniaus ir Trakų vaivadijų didžiojo kunigaikščio dvarų ūkis ir valstiečių prievolės. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 106-108.
6. 1554 m. birželio 2 d. valakų matininko Jono Sapiegos pažymėjimas apie Gikonių, Čelkių ir Smilgių žemės matavimus. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 256-3162.
7. 1554 m. gruodžio mėn. 4 d. Vilniaus tijunystės – Nemenčinės ir Linkmenų valsčių – inventorių. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 29-131.
8. 1554 г. Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1870, т. 8, с. 3-120.
9. 1555 m. raštas, kuriuo matininkas Abramus Kunca prisipažįsta, kad atidavė Upytės žemininkui Motiejui Andrejevičiui kompensaciją žmonėmis ir žemėmis prie Lavenos upelio už ankstesnio matininko atimtus valakus prie Micevičių kaimo. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 77-55.
10. 1556 metų Upytės valsčiaus inventorių. Vilnius. 2011.

11. 1557 m. balandžio mėn. 1 d. D. k. Žygimanto Augusto valakų įstatymas. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 176.
12. 1557, апреля 1. „Устава на волоки“, данная Великому Княжеству Литовскому великим князем Сигизмундомъ Августомъ . *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 539-585.
13. 1557, октября 20. Дополнения и исправления Уставы на волоки, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, р. 585-590.
14. 1558 m. *Lauryno Makoveckio revizorinis raštas apie Dubo ar Dubų dvaro (Dubien) žemės sukeitimą su Volpos valsčiaus Tupičanų kaimo žeme*. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 273-2395.
15. 1558, июня 20. Постановления великаго князя Сигизмунда Августа объ отправлении подводной повинности городами, местечками и Русскими волостями, о налоге на торговлю, шинкъ и ремесло и объ организации подводнаго дела. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 592-599.
16. 1558, мая 20. Инструкция, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 590-592.
17. 1558, мая 20. Инструкция, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августом ревизором и мерникомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, р. 590-592.
18. 1558, октября 20. Дополнения и исправления постановлений отъ 20 июня 1558 года, установленныя великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 599.
19. 1560 m. liepos mėn. 30 d. Račiūnų vaitystės, Ašmenos valsč., inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 140-141.

20. 1562 (?) m. Beržių vaitystės inventorius. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, t. 1, 1934, p. 147.
21. 1562 m. spalio mėn. 31 d. Valsčiaus vaitų pareigos, prižiūrint valstiečių gyvenimą ir ūkininkavimą. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1, p. 178.
22. 1562 г., Октября 30. Разграничительный акт Коршевской волости. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна. 1898, т. XXV.
23. 1566 года. Инвентарь волости Кретинской, принадлежащей кь королевскимь имениямь. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XIV, 1888.
24. 1567 m. raštas, kuriuo Upytės laikytojas Ivanas Krošinskis ir karaliaus revizorius Upytės valsčiuje Vaitiekus Devialtovskis nurodė Timofiejui Teterinui, kad karaliaus valia jo turėtą 31 valaką žemės Kryklėnų ir Kirkilėnų kaimuose pakeitė į tokį pat žemės kiekį Balių ir Barklainių kaimuose. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8-761.
25. 1567 m. revizoriaus J. Steckevičiaus ir Biržų seniūno Kaspero Šveikausko surašytas aktas, kuriame pažymėti žemės pakeitimai tarp Hriškovičienės – Rodovienės valdomo Biržų dvaro ir Juknų kaimo karališkųjų valstiečių. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F31-193.
26. 1567, февраля 27. Устава и инструкция господарскимь лесничимь, данная великимь княземь Сигизмундомь Августомь. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, с. 622-628.
27. 1568 m. Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus Užnerio dvarų administratoriaus raštas apie matininko Liaskovskio, matuojant Labanoro dvarą per klaidą prijungtą Maišiogalos klebono Virkovskio valstiečio Jono Bernevičiaus žemę ir atlyginimą jam. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F273-2397.

28. 1569 г. Королевская инструкция ревизорамъ королевскихъ имений о доходахъ съ нихъ. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1867, т. III, с. 31-33.
29. 1578 г. Июля 14. Инвентарь королевскаго имения Бирштань. *Акты издаваемые Виленскою коммиссиею для разбора древнихъ актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. XXV, 1898, с.108-114;
30. 1580 m. nesurinktų Upytės valsčiaus mokesčių registras (1749 m. nuorašas). In *1556 metų Upytės valsčiaus inventorius*. Vilnius, 2011.
31. *1584-1585 m. Upytės žemės teismo knyga*. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 7.
32. 1594 г. Уставъ повинностей, волностей и волочной померы волости Могилевской. *Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси*. Вильна, 1867, т. 1, с. 186-196.
33. 1619 m. lapkričio 5 d. Šiaulėnų dvaro ir miestelio, Viduklės pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1962.
34. 1652 m. balandžio 24 d. Raudondvario ir Panemunės palivarko, Vilkijos pavieto, inventorius. *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1962.
35. 1820 m. vasario mėn. 20 d. Skuodo valstiečių prievolės žemvaldžiui. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1955, t. 1.
36. *Akt Inwentarza Exdiwizerskiego IMc PP Szredersom służącego. Roku Tzsiąc Siedemset Czyterdziestego Dziewiątego Mca Marca Siediemnastego Dnia*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. SA 4761, l. 204-222.
37. BALĖNAITĖ, L. *Šeduvos miesto urbanistikos paminklo istoriniai tyrimai*. Vilnius, 1992. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus draustinio archyvas.
38. *Breslaujos dekanato vizitacija. 1782-1783 m.* Vilnius. 2008.
39. *Carte generale de la Pologne avec tous les États qui en dependent...* [Kartografija] [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: < [http://atmintis.mb.vu.lt/fedora/repository/gluosnis%3AVUB01_000331340/-/CARTE%20GENERALE%20DE%20LA%](http://atmintis.mb.vu.lt/fedora/repository/gluosnis%3AVUB01_000331340/-/CARTE%20GENERALE%20DE%20LA%20)

20POLOGNE%20avec%20tous%20les%20Etats%20qui%20en%20dependent.
..%20%5BK artografija%5D%20>.

40. CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Czyże opracowana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1984. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku.

41. CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Ryboły wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1985. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku.

42. CYBULKO, Z. *Dokumentacja historyczno-przestrzenna do planu zagospodarowania przestrzennego wsi Nowoberezowo wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*. Białystok. 1987. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku.

43. ČERNIAUSKAS, M. *Radviliškio rajono 1981 m. archeologijos paminklų žvalgomųjų tyrinėjimų ataskaita*. Vilnius. 1981. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus-draustinio archyvas.

44. DAKANIS, B.; STANKUS J. *Vadagių (Renavo) senosios kapinės* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.archeologijosdraugija.lt/atl/2006/171-172.pdf>>.

45. *Dambavos Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1809-1827*. Dambavos Dievo Apvaizdos bažnyčios archyvas.

46. *Dambavos Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1828-1834*. Dambavos Dievo Apvaizdos bažnyčios archyvas.

47. *Europos kraštovaizdžio konvencija*. Vilnius, 2001.

48. *Gustonių kaimo planas*. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2580, p. 95.

49. *Inwentarz 1561 r. miasto Knyszyn. In Akta albo sprawy Knyszyna. 1553-1580*. Białystok, 1999.

50. *Inwentarz dworu i włości starostwa Pienianskiego. 1672 roku*. Lietuvos Valstybės istorijos archyvas. SA3765 (I).

51. *Inwentarz Dzierzawy Abelskiej w powiatu Wilkomiesskim. Roku 1567.* Lietuvos valstybės Istorijos archyvas. SA 3765 (I).
52. *Inwentarz dzierzawy Uszpolskiej. 1663 roku.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas. SA3765 (I).
53. *Inwentarz mierczy folwarku Senkanskiego.* Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8, b. 1727.
54. *Inwentarz probostwa calego do Kaplicy Królewskiej świętego Kazimierza.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 525, ap. 8, b. 1178.
55. *Inwentarz starostwa Telszewskiego. 1677 roku.* Lietuvos Valstybės istorijos archyvas. SA3765 (I).
56. *Jakubonių ir Jasonių kaimų planas.* Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2618, p. 133.
57. JUKNEVIČIUS, A., *Kleboniškių kaimas Radviliškio rajone. 2000 m. žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita.* Kėdainiai, 2001. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus - draustinio archyvas.
58. JUKNEVIČIUS, A., *Kleboniškių kaimas Radviliškio rajone. 2001 m. žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita.* Kėdainiai, 2002. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus - draustinio archyvas.
59. *Kapinių apskaitos ir kartografavimo darbų nurodymai.* Vilnius, 1981.
60. *Karte des Westlichen Russlands* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=KWR100>>.
61. *Kauno gubernijos braižykla.* Kauno apskrities archyvas, f. I-66, ap. 4-5.
62. *Kauno gubernijos liustracinė komisija (Ковенская губернская люстрационная комиссия).* Lietuvos Valstybės istorijos archyvas, f. 1295, ap. 1.
63. *Kazimiero teisyas (1468 m.).* Vilnius, 1967.
64. KAZIMIERSKI, J. Rejestr pomiarowy miasta Suraża z roku 1562. *Teki Archywalne.* 1954.
65. *Kleszele. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Kleszczel opracowane na zlecenie Wojewódykiego*

Konserwatora Zabytków w Białymstoku. Białystok, 1980. Archywm Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

66. *Krakių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų ir parapijiečių sąrašų knyga. 1714-1746*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1122, ap. 1, b. 6.

67. *Krinčinas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės laikų dokumentuose*. Krinčinas, 2011.

68. *Kultūros vertybių registras* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kvr.kpd.lt/heritage/>>.

69. *Kultūros vertybių registras. Kultūros paveldo centro duomenų bazė „Voruta“* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. Kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.kpc.lt/index.php?Lang=34&ItemId=28602>>.

70. LAPPO, J. *1588 metų Lietuvos statutas. Tekstas*. Kaunas, 1938, t. 2.

71. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės 1613 metų žemėlapis tekstas. In *Kraštas ir žmonės*. Vilnius, 1983.

72. Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=246663>.

73. Lietuvos etnografinių kaimų išlikimo ilgalaikė programa [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=246663>.

74. Lietuvos kelių aprašymai, padaryti kryžiuočių žvalgų XIV amžiuje. In *Kraštas ir žmonės*. Vilnius, 1983.

75. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522-1529). Užrašymų knyga 12*. Vilnius, 2001, nr. 31, 55, 69, 89, 124, 647.

76. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380-1584). Užrašymų knyga 1*. Vilnius, 1998, nr. 152.

77. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440-1523). Užrašymų knyga 10*. Vilnius, 1997, nr. 29.

78. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440-1498). Užrašymų knyga 3*. Vilnius, 1998, nr. 6.

79. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479-1491). Užrašymų knyga 4.* Vilnius, 2004, nr. 2, 11, 45, 90.
80. *Lietuvos Respublikos 1990 m. liepos 30 d. įstatymas Nr. I-433 „Dėl Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų apsaugos ir naudojimo įstatymo kai kurių straipsnių pakeitimo ir papildymo* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 18 d.]. Prieiga per internetą: <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=>>.
81. *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978-1990).* I dalis. Vilnius, 1993.
82. *Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio politikos krypčių aprašas* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. spalio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=246397&p_query=&p_tr2=2>.
83. *Lietuvos Respublikos Kultūros ministro 2011 m. birželio 15 d. įsakymas Nr. IV-447 „Dėl Lietuvos Respublikos Kultūros ministro 2005 m. balandžio 15 d. įsakymo Nr. IV-150 „Dėl nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo ir atrankos kriterijų aprašo patvirtinimo“ pakeitimo* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=402073&p_query=&p_tr2=2>.
84. *Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2013 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkpai.htm>.
85. *Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/saugomu_teritoriju.htm>.
86. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys).* Vilnius, 1977.
87. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas.* Vilnius, 1973.
88. *Lietuvos TSR Ministrų tarybos 1979 m. lapkričio 30 d. nutarimas Nr. 386 „Dėl tolesnio kapinių tvarkymo Respublikoje“* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 14 d.]. Prieiga per internetą: <<http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=69CE8992-B132-4C1B-B4AD-9E788C8A2AC8>>.

89. *Lietuvos vietovių topografiniai planai*. Valstybės įmonės Valstybės žemės fondo archyvas.
90. *Lietuvos žemėlapis* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. sausio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.maps.lt/map/default.aspx?lang=lt>>.
91. *Lygumų valsčiuje vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b.50.
92. Lustracja starostwa Kleszczelewskiego przez Dziewiałtowskiego w roku 1560 czyniona z Pomiarą włóczną i placową. *Studia Podlaskie*. 1991, t. 3.
93. *Lustracje dóbr królewskich XVI-XVIII wieku. Lustracje województwa Podlaskiego 1570 i 1576*. Warszawa, 1959.
94. *Medžiaga apie gatvinius kaimus*. Kultūros paveldo departamento Alytaus teritorinio padalinio archyvas.
95. *Medžiaga apie Raginėnų kaimą*. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus–draustinio archyvas.
96. MERKEVIČIUS, A.; KANARSKAS, J.; NEMEIKAITĖ, L. *Tyrinėjimai Kurmaičių mikroregione* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. kovo 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.archeologijosdraugija.lt/atl/2010/139-144.pdf>>.
97. *Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas* [interaktyvus] [žiūrėta 2013 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/istatymai/nkvai.htm>.
98. *Padubysio valsčiaus Galminaičių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 36.
99. *Padubysio valsčiaus Minaičių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 33.
100. *Pakruojo rajono kapinių inventorizacijos byla*. Kaunas, 1981. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.
101. *Papročių teisės anketų byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos skyriaus archyvas.
102. *Pasaulinio gamtos ir kultūros paveldo globos konvencija* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.heritage.lt/t_aktai/konvencijos/paveldo_globos.htm>.

103. Pirmojo Lietuvos statuto tekstas. In VALIKONYTĖ, I., LAZUTKA, S. ir GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001.
104. *Polska XVI wieku pod Względem geograficzno-statystycznym. Tom VI. Część I-sza. Podlasie. Źródła dziejowe. Tom XVII. Część I-sza*. Warszawa, 1908.
105. *Pranešimas komisijos, LDK Žygimanto Augusto skirtos 1559 X 2 ištirti ginčo tarp ieškovo – d. k. dvarionies Ivano Vyšetrvkos ir atsakovų – Markovo tenutos Chotutičių ir Oleškovičių kaimų valstiečių dėl žemių, kurios buvo paimtos iš Vyšetrvkos per valakų matavimą*. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F256-1915.
106. *Radviliškio rajono kapinių inventorizacijos duomenys (pagal 1986 m. lauko darbų medžiagą)*. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus-draustinio archyvas.
107. *Radviliškio rajono Pakalniškių apylinkės kapinių inventorizacijos duomenys (pagal 1986 metų lauko darbų medžiagą)*. 1987. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus-draustinio archyvas.
108. *Raseinių apskrityje vykdytų ekspedicijų byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 22.
109. *Rejestr Zabytków* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. kovo 2 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nid.pl/idm,160,rejestr-zabytkow.html>>.
110. *Senujų matininkų raštai*. Kaunas, 1994.
111. *Smilgių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1840-1868*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1056, ap. 1, b. 1.
112. *Smilgių Romos katalikų bažnyčios mirties metrikų knyga. 1868-1883*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. f. 1056, ap. 1, b. 4.
113. *Šaukėnų valsčiaus Jurgoniškių kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 46.
114. Šeduvos karčemos architektūriniai –konstrukciniai tyrimai. Daugyvenės kultūros istorijos muziejaus – draustinio archyvas, f. RPT, ap. 23, b. 63.1652 m. balandžio 24 d. Raudondvario ir Panemunės palivarko, Vilkijos pavieto, inventorių. *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1962.

115. *Šeduvos Miesto gyventojams apsodinimui medeliais kelių-vieškelių privalomoji instrukcija*. Šeduva. 1924.
116. *Šeduvos seniūnijos inventorius. 1772*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 3868.
117. *Šiaulėnų valsčiaus Jokubiškės kaime vykdytos ekspedicijos byla*. Šiaulių „Aušros“ muziejaus Etnografijos skyriaus archyvas, b. 28.
118. *Šimonių seniūnijos Upytės pavieta, perduotos nuomai Ignacui Kuženeckiui, inventorius 1782*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 11516.
119. *Tarpukario Lietuvos topografiniai žemėlapiai* [DVD]. Vilnius, 2010.
120. *Ukmergės dekanato vizitacija. 1784 m.* Vilnius, 2009.
121. *Upytės pavieto karališkų valdų, seniūnijų ir tenutijų mokesčių tarifai. 1764 m.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 3282.
122. *Upytės pavieto seniūnijų ir karališkų valdų kvartos mokesčio tarifai. Liustracija. Dūmų ir gyventojų sąrašai. 1789*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 3358.
123. Ustawa powinności z wolności poddanych włości Bobruiskiey s pomiary włoczney. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, 1898, т. XXV, с. 323-330.
124. *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. kovo 5 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nid.pl/idm,55,prawo-ochrony-zabytkow.html>>.
125. *Vabalninko, Šimonių, Mikališkio, Prūselių, Paberštelių ir Bernatonių seniūnijų Upytės pavieta liustracija. 1798*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 11550.
126. *Valstybės įmonės Registrų centras skaitmeninė duomenų bazė* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. sausio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.registrucentras.lt/adr_pub/>.

127. *Vietinės reikšmės Urbanistikos paminklo UV41 – Šeduvos miesto, sklypų suplanavimo projektas*. Vilnius, 1998. Kultūros paveldo departamento Šiaulių teritorinio padalinio archyvas.
128. *Vilkapjūvių kaimo planas*. Kauno technologijos universiteto biblioteka, Zm 2583, p. 90.
129. *Vilniaus ir Kauno gubernijų žemdirbystės ir valstybės turtų valdyba (Управление земледелия и осударственных имуществ Виленской и Ковенской губернии)*. Lietuvos Valstybės istorijos archyvas, f. 525, ap. 2, 8.
130. *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija. 1782 m.* Vilnius, 2001.
131. *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579)*. Vilnius, 1998.
132. *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611-1651 m.)*. Vilnius, 2011.
133. *Žemės ūkio ministerijos Žemės tvarkymo departamentas*. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 1250, ap. 4-5.
134. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Инвентари и Разграничительные акты*. Вильна, т. VI, 1888.
135. *Акты относящиеся к истории Западной России*. Санктпетербург, 1848, т. III.
136. *Атлас-Петроспектива. Современная - Трехверстная* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://boxpis.ru/gkg/3vall_google.php?u=wiki_gubKovenskaj&l=23.921871&b=54.896650&m=13&dl=0&db=0>.
137. *Географический словарь древней жомойтской земли XVI столетия: составленный по 40 актовым книгам Русского земского суда Виленского центрального архива древних актовых книг - губерний Виленской, Ковенской, Гродненской и Минской Иванов Яковлевичем Спрогисом*. Вильна, 1888.
138. *Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. gruodžio 15]. Prieiga per internetą: <livingheritage.by/Publikacyi/hkk%20spis.pdf>.

139. ДОЎНАР, Т. І.; САТОЛІН, У. М.; і ЮХО, Я. А. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Мінск, 2003.
140. *Инвентарь Упитской волости, въ Жмудской Земле*. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skygius, f. 16-132.
141. Инструкция ревизорамъ, посылаемымъ въ Жомйтское староство. 1569 г. In ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Очерки организации западно - русского крестьянства в XVI веке*. Киев, 1905, с. 116.
142. *Ковенская губерния за время 1843-1893*. Ковна. 1893.
143. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Ковенская губерния*. Санкт-Петербург, 1861.
144. Определение состава и границъ новыхъ поветовъ Великаго Княжества Литовскаго, созданныхъ реформою 1565-1566 годовъ, а также назначение местъ для земскихъ судовъ въ поветахъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30.
145. *Ревизия пуцъ и переходовъ звериныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжестве Литовскомъ, съ присовокуплениемъ грамотъ и привилегий на входы въ пуци и на земли, составленная Мстибоговскимъ Григориемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году*. Вильна, 1867.
146. *Старинные топографические карты уездов и губерний Российской Империи* [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. rugsėjo 15 d.]. Prieiga per internetą: < <http://kartolog.ru/> >.
147. Устава и инструкция господарскимъ лесничимъ, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, р. 622-628.
148. Устава на волоки господаря короля его милости во всемъ велликомъ князьстве Литовском. *Акты относящиеся к истории Западной России*. Санктпетербург, 1848, т. III, с. 72-89.
149. Устава, данная великимъ княземъ Сигизмундомъ Августомъ для определения обязанностей староствъ, державцевъ и урядниковъ замковъ, державъ и дворовъ господарскихъ Великаго Княжества Литовскаго, въ

Виленскомъ и Троцком поветахъ. *Литовская метрика. Русская историческая библиотека.* Юрьев, 1914, т. 30, с. 599-622.

LITERATŪRA

1. ALEXANDROWICZ, S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białołorusi i Litwy do połowy XVII wieku. In *Acta Baltico – Slavica*. Białystok, 1970, t. 7.
2. ALEXANDROWICZ, S. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa, 2012.
3. ALEXANDROWICZ, S. Powstanie i rozwój miast województwa Podlaskiego (XV w. – I poł. XVII w.). In *Acta Baltico – Slavica*. Białystok. 1964, t. 1.
4. ALEXANDROWICZ, S. *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Toruń, 2011.
5. ARIES, Ph. *Mirties supratimas vakarų kultūros istorijoje*. Vilnius, 1993.
6. AVIŽONIS, K. *Rinkiniai raštai*. Roma, 1975, t. 1.
7. AVIŽONIS, K. *Rinkiniai raštai*. Vilnius, 1994.
8. BAGDONAS, J. *Mintys apie XVI a. valakų reformas ištakas*. Vilnius, 1979.
9. BALČIŪNAS, V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas, 1938.
10. BALEVIČIUS, Z. Lietuvos miškai XV ir XVI amžiuose. *Mūsų girios*. 1958, nr. 3.
11. BALIULIS, A. Iš Kupiškio ir apylinkių praeities. In *Kupiškio kraštas*. Vilnius, 1997.
12. BALYS, J. *Raštai*. Vilnius, 2000, t. 2.
13. BARANOWSKI, I. T. Z dziejów feudalizmu na Podlasiu, Rajgrodzko - goniądzku państwo Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku. In *Przegląd historyczny*. 1907, t. 6.
14. BARASA, D. Senosios Šilutės krašto kapinės – archyvai po atviru dangumi. In *Kapinės – Lietuvos kultūros paveldo objektas*. Kaunas, 2002.

15. BARISTAITĖ, R.; PETRIKAUSKAS, A. *Šiaulių senosios (Talšos) kapinės*. Šiauliai, 1999.
16. BARONAS, D. Karyba. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001.
17. BASANAVIČIUS, J. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1970.
18. BENIULIS, J. *Krikliniai ir aplinkiniai kaimai (istorija, vietovardžiai, žmonės)*. Vilnius, 1997.
19. BERTAŠIŪTĖ, R. *Lietuvio sodyba*. Vilnius, 2007.
20. BŁASZCZYK, G. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*. Poznań, 2002.
21. BOŃCZAK-KUCHARCZYK, E.; MAROSZEK, J.; i KUCHARCZYK, K. *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa Białostockiego stan z 1988 roku. Część szczegółowa*. Białystok, 2000, t. 1.
22. BOŃCZAK-KUCHARCZYK, E.; MAROSZEK, J.; i KUCHARCZYK, K. *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia. Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa Białostockiego*. Białystok, 2000.
23. BUČAS, J. Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 1994, t.1.
24. BUČAS, J. *Kraštotvarkos pagrindai*. Kaunas, 2001.
25. BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988.
26. BUČAS, J. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993.
27. BUČAS, J. Palikimas ar paveldas. *Naujasis Dienovidis*. 1993, nr. 17.
28. BUČAS, J. Paveldosaugos objektas. *Literatūra ir menas*. 1992, nr. 8.
29. BUČAS, J. Saugotinių senųjų gyvenviečių tvarkymas. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2004, t.11.
30. BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009-1795*. Vilnius, 2005.
31. BUSZYŃSKI, I. *Brzegi Niewiazi*. Vilno. 1873.

32. BUTKEVIČIUS, I. Lietuvių valstiečių ūkiniai pastatai. In *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1959, t. 2.
33. BUTKEVIČIUS, I. Lietuvos užsieniniai kaimai. In *Lietuvos TSR Liaudies buities muziejaus metodinė medžiaga*. Rumšiškės, 1982.
34. BUTKEVIČIUS, I. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. Vilnius, 1971.
35. BUTKEVIČIUS, I. Rimdžiūnų kaimo architektūra. In *Gervėčiai*. Vilnius, 1989.
36. BUTKEVIČIUS, I. Tradiciniai lietuvių valstiečių gyvenamieji namai. In *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1958, t.1.
37. CYBULKO, Z. Budownictwo drewniane w krajobrazie współczesnej wsi podlaskiej. In *Biuletyn konserwatorski województwa Podlaskiego*. Białystok, 2006.
38. CYBULKO, Z. Formy przestrzenne zagród w dawnych wsiach szeregowych na przykładzie Nowobereyowa, Ryboł i Trześcianki. In *Biuletyn konserwatorski województwa Podlaskiego*. Białystok, 2008.
39. CONZE, W. *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland*. Leipzig, 1940.
40. CZACKI, T. *O litewskich i polskich prawach*. Warszawa, 1800.
41. CZERWIŃSKI, T. *Budownictwo ludowe w Polsce*. Warszawa, 2006.
42. ČELKIS, T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In *Istorijos šaltinių tyrimai*. Vilnius, 2001.
43. ČEPAITIENĖ, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, 2005.
44. ČEPAITIENĖ, R. *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*. Vilnius, 2010.
45. ČEPAITIENĖ, R. Požiūriai į kultūros paveldą dabarties Lietuvoje. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2002, t. 9.
46. ČERBULĖNAS, K. Kelių pašto stotys bei kiti pakelių pastatai. In *LTSR architektūros klausimai*. 1986, t. 8.

47. ČERBULĖNAS, K. Namas („Numas“) - pirminis lietuvių gyvenamojo pastato tipas. In *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1958, t.1.
48. DAKANIS, B. Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje. In *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*. 1998.
49. DAKANIS, B. Archeologijos paminklų kartografavimas Lietuvos TSR. In *1967-1987 m. istorijos ir kultūros paminklų tyrinėjimai*. Vilnius, 1987.
50. DAKANIS, B. Archeologinių vietų kartografavimas. In *Lietuvos kultūros paveldo kartografiniai tyrimai: raida, būklė, perspektyva*. Vilnius, 2001.
51. DANKEVIČIUS, J. *Moliūnų praeitis*. Vilnius, 2003.
52. *Daujėnai*. Vilnius, 2004.
53. DUBONIS, A. Dvaras. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001.
54. DUBONIS, A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų tinklo susiformavimas XIII-XIV a. In *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2001.
55. DUBONIS, A. Žemėvalda. In *Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001.
56. DUNIN-WĄSOWICZ, A. *Pomiary gruntów w Koronie w XVI-XVIII wieku*. Warszawa, 1994.
57. GIRININKIENĖ, V. *Vilniaus kapinės*. Vilnius, 2004.
58. GIRININKIENĖ, V.; PAULAUSKAS, A. *Vilniaus bernardinų kapinės*. Vilnius, 1994.
59. GLEMŽA, J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002.
60. GUDAVIČIUS, E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai. In *Karo archyvas*, 1992, t. 13.
61. GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, t. 1.
62. GUDAVIČIUS, E. *Miestų atsiradimas Lietuvoje*. Vilnius, 1991.
63. GUDAVIČIUS, E. Vaivadija. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t. 4, p. 428.

64. GUDAVIČIUS, E. Žemė. In *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1988, t. 4, p. 653.
65. GUDAVIČIUS, E. *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII-XX a.* Vilnius, 1980.
66. GULBINSKAS, A. Lietuvos transporto tinklų formavimosi raida iki 1940 m. *Geografinis metraštis*, 1971, t. 11.
67. GULBINSKAS, A. Sauskelių tinklas Lietuvoje iki 1940 m. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1967, t. 3.
68. GŪŽYS, J. Žvilgsnis į senovę. In *Lietuvos žemėtvarkos istorijos chrestomatija*. Vilnius, 2008.
69. IVINSKIS, Z. *Lietuvos prekyba su prūsais*. Kaunas, 1934.
70. IVINSKIS, Z. *Rinktiniai raštai. Krikščionybė Lietuvoje*. Roma, 1987, t. 4.
71. JABLONOWSKI, A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VI. Podlasie, cz. 1*. Warszawa, 1909.
72. JAKOVLEVAS-MATECKIS, K. *Miesto kraštovaizdžio architektūra*. Vilnius, 2008, t. 1.
73. JAROCKIS, R. Lietuviškosios žiemgalos dalies apgyvendinimo raida XIII-XVI amžiuje. In *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2003, t. 34.
74. JAROSZEWICZ, J. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Wilno, 1844, t. 2.
75. JARUKAITIENĖ, A. Etnografinių kaimų gyvenviečių apskaitos problemos. In *Mokslinė praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.
76. JOVAIŠA, L. *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje, daktaro disertacija*. Vilnius 2004.
77. JUČAS, M.; LUKŠAITĖ, I.; ir MERKYS, V. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų*. Vilnius, 1988.
78. JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*. Vilnius, 1978.
79. JURGINIS, J. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962.
80. JURGINIS, J. Laukas. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2007, t. 11, p. 611.

81. JURGINIS, J. *Lietuvos valstiečių istorija*. Vilnius, 1978.
82. JURGINIS, J. Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1975, t. 3.
83. JURGINIS, J. Valstiečių „tarnyba“ – feodalinių prievolių vienetas iki valakų įvedimo Lietuvoje. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A*. Vilnius, 1957.
84. JURGINIS, J.; MERKYS, V.; ir TAUTAVIČIUS, A. *Vilniaus miesto istorija*. Vilnius, 1968.
85. JURKAUSKAS, A. *Transporto raida. Monografija*. Kaunas. 2002.
86. KARALIUS, L. Tiltai, pervažiuojamieji perklotai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis. 2008 metai*. Vilnius, 2009.
87. KARČIAUSKAS, S. Prieš 400 metų. Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Žygimanto Augusto įsatymas – instrukcija karališkiems girininkams. *Girios*. 1968. nr. 11.
88. KARČIAUSKAS, S. Senovės Lietuvos miškai. *Mūsų gamta*. 1971, nr. 6.
89. KARVELIS, D. Laiškas kaip komunikacijos priemonė Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pabaigoje. *Lituanistica*. 1999, nr. 1 (39).
90. Kelias. In *Technikos enciklopedija*. Vilnius, 2003, t. 2, p. 444.
91. KIAUPA, Z. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų istoriografijos objekto. *Lietuvos istorijos metraštis. 2007 metai*. Vilnius, 2008, t. 2.
92. KIAUPA, Z. Karčema prie karčemos. XVI a. vaizdai. In *Ritualas, blaivybė, kultūra*. Vilnius, 1989.
93. KIAUPA, Z. Miestai. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001.
94. KIAUPA, Z. Šiauliai XV a. – 1765 m. In *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*. Šiauliai, 1991.
95. KIAUPA, Z. Upytės miestietiškujų gyvenviečių tinklo formavimasis XV-XVI a. pirmoje pusėje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004.

96. KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; ir KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 m.* Vilnius, 1995.
97. KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; ir KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 m.* Vilnius, 1998.
98. KIAUPIENĖ, J. Daugiaprasmiš ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė. In *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga.* Vilnius, 2001.
99. KIAUPIENĖ, J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI – XVIII a.* Vilnius, 1988.
100. KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais.* Vilnius, 2013, t. 5.
101. KIAUPIENĖ, J.; PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m.* Vilnius, 2009, t. 4.
102. *Klaipėdos krašto konfesinis paveldas: tarpdisciplininiai senųjų kapinių tyrimai.* Klaipėda. 2012.
103. KLOZA, J.; MAROSZEK, J. *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich.* Białystok, 1997.
104. KOLANKOWSKI, L. *Pomiara Włóczna. Odbitka z „Ateneum Wileńskiego”.* Zeszyt 13. Wilno, 1927.
105. KOSMAN, M. Pomiara włóczna na Polesiu pińskim. In *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* Poznań, 1970, t. 31.
106. *Krikščionybės Lietuvoje istorija.* Vilnius, 2006.
107. KRINČIUS, A. 1556 metų Kiemėnų kaimo inventoriūs. *Šiaurietiški atsivėtimai.* 2010, nr.2.
108. KRINČIUS, A. 1556 metų Tauprių kaimo inventoriūs. *Šiaurietiški atsivėtimai.* 2010, nr. 2.
109. KRYŽEVIČIUS, V. *Lietuvos privilegijuotieji miestai.* Vilnius, 1981.
110. KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos viduramžių archeologija.* Vilnius, 2005.

111. KUZMAITĖ, J. Žagrių mokesčio įvedimas Žemaitijoje ir jo pakeitimas Valakų reformos vykdymo metu. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*. 1976, t.3.
112. KWAŚNIEWSKI, K. Elementy zagrody chłopskiej związane z hodowlą w Polsce w końcu XIX i w XX w. *Lud*. Wrocław, 1962, t. 47.
113. LE GOFF, J. *Viduramžių vaizduotė*. Vilnius, 2003.
114. LESMAITIS, G. *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antroje pusėje*. Vilnius, 2010.
115. *Lietuva žemėlapiuose*. Vilnius, 2002.
116. *Lietuvių liaudies menas. Architektūra. I knyga*. Vilnius, 1957.
117. *Lietuvos archeologija. Viduramžių senkapiai*. Vilnius, 2005, t. 11.
118. *Lietuvos archeologijos atlasas*. Vilnius, 1977, t. 3.
119. *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*. Vilnius, 1987, t. 1.
120. *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.* Vilnius, 2000, t. 3.
121. *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*. Vilnius, 1994, t. 2.
122. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543-1548). I knyga*. Vilnius, 2009.
123. *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.* Vilnius. 1972.
124. *Lietuvos istorija. Geležies amžius*. Vilnius, 2007, t. 2.
125. *Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio erdvinės struktūros įvairovės ir jos tipų identifikavimo studija. I dalis. Kraštovaizdžio supratimo ir jo erdvinės struktūros pažinimo nuostatos*. Vilnius, 2004.
126. *Lietuvos sakralinė dailė. Šiaulių vyskupija. Joniškio dekanatas. I dalis*. Vilnius, 2011, t. 2.
127. *Lietuvos TSR fizinė geografija*. Vilnius, 1958, t. 1.
128. ŁOWMIAŃSKI, H. Pomiarą włóczna. In *Historia Polski*. Warszawa, 1955, t. 1, cz. 2.

129. ŁOWMIANSKI, H. *Przyczynki do kwestji najstarszych kształtów wsi litewskiej*. Wilno, 1930.
130. ŁOWMIANSKI, H. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Wilno, 1931, t. 1.
131. ŁOWMIANŚKI, H. *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej*. Wilno, 1934.
132. LUKINAS, M. Upytės krašto miškai XVI amžiuje. *Girios*, 1974, nr. 2.
133. MACEIKA, J. *Lazūnai*. Vilnius, 1998.
134. MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius, 2000.
135. MAKSIMAITIENĖ, O. Keletas pastabų dėl seniausio Upytės valsčiaus 1556 m. inventoriaus. *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. Vilnius, 1963, t. 2.
136. MAKSIMAITIENĖ, O. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991.
137. MAKSIMAITIENĖ, O. Upytės senovė. In *Upytė*. Vilnius, 1986.
138. MAKSIMAITIS, M.; VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*. Vilnius, 1997.
139. MAROSZEK, J. *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*. Białystok, 2000.
140. MATULIONIS, P. Lietuvių žemė ir jos gyventojų gausa istorijos būvyje. *Kultūra*. 1930, nr. 5.
141. MEILIUS, E. Rokiškio krašto miesteliai XV-XVIII a. In *Rokiškis*. Vilnius, 1999.
142. MEILIUS, E. *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje – XVIII a. (Raida, gyventojai, amatai, prekyba)*. Vilnius, 1997.
143. MERKIENĖ, R. *Gyvulių ūkis XVI a. – XX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius, 1989.
144. MILIUS, J. Upytės apylinkių žemės naudojimas, žemėvalda ir žemėtvarka valakų reformos laikais. In *Upytė*. Vilnius, 1986.

145. MINKEVIČIUS, J. Lietuvos kaimo senųjų medinių ūkinių trobesių architektūra. In *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*. Vilnius, 1960, t. 2.
146. MIŠKINIS A. *Lietuvos urbanistika; istorija, dabartis, ateitis*. Vilnius, 1991.
147. MIŠKINIS, A. Dėl Lietuvos miestų atsiradimo laiko. *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. 1977, t. 5, sąs. 4.
148. MIŠKINIS, A. Lietuvos miestų ir miestelių pertvarkymas, tiesiant Daugpilio – Kauno ir Tilžės – Rygos plentus XIX a. pirmoje pusėje. In *Lietuvos TSR architektūros klausimai. Architektūros istorija*. Vilnius, 1978, t. 5, sąs. 3.
149. MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga*. Vilnius, 2002.
150. MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai. II knyga*. Vilnius, 2004.
151. MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Užnemunės miestai ir miesteliai*. Vilnius, 1999, t.1.
152. MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai. I knyga*. Vilnius, 2004.
153. MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai. II knyga*. Vilnius, 2007.
154. MIŠKINIS, A. *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vidurio Lietuvos miestai ir miesteliai*. Vilnius, 2009.
155. MIŠKINIS, A. *Linkuva. Istorinė urbanistinė raida. Žiemgalos krašto praeitis*. Kaunas, 1999.
156. MOCKUTĖ, S. Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografijos ikonografija. In *Lietuvių etnografijos ikonografija. I konferencija*. 1998, Vilnius, 1999.
157. MULEVIČIUS, L. Žemės ploto matai: valakas, margas. In *Lietuvos istorijos metraštis. 1982 m.* Vilnius, 1983.
158. O cmentarzach i grzebaniu zmarłych. *Dwutygodnik Dyecezalny*. 1913, nr. 5.

159. OCHMANSKI, J. Gospodarka folwarczna w dobrach gospodarskich na Kobryńszczyźnie. Studium z dziejów folwarku na Białorusi: koniec XV - pocz. XVI w. In *Kwartalnik historii kultury materialnej*. 1958, t. 6, nr. 3.
160. OCHMANSKIS, J. *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996.
161. OKSAS, J. Kauno senamiesčio centrinės dalies urbanistinė raida nuo XVI a. pr. iki XIX a. vidurio. *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. Vilnius, 1979, t. 6, sąs. 1.
162. OSTAŠENKOVIENĖ, V. Dapkūnų senkapio vieta Šiaurės Lietuvos XV – XVII a. laidojimo paminklų medžiagoje. In *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas*. Vilnius, 2004.
163. OSTAŠENKOVIENĖ, V. Vėlyvieji šiaurės vidurio Lietuvos senkapiai. *Žiemgala*. 2005, nr. 2.
164. PAKNYS, M. *Mirtis LDK kultūroje XVI-XVIII a.* Vilnius, 2008.
165. PALČIAUSKAITĖ, R. Žemėtvarka ir kultūros paveldo apsaugos problemos. In *Lietuvos kultūros paveldo kartografiniai tyrimai: raida, būklė, perspektyva*. Vilnius, 2001.
166. PALIULIS, G. Prisimenant kelininkų darbus per 85-erius metus. In *Lietuvos keliai*. 2003, nr. 2.
167. PALŠAITIS, E.; VIDUGIRIS, L. Keliai. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2006, t. 9, p. 707.
168. PETRULIS, J. Kai kurie geografiniai elementai 1613 m. „magni Ducatus Lithuanie“ žemėlapyje. *Geodezijos darbai*. 1965, t. 3.
169. PETRULIS, J. Žemaičio sodybos aptvarai ir tvoros. *Gimtasai kraštas*. 1940, nr. 1.
170. *Pietinė Lietuva Grigaliaus Valavičiaus 1559 metų Lietuvos girių aprašyme*. Čikaga, 1964.
171. PIETKIEWICZ, K. Dwór Litewski Wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellończyka. In *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.* Vilnius, 1997.
172. *Plentas Panevėžys Ramygala*. Panevėžys. 1936, p. 8-9.
173. POCIECHA, W. Chwalczewski Piotr. In *Polski słownik biograficzny*. Kraków, 1938, t. 4, s. 2.

174. POCIECHA, W. *Królowa Bona*. Poznań, 1958, t. 3.
175. POKROPEK, M.; POKROPEK, W. *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce. Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*. Warszawa, 1995, t. 1.
176. *Polskie dwory. Stelmachowo* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. gruodžio į d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.dwory.cal.pl/podstrony/stelmachowo.php?wojew=podlaskie>>.
177. PRASCEVIČIUS, E. Ar gardi duonelė, išaugusi ant protėvių kaulų? *Komunizmo aušra*. 1988, Nr. 8.
178. PRASCEVIČIUS, E. Buvo Pravogala, dabar – Pakalniškiai. *Mūsų kraštas*. 1995, balandžio 22.
179. PRASCEVIČIUS, E. *Dambavos bažnyčia*. Radviliškis, 1999.
180. PRASCEVIČIUS, E. Raginėnų kaimui – 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, gegužės 11.
181. PRASCEVIČIUS, E. Šeduva XVI a. vidurio dokumentuose. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.
182. PRASCEVIČIUS, E. Šniukoniai prieš 460 metų. *Mūsų kraštas*. 1995, birželio 27.
183. PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Mondeikių vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, vasario 17.
184. PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Pravogalos ir Rokonių vaitystės 1554-1555 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, birželio 12.
185. PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Pravogalos ir Rokonių vaitystės 1554-1555 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, liepos 24.
186. PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Šakių ir Žibartonių vaitystės 1556 metais. *Mūsų kraštas*. 1996, balandžio 13.
187. PRASCEVIČIUS, E. Upytės valsčiaus Švainikų vaitystė 1555 metais. *Tėvynė*. 1999, balandžio 21.
188. PRASCEVIČIUS, E. Valakų reforma Radviliškio krašte. *Radviliškio kraštas*. 2013, nr.1 (18).
189. *Prie Svalios ir Pyvesos*. Vilnius, 2008.

190. PURVINAS, M. Klaipėdos krašto kapinių naikinimas po 1944 m. - desakralizacijos politiniai, ideologiniai, socialiniai, psichologiniai ir kiti aspektai. In *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. 2003, t. 18, kn. 2.
191. PURVINAS, M.; PURVINIENĖ, M. *Mažosios Lietuvos kapinės ir antkapiniai paminklai. I knyga*. Kaunas, 2011.
192. PURVINIENĖ, M.; PURVINAS, M. Kapinės Mažojoje Lietuvoje, jų tyrimai. In *Kapinės - Lietuvos kultūros paveldo objektas*. Kaunas, 2002.
193. RAGAUSKAS, A. Nemištiejiška Vilniaus sociotopografija: valdančiojo elito žemėvalda XV a. pabaigoje – XVI a. pirmoje pusėje. *Istorija. Mokslo darbai*. Vilnius, 2008, t. 72.
194. RAGAUSKIENĖ, R. Panevėžys XVI – XVIII a.. In *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Panevėžys, 2003.
195. RIMKA, A. Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. In *Teisių fakulteto darbai. Knyga I*. Kaunas, 1924.
196. RIMKA, A. *Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų*. Kaunas, 1925.
197. ROSNER, W. *Valstiečiai Europos istorijoje*. Vilnius, 2000.
198. ROSSET, A. *Starożytnie drogi i mosty*. Warszawa, 1969.
199. ROŽANKEVIČIŪTĖ, A. Istorinis paminklas: sampratos disonansai ir genezės problema. *Kultūros paminklai*. Vilnius, 2005, t. 12.
200. SAKALAUSKAITĖ, R.; PAMERNECKIS, S. Senkonių palivarko inventorių. In *Lietuvos istorijos studijos*. 2005, t. 16.
201. SAMAS, A. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997.
202. SAMSONOWICZ, H. Z Zagadnień handlu litewsko–hanzeatyckiego w XV w. In *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. E.Gudavičiaus 70-mečiui*. Vilnius, 1999.
203. SKURDAUSKIENĖ, J. *Palivarkinis ūkis privačiuose Žemaitijos dvaruose XVI a., daktaro disertacija*. Klaipėda, 2011.

204. SKURDAUSKIENĖ, J. Privatūs palivarkai Žemaitijoje XVI a. antroje pusėje: arealas ir steigimo tendencijos. In *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*. Vilnius, 2009.
205. STAMM, E. *Staropolskie miary*. Warszawa, 1938.
206. STANIKŪNAS, V. Mediniai architektūros objektai muziejuose po atviru dangumi. In *Mokslinė – praktinė konferencija Lietuvos medinis paveldas*. Rumšiškės, 2006.
207. *Stanisław Filibert Fleury 1858–1915. Fotografijos*. Vilnius, 2007.
208. STRAŠEVIČIENĖ, E. Istorinis Lietuvos valstybinių miškų ir girių priežiūros aspektas. In *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. 2011, t. 3.
209. STRIŠKIENĖ, Ė. Degėsių senkapio tyrinėjimai 1999 m. In *Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000.
210. *Studia i materiały. Cmentarze*. Warszawa. 1996, nr. 5(8).
211. *Suvalkijos (Sudūvos) tradicinė kaimo architektūra*. Vilnius, 2008.
212. SVETIKAS, E. *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*. Vilnius, 2003.
213. SVETIKAS, E. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a.* Vilnius, 2009, t.1.
214. SZEWCZYK, J. Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi. In *Institut Geografii PAN. Prace geograficzne*. 1968, nr. 67.
215. ŠALČIUS, P. *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*. Vilnius, 1998.
216. ŠALČIUS, P. *Raštai. Lietuvos žemės ūkio istorija*. Vilnius, 1998.
217. ŠEŠELGIS K. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius, 1986.
218. ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai*. Vilnius, 1998, t. 5.
219. ŠEŠELGIS, K. *Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*. Vilnius, 1996, t. 4.
220. ŠEŠELGIS, K. Užnemunės vienkieminių kaimų genezės klausimu. In *Kultūros paminklai*. Vilnius, 1998, t. 5.

221. ŠEŠELGIS, K.; BARŠAUSKAS, J.; ČERBULĖNAS, K.; ir KLEINAS, M. *Lietuvių liaudies architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai.* Vilnius, 1965.
222. ŠEŠELGIS, K.; URBELIS, M. *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke.* Vilnius, 1980.
223. ŠEŠTOKAS, V. *Keliai, transportas, miestai.* Vilnius. 1976.
224. ŠIRMULIS, A. *Lietuvių liaudies akmeniniai memorialiniai paminklai.* Vilnius, 1993.
225. ŠMIGELSKYTĖ – ŠTUKIENĖ, R. Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII-XVIII amžiuje. In *Lietuvos sienos.* Vilnius, 2009.
226. TYLA, A. Gėralų mokestis Lietuvoje XVI a. pabaigoje – XVII a. In *Ritualas, blaivybė, kultūra.* Vilnius, 1989.
227. TYLA, A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas 1600-1632 m. In *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai.* Serija A. 1986, t. 1.
228. TYLA, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas. XVI amžiaus antroji pusė – XVII a. vidurys.* Vilnius, 2012.
229. TYLA, A. Lietuvos rūmų išdas: pajamų šaltiniai ir jų panaudojimas (XVI a. pabaiga – XVII a.). In *Lietuvos istorijos metraštis, 1995 m.* Vilnius, 1996.
230. TYLA, A.; VANSEVIČIUS, S. Apskritis. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija.* Vilnius 2001, t. 1.
231. TOTORAITIS, J. *Sūduvos Suvalkijos istorija. I dalis.* Kaunas, 1938.
232. *Transporto raida Lietuvoje.* Vilnius, 1983.
233. TRAWIŃSKA, M. *Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX wieku.* Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968, cz. 1.
234. TRIMONIENĖ, R. R. Polonizacija. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra.* Vilnius, 2001.
235. VAIŠVILAITĖ, I. Ką reiškia būti krikščionimi? Bažnyčios Reforma Lietuvoje. In *Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste.* Vilnius, 2005.
236. VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; ir GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.).* Vilnius, 2001.

237. VILIMAS, D. Upytės pavietas XVI a. pabaigoje. In *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*. Panevėžys, 2004.
238. *Vilniaus bernardinų kapinės 1810-2010*. Vilnius, 1988.
239. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ, R. *Lietuviai IX-XII amžiais*. Vilnius, 1970.
240. WIŚNIEWSKI, J. Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie. In *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*. Białystok. 1980, t. 1.
241. WIŚNIEWSKI, J. Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. In *Acta Baltico-Slavica*. Białystok. 1977, t. 11.
242. WIŚNIEWSKI, J. Podlasie. In *Słownik starożytności słowiańskich*. 1970, t. 4.
243. WIŚNIEWSKI, J. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-ruskolitevskim od końca XIV do połowy XVII w. In *Acta Baltico-Slavica*. Białystok. 1964, t. 1.
244. WIŚNIEWSKI, J. Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie. In *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*. Białystok. 1980, t. 1.
245. ZABIELA, G. Gudiškių senkapis. In *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 2003, t. 24.
246. ZBURINSKAITĖ, K. *Lietuvos ir Rusijos santykiai XV-XX a.* Vilnius, 2005.
247. ZIELENEWSKI, J. Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560. In *Studia Podlaskie*. 1991, t. 3.
248. ZINKEVIČIUS, Z. *Rinktiniai straipsniai*. Vilnius, 2002, t. 1.
249. *Žemėtvarkos darbai Lietuvoje XX a.* Vilnius, 2009.
250. ŽILĖNAS, A. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės finansų pagrindai*. Vilnius, 1996.
251. ŽILĖNAS, V. Lietuvių liaudies tradicinių gyvenamųjų namų susiformavimas. In *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius, 1958, t. 1.
252. ŽULKUS, V. *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*. Vilnius, 2004.
253. БЛОК, М. *Апология истории или ремесло историка*. Москва, 1986.

254. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ, М. Немецкое право в Польше и Литве. *Журнал Министерства Народного просвещения*. Петербург. 1866-1868.
255. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ, М. *Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в.* Киев, 1911.
256. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Государственное хозяйство Вел. Княж. Литовск. При Ягеллонах*. Киев, 1901.
257. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга метрики литовской 1502-1504*. Симферополь, 1898.
258. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, М. *Очерки организации западно - русского крестьянства в XVI веке*. Киев, 1905.
259. ЛЮБАВСКИЙ, М. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва, 1894.
260. ЛЮБАВСКИЙ, М. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. С приложением текста хартий, выданных княжеству Литовскому и его областям*. Москва, 1915.
261. МАЛЬДИС, А. *Незаконченные списки [interaktyvus] [žiūrėta 2012 m. gruodžio 15]*. Prieiga per internetą: <<http://www.sb.by/post/98329/>>.
262. ПИЧЕТА, В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда – Августа в Литовско - Руском государстве*. Москва, 1958.
263. ПИЧЕТА, В. И., *Белоруссия и Литва XV-XVI вв.* Москва, 1961.
264. ПИЧЕТА, В. И., *Волочная устава королевы Боны и устава о волоках*. In *Труды Белорусского государственного университета в Минске*. Минск, 1922, но.1.
265. ПИЧЕТА, В. И., *Наказ старостам и деравцам и волочная устава*. *Труды Белорусского государственного университета в Минске*. Минск, 1922, но. 2-3.

266. ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине. In *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва, 1952.

267. ПОХИЛЕВИЧ, Д. Л., Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого Княжества Литовского в XVI и первой половине XVII века. In *Средние века*. 1955, т. 6.

268. УЛАНОВ, В. Я. *Волочная помера и устава: и ее назначение в истории литовско-русского государства*. Минск, 2005.

269. УЛАШЧЫК, М. Валочная памера. In *Беларуская мінуўшчына*. 1996, но. 1.

PRIEDAI

1 lentelė. XVI a. įkurtų ir XXI a. lokalizuotų Upatės valsčiaus valstybinių kaimų sąrašas.

EIL. NR.	ADMINISTRACINĖ PRIKLAUSOMYBĖ ĮKŪRIMO METU													ADMINISTRACINĖ PRIKLAUSOMYBĖ XXI a.		
	KAIMAS MINĖTAS 1556 METAIS						VAITYSTĖ	KAIMAS MINĖTAS 1580 METAIS						VAITYSTĖ	KAIMAS	RAJONAS
	PAVADINIMAS	ŽEMIŲ DYDIS VALAKAIS		MIŠKO VALAKAI		UŽSIENIŲ SKAIČIUS		PAVADINIMAS	ŽEMIŲ DYDIS VALAKAIS		MIŠKO VALAKAI					
		Išmatuota	Paimta	Išmatuota	Paimta				Išmatuota	Paimta	Išmatuota	Paimta				
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
1	Selo Ватычи / <i>Powatycze</i>	20	20	15	5		Поезерское (Paežerčių)	Watyczy	22	15	15?	0?	Poezierskie	Pavartyčiai	Radviliškio	
2	Selo Куркли / <i>Kurkle</i>	13	13			2		Kurkli	13	5					Kurkliai	Radviliškio
3	Selo Поезере / <i>Poieziory</i>	47	36	16	0			Poezerskie	47	35	16	0			Paežeriai	Radviliškio
4	Selo Ермайти / <i>Erymtaucie</i>	23	23			1	Заезерское (Užuožerčių)	Visa vaitystė karališkos malonybės užstatyta su visomis pajamomis Vilniaus miestiečiams, ponui Sebastijonui ir ponui Francui						Zalezerskie	Arimaičiai	Radviliškio
5	Selo Заезеро / <i>Zaieziory</i>	23	23												Užuožeriai	Radviliškio
6	Selo Ровбани / <i>Rowbany</i>	24	4												Riaubai	Radviliškio
7	Selo Вишмонтишки / <i>Wysmontyszki</i>	40	14	16	0	1									Vismantai	Pakruojo

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
8	Село Пуиши / <i>Puury</i>	20	6				Авкғыштольское (Ақштыолің)	Visa vaitystė karališkos malonybės užstatyta su visomis pajamomis Vilniaus miestiečiams, ponui Sebastijonui ir ponui Francui					Авкстыольские	Kriaukėnai	Radviliškio
9	Село Руклишки / <i>Rukliszki</i>	16	2											Rukliškis	Radviliškio
10	Село Шедуни / <i>Saduny</i>	25	24											Sedūnai	Radviliškio
11	Село Крожаны / <i>Krowkiany</i>	18	17			1								Gražioniai	Radviliškio
12	Село Авкғыштолы / <i>Awkстыoly</i>	23	23											Aukštelkai	Radviliškio
13	Село Левдишки / <i>Lawdiszki</i>	22	22			1	Ковкшиное (Кавкшнй)	Lawdziszki	22	21		Ковшновские	Liaudiškiai	Radviliškio	
14	Село Вязка / <i>Mazauczze</i>	40	8					Wiazga	40	4				Mažaičiai	Radviliškio
15	Село Повязка / <i>Jaswiłuczze</i>	11	5					Powiazga	11	2				Jasvilaičiai	Pakruojo
16	Село Ковкшни / <i>Kowksny</i>	30	11	9	0			Kowksny	30	9	?		0	Kauksnujai	Pakruojo
17	Село Дровяны / <i>Drowmiany</i>	10	7				Жебертанское (Жыбартолің)	Drowmiany	10	7			Зыберта	Draumėnai	Pakruojo
18	Село Креивоки / <i>Kreywokiszki</i>	20	8					Kreywoki	20	1				Kreivakiškis	Pakruojo
19	Село Дорвиле / <i>Dorwele</i>	20	10					Dorweli	20	12				Derveliai	Pakruojo
20	Село Жебертани / <i>Zybertany</i>	30	11	9 ⁷¹⁴	?			Zybertany	30	7	9	0		Žybartai	Radviliškio
21	Село Монтвиловычи / <i>Monwiłowiczy</i>	20	6	3 ⁷¹⁵	0			Monwiłowiczy	20	6	3	0		Medikoniai	Pakruojo
22	Село Радвилловичи / <i>Radwilany</i>	24	13				Шапкое (Šakos)	Radziwiłowiczy	24	11			Szackie	Radviloniai	Radviliškio
23	Село Авбовпись / <i>Niemaniuny</i>	20	6			2		Awbopis	20	4				Nemaniūnai	Radviliškio

⁷¹⁴ Išmatuoti 9 valakai ir 11 margų

⁷¹⁵ Išmatuoti 3 valakai ir 11 margų

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
24	Село Бирягола / <i>Biriagola</i>	30	18					Biragoła	30	9				Birjagala	Pakruojo	
25	Село Шилеиковичи / <i>Szyleykowyczy</i>	30	17					Szyleykowyczy	30	15					Šileikoniai	Radviliškio
26	Село Олкснупи / <i>Olksnupie</i>	32	25			4		Olksniupi	32	21,5					Alksniupiai	Radviliškio
27	Село Бивидовичи / <i>Bowki</i>	25	10			1	Провакгольское (Prawogalos)	Visa vaitystė užstatyta už pinigų sumą velioniui kunigaikščiui Krošinskiui, ją dabar valdo velionio kunigaikščio Krošinskio sūnūs					Provagolskie	Baukai	Radviliškio	
28	Село Шниковичи / <i>Szniukany</i>	13	13											Šniukoniai	Radviliškio	
29	Село Кгобакгола / <i>Roginiany</i>	23	23			1								Raginėnai	Radviliškio	
30	Село Провакголи / <i>Pokolniszki</i>	41	40			3								Pakalniškiai	Radviliškio	
31	Село Боля (за Долгивеною) / <i>Bolala</i>	11	6			1	Роканское (Rokonių)	Zadawgiwienie	11	4			Rokanskie	Veliakiemiai	Radviliškio	
32	Село Воишкганы / <i>Woyszpany</i>	10	10					Woyzgany	11	8,5				Vaižgai	Radviliškio	
33	Село Роканцы / <i>Rokancy</i>	21	16					Rokance	20	11,5				Rokoniai	Radviliškio	
34	Село Дюкганы / <i>Dziugany</i>	24	22					Dzugany	24	15				Džiugoniai	Radviliškio	
35	Село Добеиковичи / <i>Doweykowicze</i>	13	7			2		Dobeykowiczy	13	7				Miškiai	Radviliškio	
36	Село Доркгевичи / <i>Dorgiewicze</i>	10	9					-						Dargėnai	Radviliškio	
37	Село Мицуня / <i>Micuny</i>	32	27			3	Подовги-венское (Podaugiuvenės)	Mycuny ⁷¹⁶	40	40			Podowgi-wenskie	Prastavoniai	Radviliškio	
38	Село Куркли / <i>Kurkli</i>	11	11			1		Kurkli ⁷¹⁷	28	25				Kurklaičių kaimas (Kurklių dvaras)	Radviliškio	
39	Село Можуики / <i>Mozuiki</i>	7	7					-						Butėnai	Radviliškio	

⁷¹⁶ 26,5 valako 1574 m. už pinigų sumą buvo užstatyta ponui Astikui, o dabar juos laiko jo mylista ponas Ostapas Valavičius.

⁷¹⁷ 25 valakus laiko jo mylista Vilniaus kašteljonas Ostafijus Valavičius (Ostafij Wołowicz)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
40	Село Подовкгивени / <i>Podawgiwieni</i>	20	15			1		Podawgiwieni ⁷¹⁸	24	17				Kaulališkiai	Radviliškio
41	Село Воидиловичи / <i>Woydyłowicze</i>	25	16			1		Woydziłowicze	26	21				Vaiduloniai	Radviliškio
42	Село Доркгужаити / <i>Dorgutayty</i>	14	8					Dorguzaycie ⁷¹⁹	14	12				Dargužiai	Radviliškio
43	Село Левдишки / <i>Lewdyszki</i>	21	7	32	3	1	Кгибьагт олское (Gimbogalos)	Lawdziszki	20	9,5			Gimbagoskie	Liaudiškiai	Radviliškio
44	Село Кгилбаггола / <i>Gilwagoła</i>	25	24					Gimbagoskie	32	26		Vėriškiai		Radviliškio	
45	Село Добковичи / <i>Dopkowiczy</i>	16	16					Dopkowicze	20	12		Gimbogala		Radviliškio	
46	Село Побиржи / <i>Pobirzy</i>	13	0					-				Paberžėliai		Radviliškio	
47	Село Бобрувя / <i>Bobruwie</i>	26	9					Giebrui	18	7		Bebrujai		Radviliškio	
48	Село Карчми / <i>Karczmy</i>	50	21			1	Карчемское (Karčemu)	Karczmy	50	17			Karczenskie	Karčemos	Radviliškio
49	Село Минкели / <i>Mikieny</i>	14	4			1		Mingielany	14	0				Radviliškio miesto dalis - Antaniškiai	Radviliškio
50	Село Бучконы / <i>Buokony</i>	30	28					Butkuny	30	23				Kauliniai	Radviliškio
51	Село Велжи / <i>Welty</i>	30	28	8	8		Велжинское (Velžiu)	Wielzy ⁷²⁰	35	31			Wielzinskie	Velžiai	Radviliškio
52	Село Сипаны / <i>Sipany</i>	38	30					Sipany	42	28,5				Puipiai	Radviliškio
53	Село Невидаиче / <i>Newdaycie</i>	34	5			1		Niewidaycie	14	?				Margavoniai	Radviliškio
54	Село Шети / <i>Szaty</i>	12	12			1		Szaty	14	11,5				Žilioniai	Radviliškio

⁷¹⁸ 17 valakų laiko jo mylista Vilniaus kaštelionas Ostafijus Valavičius (Ostafij Wołowicz)

⁷¹⁹ 12 valakų laiko jo mylista Vilniaus kaštelionas Ostafijus Valavičius (Ostafij Wołowicz)

⁷²⁰ 31 valaką laiko jo mylista Vilniaus kaštelionas Ostafijus Valavičius (Ostafij Wołowicz)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
55	Село Биржели / <i>Biržely</i>	13	13			1	Анчакерзновское (Ančakištinio)	-					-	Birželiai	Radviliškio	
56	Село Мицовичовъ / <i>Mickiewiczze</i>	9	9			1		-						Mickiemis	Panevėžio	
57	Село Соенское	11	11					-						-	Panevėžio	
58	Село Добковичи / <i>Dobkowicze</i>	14	14					-						Bučiai	Panevėžio	
59	Село Будевичовъ / <i>Budewicze</i>	8	8			1		-						Niaukoniai	Panevėžio	
60	Село Нарбутовичовъ / <i>Narbutowicze</i>	13	13			1		-						Nociagala	Panevėžio	
61	Село Бейнартовичи / <i>Bernatowicze</i>	24	23			1		-						Naujamiestis	Panevėžio	
62	Село Дуцкое / <i>Dukce</i>	14	14			8		-						Naujamiestis	Panevėžio	
63	Село Крайжупи / <i>Gajzupie</i>	11	9				Крайжупское (Gaižupio)	-					-	Drąseikiai	Panevėžio	
64	Село Крокгупи	15	11	30	0			-						Kundrėnai	Panevėžio	
65	Село Свирнаупя / <i>Swirnupie</i>	12	7	6	0			Swirnupis	12	7					Rimiškiai	Radviliškio
66	Село Лакуписъ	6	6					-						Kapinė	Panevėžio	
67	Село Полакупис / <i>Polakupie</i>	2	2					Polakupie	16	15					Daukniūnai	Panevėžio
68	Село Мичкуновичи / <i>Mickunowicze</i>	12	2	43	0	1		Mycuny	12	3					-	Panevėžio
69	Село Кгравмечи	15	15				Невежнинское (Nevėžniškų)	-					-	Puškonys	Panevėžio	
70	Село Невежничкое / <i>Niewiazniki</i>	11	10					-						Kiemėnai	Panevėžio	
71	Село Небежничкое / <i>Uzyszyle</i>	11	10					-						Papušiai	Panevėžio	
72	Село Нарвоишатв / <i>Narvoszawcze</i>	13	13			1		-						Navaršonys	Panevėžio	
73	Село Бертошовичовъ / <i>Bernatowicze</i>	18	18					-						Berčiūnai	Panevėžio	

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
74	Село Кгостяни / <i>Gostany</i>	19	19					-					Gustoniai	Panevėžio		
75	Село Швоиники / <i>Szwoyniki</i>	20	20					-					Švaininkai	Panevėžio		
76	Село В малонахъ надъ Шокинею	27	27				Поневяжское (Panevėžio)	-				Poniewieskie	Molainiai	Panevėžio		
77	Село Войшвилти / <i>Woyszwiłcie</i>	16	16					-					Vaišvilčiai	Panevėžio		
78	Село Меимечи / <i>Meumeczy</i>	3	2			1		Meylewicy	3	2			Vilkeliai	Panevėžio		
79	Село Малоны / <i>Małona</i>	18	18					-					Nausodė	Panevėžio		
80	Село Войданы / <i>Woydany</i>	12	12			1		-					Paviešečiai	Panevėžio		
81	Село Пукеве / <i>Pukiewe</i>	15	5			3		Plukiewie	15	0			Plūkiai	Panevėžio		
82	Село Шурблани / <i>Szurblany</i>	15	4					Zurbły	8	2			Šurblioniai	Panevėžio		
83	Село Посесри / <i>Posesry</i>	5	5					Posiesrawcie	13	6			Pajstris	Panevėžio		
84	Село Станевичов / <i>Staniewiczze</i>	11	11			3		Меняиское (Mienė)	Staniewiczze	11	8			Mianaskie	Statiškiai	Panevėžio
85	Село Довяны / <i>Dowiany</i>	4	4						Dauwmiany	4	3				Daumėnai	Panevėžio
86	Село Романи / <i>Romani</i>	9	1				Romany		9	2		Velžys	Panevėžio			
87	Село Семяшковичовъ / <i>Siemaszkowicze Welze pod Poniewezem</i>	20	20				Siemaszkowicy ⁷²¹		20			Kirkūnai	Panevėžio			
88	Село Поюдись / <i>Poiodze</i>	8	3			1	Poiodze		8	2		Pajuodžiai	Panevėžio			
89	Село Шилокголское / <i>Szyłogole</i>	15	14			1	Szyłogolskie		15	15		Šilagalys	Panevėžio			

⁷²¹ Visą kaimą laiko kunigaikščiai Krošinskiai už pinigų sumą su pajamomis.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
90	Село Ужубали / Uzubole	13	3					Uzubalis	13	0,5				<i>Prie Užubalio balos</i>	Panevėžio	
91	Село Ворклони Мицковичовъ / Borkłonie	10	10					Borkłonie	10	9					Barklainiai	Panevėžio
92	Село Мицкевичовъ / Mickiewiczze	6	2					Micewiczy	6	0					Uliūnai	Panevėžio
93	Село Межишки над рекою Обстеною / Miežyszki	10	3			2	Ворейковское (Voreikonių)	Vaitystę su visais valakais, margais, rykštėmis, paimta ir tuščia žeme už pinigų sumą laiko ponia Jonienė Livenienė (Ianowa Liwenowa)					Woreykowskie	Trakininkai	Panevėžio	
94	Село Межишки надъ Невяжою / Miežyszki	10	10			1								Miežiškiai	Panevėžio	
95	Село Почекевичовъ подле Межишекъ / Pociekowicze	10	9			1								Pučekai	Panevėžio	
96	Село Пявна	3	2											Kulbagalis	Panevėžio	
97	Село Шедовишки / Szedowiszki alias Gitany	5	5			4								<i>Prie Nevėžio upės</i>	Panevėžio	
98	Село Ворейково / Woreyki	6	5			1								Vareikiai	Panevėžio	
99	Село Викгола / Bigeyle	20	20											Bygailiai	Panevėžio	
100	Село Бикгойлановъ / Wiktoniany	20	0			1								Aščiagaliai	Panevėžio	
101	Село Вора / Vora	5	0	13	0	2								Patrakiai	Panevėžio	
102	Село Жвабаневъ	20	11			3	Полавенское (Palėvenės)	Zwabaniew	20	6			Polawenskie	Stračniai	Kupiškio	
103	Село Полавкевъ / Poławke	15	15					Poławiena	15	9,5				Palaukiai	Panevėžio	
104	Село Дравпашки	5	4					Drowpaciszki	5	1				Vepai	Panevėžio	
105	Село Лавкакгали / Ławkogole	4	4	4	0	2		Ławkogalis	4	4	4	0		Breivškiai	Panevėžio	

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
106	Село Нарвидовичовъ / Zyliszki	14	13	8	0	4		Narwidowicze ⁷²²	14		8	0		Žiliškiai	Panevėžio	
107	Село Полавени / Polawena	20	10			1		Poławkewie	20	7					Tiltagalai	Panevėžio
108	Село Поморновское / Tiltogole	20	20				Поморновское (Раматиц)	Pomarnowskie ⁷²³	24				Romarnowskie	Pamarnakis	Panevėžio	
109	Село Повешенти / Poweszynata	13	13			2		Powieszenta	13	5					Paviešintys	Kupiškio
110	Село Яна Кумпеника / Kumpiniki	3	3					Iana Kumpinika ⁷²⁴	30	30					Subačius	Kupiškio
111	Село Бутевичов / Butewicze	5	4			1		Buciewiczy	5	2					-	-
112	Село Можейковичи / Mozekowicze	3	3			1		Mozuchnowicze	20	3					-	-
113	Село Можукновичи / Mazuchny	20	17			1		Mozykaici	20	17	?	10			<i>Prie Mūšos balos</i>	-
114	Село Якгейлишки / Iagieliszki	17	17			2		Iagieliszki	17	4,3					<i>Prie Pyvesos upės</i>	-
115	Село Довмонтоны / Dowmonty	20	6					Dowmontowicze	20	0,5					-	-
116	Село Воишнарловичи / Woysznarowicze	15	7	13	0	1		Woynarowiczy	15	1	13	2			-	-
117	Село Вашнюны / Wasniuny	6	2			1	Wasniuny	6	1				<i>Prie Pyvesos upės</i>	-		
118	Село Скилвянское / Sułbiackoie	13	13				Кроки-новское (Крекавалос)	Skilwianskie ⁷²⁵	13				Kraiki- powieci	Skilvioniai	Panevėžio	
119	Село Можейканы у Скилвянах / Mozekany	11	11			4		Mozykaycie ⁷²⁶	11						Papalčiai	Panevėžio

⁷²² Visą kaimą laiko kunigaikščiai Krošinskiai.

⁷²³ Visą kaimą laiko kunigaikščiai Krošinskiai.

⁷²⁴ Klaida, turėtų būti 3 (?).

⁷²⁵ Kaimas atiduotas amžiams ponui Jonui Volminskiui, Krėvos seniūnui, Upytės pakamariui (Panu Ianowi Wołminskiemu Stcie Krewskiemu Podkomorzemu Upitt).

⁷²⁶ Kaimas atiduotas amžiams ponui Jonui Volminskiui, Krėvos seniūnui, Upytės pakamariui (Panu Ianowi Wołminskiemu Stcie Krewskiemu Podkomorzemu Upitt).

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
120	Село Крокиновели / Krokinowele	15	13			5		Krakinoweli ⁷²⁷	15					Slabada	Panevėžio	
121	Село Ужуволки / Uzubole	9	9					Uzuwałkis	5	5					Užvalkiai	Kėdainių
122	Село Шукянчовь / Szukiancze	10	9			6		-							Šukioniai	Kėdainių
123	Село Ячишки / Iakyszki	13	13			4		Iaryszki	13	12					Ėriškiai	Panevėžio
124	Село Болы / Boły	23	23				Болинское (Balų)	Boły ⁷²⁸	23	21			Bolnskie	Baluškiai	Pasvalio	
125	Село Довкяны / Dowlkany	23	22					Drowmiany	23	18					Daujėnai	Pasvalio
126	Село Борклани / Borkłany	22	22					Borkłoynie ⁷²⁹	22	13					Barklainiai	Pasvalio
127	Село Радминовичи / Radminowicze	11	9					Radzminowiczy ⁷³⁰	11	9	8	0			Levaniškiai	Pasvalio
128	Село Пасровты / Pasrawty	22	0					Posrawcie	22	3	24	0			-	Pasvalio
129	Село Пакируды (у Болахъ) / Pagirudy	22	0					Pakirudy	22	2	7	?			Porijai	Pasvalio
130	Село Гарупись / Garupis	22	3					Arupis	20	1						<i>Prie Jiešmens upės</i>
131	Село Пашиле / Paszyłe	14	7					Paszyle	14	6	70?	0			-	Pasvalio
132	Село Берневичи / Berniewicze	40	30				КГОЛМИ- НОВСКОЕ (Golmīnēņ)	Berniewiczy ⁷³¹	40	29			Golmi- novskie	Berčiūnai	Pasvalio	
133	Село Кголминовичи / Golminiany	30	30												Gulbinėnai	Pasvalio
134	Село Войшили	30	20					Woyszyle ⁷³²	30	22					<i>Prie Upytės upės</i>	-

⁷²⁷ Kaimas atiduotas ponui Jonui Volminskiui, Krėvos seniūnui, Upytės pakamariui (Panu Ianowi Wołminskiemu Sttcie Krewskiemu Podkomorzemu Upitt).

⁷²⁸ 21 valakas atiduotas maskvėnui Timotiejui Teterinui.

⁷²⁹ 10 valakų atiduota Maskvėnui Teterinui (Ciecierzynu Moskwicinu).

⁷³⁰ 6 valakai 1564 m. atiduoti Maskvėnui Membukatui.

⁷³¹ 29 paimti valakai karališkosios jo malonybės raštu užstatyti kunigaikščiui Krošinskiui užstato teise už Mundeikių vaitijos kaimus, kurie taip pat jam karališkosios jo malonybės užstatyti, 1569 m. Vilniaus kaštelionui ponui Eustachijui Valavičiui (Ostafij Wołowicz) atiduoti amžiams.

⁷³² 20 valakų amžiams laiko ponas Mikalojus Jašinskas (Pan Mikołaj Iasinski)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
135	Село Ейггобдани / Eygowduny	20	20					Eygowdany ⁷³³	20					Jagaudžiai	Biržų	
136	Село Довчишки / Dowczyszki	30	10	15	0	1		Dowczyszki ⁷³⁴	30						Išnykęs (buvo Daučiškiai)	Pasvalio
137	Село Миняны / Miniany	12	4	7	0			Miniany ⁷³⁵	12	10	7	0			-	-
138	Село Кготовкишки / Gotowkiszki	17	16				Игловское (Иглакiо)	Gatowciszki	17	7			Игловское	Gataučiai	Biržų	
139	Село Илголавкись / Iłgowlkie	30	21					Iłgowlskie	30	8				Iłgalaukiai	Biržų	
140	Село Воболники / Wobolniki	22	19					Wobolniki	22	10				Vabalninkas	Biržų	
141	Село Дейкишки / Deykiszki	24	14?					Deykiszki	24	5				Deikiškiai	Biržų	
142	Село Довнаришки / Downaryszki	17	4			1		Downaryszki	17	2				Daunoriai	Biržų	
143	Село Кретишки / Kretyszki	23	6					Kretyszki ⁷³⁶	23	16				Kratiškiai	Biržų	
144	Село Поедупи / Poiedupie teraz Butniuny	11	5	26	0	2		Poiedupie ⁷³⁷	11	11				-	Biržų	
145	Село Повешвены / Poweszwieny teraz Petryszki do Kryniczyna	23	21				Повешвинское (Равешвѣнц)	Powieszmianny ⁷³⁸	23	23			Повешвинское	Petriškiai	Pasvalio	
146	Село Якгейловичи / Iagielowicze teraz Liczuny do Kryniczyna	18	4					Iagielowiczy ⁷³⁹	18	14				Ličiūnai	Pasvalio	

⁷³³ Visą kaimą laiko kunigaikštis Andriejus Kurpskis (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷³⁴ Visą kaimą laiko kunigaikštis Andriejus Kurpskis (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷³⁵ 10 valakų laiko kunigaikštis Andriejus Kurpskis (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷³⁶ 13 valakų 1564 m. atiduota jo mylistai kunigaikščiui Andriejui Kurpskiui (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷³⁷ 10 valakų 1564 m. atiduota jo mylistai kunigaikščiui Andriejui Kurpskiui (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷³⁸ Kaimas atiduotas kunigaikščiui Andriejui Kurpskiui (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷³⁹ 14 valakų laiko jo mžlista kunigaikštis Andriejus Kurpskis (Kniaz Andrzej Kurpski).

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.							
147	Село Версми / Wersmy NB Miasteczko y dwór Kryniczyn	18	15					Powiersmy ⁷⁴⁰	18	18				Krinčinas	Pasvalio							
148	Село Паберли / Poberle do Kryniczyna teraz Borkłoyonii	25	18	34	2	2			Poberli ⁷⁴¹	25	23	?	5		Paberliai	Pasvalio						
149	Село Пураны / Purany do Kryniczyna Daniliszki	26	23?				Пуранское (Puręny)	Purany ⁷⁴²	26	23			Puranskie	Ličiūnai	Pasvalio							
150	Село Годи / Gody Godzie teraz dobra ziemskie	17	0						Gwodzi	17	0					<i>Prie Upytės upės</i>	Biržų					
151	Село Демантишки / Demantyszki do Wobolnika	17	0						Deymanciszki	17	?					<i>Prie Upytės upės</i>	-					
152	Село Сонтотово / Sontowtowo do Kryniczyna	20	6						Suntowtowo ⁷⁴³	20	9					Suntautai	Pasvalio					
153	Село Дюгганы / Dziugany	20	0	30	0	2			-							-	-					
154	Село Кгулбуежерасъ / Ktolwoezera	21	21				Биржегское (Birżelny)	Visą vaitystę laiko jo mylista Vilniaus kaštelionas ponas Eustachijus Valavičius (Pan Ostafij Wołowicz)					Birzanskie	Gulbinai	Biržų							
155	Село Берли / Berly	11	11			2															Trečionėliai	Biržų
156	Село Биржели Кгирдани / Birzely	20	19																		Kirdonys	Biržų
157	Село Драсутовичи / Drutowicze	22	22																		Daumėnai	Biržų
158	Село Ужугатолы / Uzutatoly	21	16	52	0	1															Patatuliečiai	Biržų

⁷⁴⁰ Kaimas atiduotas kunigaikščiui Andriejui Kurpskiui (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷⁴¹ 23 valakai žemės ir 5 valakai miško atiduoti kunigaikščiui Andriejui Kurpskiui (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷⁴² 23 valakus laiko kunigaikštis Andriejus Kurpskis (Kniaz Andrzej Kurpski).

⁷⁴³ 5 valakus laiko kunigaikštis Andrejus Kurpskis (Kniaz Andrzej Kurpski).

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
159	Село Миконы / Mikoni	12	9			1								Daudžgiriai	Biržų
160	Село Ужатоли / Ututoły	24	2											<i>Prie Tatulos upės</i>	Biržų
161	Село Молоупя / Moleupia	2	2	11	0									Čeniškiai	Biržų
162	Село Пуодево / Piodewo	30	6				Юденское (Puodevo)	Podziewicy ⁷⁴⁴	22	5			Podziewskie	Pajstriečiai	Pasvalio
163	Село Нарушовичи / Narutowicze	20	15					Naruszewicy ⁷⁴⁵	22	22				Tolkoniai	Pasvalio
164	Село Юревичи / Iuriewiczze	25	11					Iurewicy ⁷⁴⁶	25	25				<i>Prie Įstros upės</i>	Pasvalio
165	Село Воишнарловичи / Woysznarowicze	15	5					Woysznarowicy ⁷⁴⁷	14	14				<i>Prie Įstros upės</i>	Pasvalio
166	Село Будрейковичи / Woydzykowicze	10	3			1		Budreykany	8	?				<i>Prie Svalios upės</i>	Pasvalio
167	Село Сирейковичи / Syreykowicze	11	7					Soreykowicy	22	15					Sereikoniai
168	Село Малони / Maluny	10	7				-						Molynė	Pasvalio	
169	Село Дочевичи / Doiewiczze	15	10				Doewicy	12	6				<i>Prie Kadubalos balos</i>	Pasvalio	
170	Село Свирплевичи / Swirplewicze	26	26				Swirplany ⁷⁴⁸	40	40	7	0		<i>Prie Įsros upės</i>	Pasvalio	
171	Село Петровичи / Piotrowicze	14	3				Pietrowicy	6	1				Petruliškis	Panevėžio	
							Юшковское (Juškonių)						Iuszkowskie		

⁷⁴⁴ 3 užsėstus, 2 tuščius ir 17 nepaimtų valakų laiko Polocko žemionė ponja Vasilova Soskova (Boiarka Ziemi Połockiey pani Wasilowa Soskowa).

⁷⁴⁵ Visas kaimas 1564 m. atiduotas jo mylistai karališkosios jo malonybės išdininkui ponui Jonui Zarckiui, Upytės seniūniui (Panu Iwanu Zarzeckiemu Skarbnemu IKM Stcie Upickiemu).

⁷⁴⁶ Visas kaimas 1569 m. atiduotas jo mylistai karališkosios jo malonybės išdininkui ponui Jonui Zarckiui, Upytės seniūniui

⁷⁴⁷ Visas kaimas atiduotas jo mylistai karališkosios jo malonybės išdininkui ponui Jonui Zarckiui, Upytės seniūniui

⁷⁴⁸ Visas kaimas atiduotas jo mylistai karališkosios jo malonybės išdininkui ponui Jonui Zarckiui, Upytės seniūniui

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
172	Село Рейзкги / Reyisty	14	13			3		Rezgi	6	2,5	17	0		-	-	
173	Село Плуки / Płouki	15	13			1	ПЛУКАНСКОЕ (Plukų)	Plukie	25?	13			Plukianskie	Prie Lėvens upės	Panevėžio	
174	Село Мадейковичи / Madeykowicze	15	0					-							Prie Lėvens upės	Panevėžio
175	Село Свирни / Swirny	20	3			2		-							Prie Lėvens upės	Panevėžio
176	Село Нарушишки / Narutyszki	10	3	12	0			-							Prie Vilkatupio ežero	Panevėžio
177	Село Тетаупи / Tetaupie	24	12	10	0			Potelupy	24	15,5					-	Panevėžio
178	Село Пысы / Puzyby	10	9					Popiszy	11	9					-	Panevėžio
179	Село Каджеупис / Kateupis	20	7					Pokadziupie	22	12	6	0			-	Panevėžio
180	Село Меилпотевичи / S. Meylotewicze	15	3			1		-							-	Panevėžio
181	Село Палавки / Pławkie	20	20					УЖВОКГОВСКОЕ (Užvokčių)	Giganskie ⁷⁴⁹	25	25				Ozugowskie	Jukoniai
182	Село Ужвокги / Uzwoкty	20	19				Ozugowskie ⁷⁵⁰		20	13				Toliūnai		Pasvalio
183	Село Допковичи / Dopkowicze	16	12				Dopkowiczy ⁷⁵¹		16	16				Vaitkūnai		Pasvalio
184	Село Витевичи / Witewicze	12	9				Witewiczy ⁷⁵²		12	12				Vytėnai		Pasvalio
185	Село Пожуси / Potusi	16	9			2	Pozosy		16	6				Pažasai		Pasvalio

⁷⁴⁹ 17 valakų amžiams laiko ponas Beniušas Valavičius, o 8 valakus tas pats ponas Beniušas sau pasiėmė.

⁷⁵⁰ Visi valakai 1568 m. atiduoti ponui Beniušui Valavičiui.

⁷⁵¹ 1568 m. 12 valakų duota ponui Beniušui Valavičiui, o 4 valakus tas pats ponas Beniušas sau pasiėmė.

⁷⁵² 1568 m. 9 valakai duoti ponui Beniušui Valavičiui, o 3 valakus tas pats ponas Beniušas sau pasiėmė.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
186	Село Мондеиковичи / Mondeykowicze	13	13				Мондеиковское (Mondėikių)	1569 m. 50 valakų atiduota Vilniaus kaštelionui ponui Eustachijui Valavičiui, o likusius valakus valdo kunigaikščiai Krošinskiai					Mondeygowskie	Mondeikiai	Radviliškio
187	Село Шмилкги / Smilgie	33	23?			1								Smilgiai	Panevėžio
188	Село Утяны / Utiany	23	23											Utėnai	Panevėžio
189	Село Поюли / Poióle	32	11											Rimiškiai	Panevėžio
190	Село Миноколних	11	7				Клягебранское (Gegebrėnų)	Minokolnis	15	6	45	3	Giegiebrockie ⁷⁵³	Stačiūnai	Pasvalio
191	Село Скаистагири / Skaystogiry	20	4	4	0			Skoystogiry	20	3				Skaistgiriai	Pasvalio
192	Село Сандришки / Sandryszki	7	7			2		-						<i>Prie Lėvens upės</i>	Pasvalio
193	Село Биржели / Birzely	20	19					Birzeli ⁷⁵⁴	30	30				Birželiai	Panevėžio
194	Село Нурковичи	20	9					Murkany	10	6	11	1		Niurkoniai	Pasvalio
195	Село Ужуокгони / Uzwogoni	22	11					Smilgi	26	10				Smilgeliai	Pasvalio
196	Село Воидатовичи / Woydiłowicze	12	1	13	0			-						<i>Prie Įstros upės</i>	Pasvalio
197	Село Кгекгабраста / Gegabrasta	14	10			2		Giegiebrosta	30	13				Gegebrasta	Pasvalio
198	Село Шукяны / Szukiany	29	16				Шукянское (Šukėnų)	Szukiany	34	21			Szukianskie ⁷⁵⁵	Šukioniai	Pakruojo
199	Село Ожолати / Ozołatty	24	19			1		Poazulaycie	23	21				Užubeliai	Pakruojo
200	Село Коундрати / Kondraty	12	5					Kondratowiczy	8	3				Kondročiai	Pakruojo
201	Село Миневичи / Mineywicze	15	2					Minancy	10	1				Minioniai	Pakruojo

⁷⁵³ Vaitystėje dar nurodytas 3 valakų kaimas „Poswirnupis”.

⁷⁵⁴ Kaimas 1569 m. amžiams atiduotas jo mylistai Slonimo seniūnui ponui Grigorijui Valavičiui.

⁷⁵⁵ Vaitystėje taip pat minėtas 12 valakų kaimas „Kalių“ ir 4 valakų kaimas „Orbeli“.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
202	Село Кгиндикишки / Gindygiszki	20	7					Iusykowiczy	20	4	5	0		-	Pakruojo	
203	Село Милошевичи / Miłoszewicze	20	3					-								Meiliūnai
204	Село Заезерское / Zaieziorzy	30	8				Поезерское (Paežeriu)	Uzuezery	32	4			Poežerskie	Vaišvydžiai	Pakruojo	
205	Село Толеиковичи / Toleykowicze	21	8					Taluszewiczy	8	6					Išnykęs (buvo prie Ežerėlės upės)	Pakruojo
206	Село Поезери / Poieziorzy	21	3			1		Poazery	21	4					Paežeriai	Pakruojo
207	Село Можеиканы / Mozeykany	25	10			1		Mozeykaycy	27	14	6	0			Mažeikoniai	Pakruojo
208	Село Талушаны / Taluszany	9	3					Taleykowiczy	20	5					Telišioniai	Pakruojo
209	Село Видовкги / Widowgi	8	5					Sydowgi	9	7	22	2			Išnykęs (buvo Sidaugai)	Pakruojo
210	Село Кякшти / Kiakszty	21	9					Кгеґиқкое (Gegečių)	Worany ?	20	7				Giegeičkie ⁷⁵⁶	Voroniai
211	Село Стерковичи / Sterkowicze	15	10				Sterkany		20	13				Starkoniai		Pakruojo
212	Село Кгеґгеди / Giegedzie	8	3				Giegiadzi		8	5				Gegiedžiai		Pakruojo
213	Село Венстортовичи	4	2				-							-		Pakruojo
214	Село Титани / Tytany	20	12				Tytany		50	31				Titoniai		Pakruojo
215	Село Можани / Mozany	18	15			1	Mozany		8	8				Mažioniai		Pakruojo
216	Село Кудевичи / Kudewicze	7	4			1	-							Mikniūnai		Pakruojo
217	Село Пошвенчини / Poszwenczynie	12	7				-							Pašvitinys		Pakruojo
218	Село Колебы / Kolewy	10	8			1	Kolawy		8	8				Kalevai		Pakruojo

⁷⁵⁶ Vaitystėje taip pat nurodytas 12 valakų kaimas „Meylany“.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
219	Село Пилвяны / Pilwany	17	9				Линковское (Linkuvos)	Pilwiany	17	8			Linkovskie	-	Pakruojo	
220	Село Кгекгечи / Giegieczi	16	16			1		Giegiadzi	16	16					-	Pakruojo
221	Село Лаборы / Łabory	28	9					Łobary	28	24					Laborai	Pakruojo
222	Село Дуче / Ducze	23	22					Duczy	23	23					Dučiai	Pakruojo
223	Село Пупаны / Pupany	9	2					Pupany	9	4					Pupiškiai	Pakruojo
224	Село Скребле	3	3					Skreble	3	2,5					-	Pakruojo
225	Село Довкневичи / Dowknewicze	7	7					Dowknewiczy	7	7					<i>Prie Švitinio upės</i>	Pakruojo
226	Село Меловичи / Melowicze	7	3					Meylewiczy	7	7					-	Pakruojo
227	Село Ченюни / Czenionų	11	10			1	Вилдунское (Vildūnų)	Vaitystę nuo 1567 m. už piniginių užstatą laiko kunigaikščiai Krošinskiai				Wıldunskie	Išnykęs (buvo Čeniškiai)	Pasvalio		
228	Село Волдеикани / Woldeykany	13	11			2							Valdeikiai	Pasvalio		
229	Село Янчушки / Ianczuski	5	1										Austakynė	Pasvalio		
230	Село Тацкони / Tackuny	11	11										Katkūnai	Pasvalio		
231	Село Вилдуни / Wılduny	25	24										Vidūnai	Pasvalio		
232	Село Ячуни / Iaczuny	15	12			1							Jaciūnai	Pasvalio		
233	Село Декглени / Degliany	24	23			1							Deglėnai	Pasvalio		
234	Село Мишковичи / Miskowicze	6	6										Mickaičiai	Pasvalio		
235	Село Павое / Pawoie	14	3										Matkūnai	Pasvalio		

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
236	Село Якубовичи / Jakubowiczy	17	16			1	Межибицкое (Mežibų)	Iakubowiczy	17	12,5			Mezyboyskie	Jakuboniai	Pasvalio	
237	Село Суткевичи / Sutkiewiczy	14	9					Sutkuny	14	7					Sitkūnai	Pakruojo
238	Село Жостовтаи / Zostowty	14	7					Zowtowtany	14	8					Prie Mažupio upės	Pakruojo
239	Село Поиодволки / Poiodwolkie	22	8			2		Poiodwałki	22	6,5					Prie Bajos balos	Pakruojo
240	Село Докгойтишки / Dogoytyszki	20	17			1		Dowkoniczki	20	12					Prie Šakaitės upės	Pakruojo
241	Село Гочани / Goczany	12	7	9	0			Goczany	11	7,5					Gačioniai	Pakruojo
242	Село Мартиновичи / Martynowicze	5	5	13	?	1		Marcinowiczy	5	5					-	Pakruojo
243	Село Торвидани / Torwidany	26	9				Челковское (Čelkų)	Tarwidy	26	9			Celkowskie	Tarvydai	Pakruojo	
244	Село Челки / Czelkie	19	19			1		Celki	20	20					Čelkiai	Pakruojo
245	Село Кгикани / Gikany над рекою Докгивеною	15	8					Gikany	20	13					Gikoniai	Pakruojo
246	Село Сунтовтовичи / Suntowtowicze	23	4					-							Išnykęs	Pakruojo
247	Село Моневици / Monewicze	23	6					Maniuny	27	10					Moniūnai	Pakruojo
248	Село Нарбутовичи / Narbutowicze	28	5				Лепушское (Laipuškių)	Narwidowiczy ⁷⁵⁷	28	15			Lepuskie	Klovainiai	Pakruojo	
249	Село Бортковичи над рекою Докгивеною / Bortkowicze	22	18					Bortkowiczy	22	15					Beržynė	Pakruojo
250	Село Петковичи / Pietkiewicze	30	25			1		Pietkowiczy	30	23					Klovainiai	Pakruojo
251	Село Лепушки / Lepuszki	44	32					Lepuszki	44	32					Laipuškiai	Pakruojo

⁷⁵⁷ Iš 28 valakų 9/2/10 valakų 1569 m. atiduota mainais ponui Mikalojui Lapotinskiui, o karaškajai malonybei liko 18 valakų 27/21 margų.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
252	Село Попламянское / Popłamanskie	21	10				Попламянское (Popłameńc)	Popłoniarskie	18	14			Poplonianskie	Išnykęs	Pakruojo	
253	Село Подюны / Podziuny	10	10					Podyni ⁷⁵⁸	10	10					Podžiūnai	Pakruojo
254	Село Покершняни / Pokierszniany	40	33					Pokerkszny	40	23					Gataučiai	Pakruojo
255	Село Кгостокголи / Gostogole	21	21					Gostany	21	10					Guostagalis	Pakruojo
256	Село Вилейковичи / Wileykowicze	26	10				Поберштагское (Raberštalia)	Wileykany	26	23			Pobersztelskie	-	Pakruojo	
257	Село Поберштагское / Pobersztelskie	24	9					Pobersztelskie	30	20	14	7			-	Pakruojo
258	Село Ромейковское / Romeykowskie	26	12					Romeikany	26	13					-	Pakruojo
259	Село Немејкшуні / Nemejkszuny	24	0					-							-	Pakruojo
260	Село Ропановичи / Ropanowiczy	25	9				Вешейканское (Vešeikonių)	Rapanowiczy	25	12			Wieszakianskie ⁷⁵⁹	Ruponiai	Pakruojo	
261	Село Тычункани Tyczunkany	13	12					Tyczukany	11	9,5					Čičykai	Pakruojo
262	Село Вешейканы / Weszeykany	11	11					Wieszakany	11	11					Višeikiai	Pakruojo
263	Село Робкани / Robkany	20	7					-							Grikpėdžiai	Pakruojo
264	Село Петрани / Petranų	12	7					Pietrowiczy	7	7					Petronai	Pakruojo
265	Село Трумповичи / Trumpowiczy	15	10					Trumpany	15	11,5					-	Pakruojo
266	Село Бучкони	8	6					Butkieluny	8	6					Bučiūnai	Joniškio

⁷⁵⁸ 10 šio kaimo valakų pagal karališkosios jo malonybės raštą laiko Polocko žemionis Stanislovas Orekovskis nuo 1567 m., kol bus išlaisvinta jo tėvonija.

⁷⁵⁹ Vaitystėje taip pat minėtas 14 valakų kaimas „Skoruli“.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
267	Село Швоиницкое / Szwoyniki	20	10				Швоиницкое (Švaiškų)	Szwoyniki	20	8			Szwoynickie	Perekšliai	Panevėžio	
268	Село Пакури / Łopakury	30	5					Pokury ⁷⁶⁰	28	28					Valiliškiai	Panevėžio
269	Село Пашое / Paszoie	26	12					Posyoie ⁷⁶¹	26	26					Gilbonys	Panevėžio
270	Село Нарошели / Naroszely	12	6					Naroszyle	11	5	14	0			Naurašiliai	Panevėžio
271	Село Сенткуны / Setnkuny	11	3					Sętkowiczy	11	4					Sinkonys	Panevėžio
272	Село Полакупись / Połakupie	20	9				Полакупское (Palokupio)	Połakupis ⁷⁶²	20	14			Połakupskie	Spirakiai	Panevėžio	
273	Село Ожюги / Ozogi	30	11					Ozogy ⁷⁶³	30	30					Ažagai	Panevėžio
274	Село Драгганы / Dragany	14	13					Drogiany ⁷⁶⁴	14	14					Dragonys	Panevėžio
275	Село Повинкшнэитя / Powinksznauce Drab Iurewicz	10	5			1		Powink[s]znaycie	26	11					Pavinkšniai	Panevėžio
276	Село Сиротышки / Syrotyszki	4	3			1		Syraciszki	4	2					Išnykęs (buvo prie Bajos balos)	Panevėžio
277	Село Вечуни / Weczuny	3	2					Wieczuny	3	3					Staciūnai	Panevėžio
278	Село Поберволки	8	6					Pobierwielki ⁷⁶⁵	8	8					Paberžvalkiai	Pasvalio
279	Село Жалепурвись / Zalapurwie	10	6			1	Zalapurwis ⁷⁶⁶	10	10				Žaliapurviai	Panevėžio		

⁷⁶⁰ Kaimas 1569 m. atiduotas Eustachijui Valavičiui.

⁷⁶¹ Amžiams 1569 m. atiduotas jo mylistai Vilniaus kaštelionui ponui Eustachijui Valavičiui.

⁷⁶² 1568 m. atiteko ponui Beniušui Valavičiui.

⁷⁶³ Atiteko ponui Beniušui Valavičiui.

⁷⁶⁴ 1568 m. atiteko ponui Beniušui Valavičiui.

⁷⁶⁵ Kaimas atiduotas Ponui Beniušui Valavičiui.

⁷⁶⁶ Kaimą valdo Beniušas Valavičius.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
280	Село Криштани / Krysztany	10	3					Krysztany ⁷⁶⁷	14					Sujetai	Panevėžio
281	Село Кгойлевичи/ Goylewicy	20	20	75	?	3	Помуское (Pamušio)	1567 m. už pinigų sumą užstatyta užstato teise jo mylistai karališkosios jo malonybės išdininkui ponui Jonui Zareckiui (Iwan Zarzecki)					Pomuskie	Gailioniai	Pakruojo
282	Село Миткунь / Mitkuny	7	7			3								<i>Prie Mūšos ir Ježestos upės</i>	-
283	Село Волдейкуни / Wołdeykuny	5	5											<i>Prie Mūšos ir Ramojaus upės</i>	Pasvalio
284	Село Кгостяни / Gostany	20	14											Gustoniai	Pasvalio
285	Село Шмилкги / Smilgi	9	0	10	0	1								Smilgeliai	Pasvalio
286	Село Роман / Romaу	17	17			1								Sindriūnai	Pasvalio
287	Село Микгони / Migony	20	10			1								Migoniai	Pasvalio
288	Село Шумоны / Szumony	28	26			1								Šimoniai	Pasvalio
289	Село Стуркуны / Stutkuny	14	14			3	Перволкиское (Pervalkų)	1567 m. už pinigų sumą užstatyta užstato teise jo mylistai karališkosios jo malonybės išdininkui ponui Jonui Zareckiui (Iwan Zarzecki)				Pobervolskie	Ustukiai	Pasvalio	
290	Село Пылмелконысь / Pilmelkony	7	0										Paberžiai	Pasvalio	
291	Село Андрушевичи / Andrusowicze	5	5			1							Skėriai	Pasvalio	
292	Село Перволкишки / Perwolkiszki	16	16			1							Pervalkai	Pasvalio	
293	Село Порышки / Popiszki	20	0										Pomiškai	Pasvalio	
294	Село Домейкуни / Domeykuny	40	13			1							Vytartai	Pasvalio	
295	Село Тетервини / Teterwiny	21	13			1							Tetirvinai	Pasvalio	

⁷⁶⁷ Kaimas amžiams atiduotas Ostafijui Valavičiui.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
296	Село Ярышки / Iaryszki	30	25				Дейшпакгольское (Daukšiogalos)	Iaryszki ⁷⁶⁸	30	30			Dekszagolskie	-	Pasvalio	
297	Село Немейкшони / Nemeyszuny	24	17			2		Nameyszuny ⁷⁶⁹	24	24					Nemeikšiūnai	Pasvalio
298	Село Юшковици / Iuszkiewiczze	20	9					Iuszkowiczy ⁷⁷⁰	20	20					-	Pasvalio
299	Село Дейшпакголя / Deykszaogoła	24	23			2		Dekszagoła ⁷⁷¹	24	24					Daukšiogala	Pasvalio
300	Село Гравжи / Grawze	28	0					Grawzy	18	0					-	Pasvalio
301	Село Молдучи / Mołduczcy	16	5					Mołduczcy	16	5					Mediniai	Pasvalio
302	Село Воизгирды / Woyzgirdy	13	7	30	0		Рымковское (Rimkūnų)	Wozgirdany	13	7,5			Rymkowskie	<i>Prie Pyvesos upės</i>	Pasvalio	
303	Село Жедеикунь / Zedeykuny	37	21			1		Zodeykuny	37	10					Žadeikėliai	Pasvalio
304	Село Пивесою / Sioła nad Piwesą	24	0			3		Siola nad Piwieso	24?	0?					Dirvonai	Pasvalio
305	Село Римкуни / Rymkunų	23	20					Rymkunų	23	20					Rinkūnai	Pasvalio
306	Село Пропуны / Procury	27	12					Pracuny	27	5					Stebeikiai	Pasvalio
307	Село Боровичи / Borewiczy	5	0					Borewiczy	5	0	16	0			Gustadalis	Pasvalio
308	Село Кикани / Kikany	35	27				Крик-ленское (Kriklėnų)	Kryklėny ⁷⁷²	35	35			Kryklėnskie	Krikliniai	Pasvalio	
309	Село Киркилани / Kirkilany	20	7			1		Kirkilany	20	0					Krikiliškis	Pasvalio
310	Село Молони / Małony	45	27					Małony ⁷⁷³	26	7					Moliūnai	Pasvalio

⁷⁶⁸ Amžiams atiduotas Ponui Beniušui Valavičiui.

⁷⁶⁹ Valdo Benušas Valavičius.

⁷⁷⁰ Atiduotas Beniušui Valavičiui.

⁷⁷¹ Atiduotas Beniušui Valavičiui.

⁷⁷² Tą kaimą laiko Ponas Jurgis Ogielnickis (Hrehory Ogielnicki).

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
311	Село Станкевичи / Stankiewiczze	20	3					Stankiewiczzy ⁷⁷⁴	20	18				Ducikai	Pasvalio	
312	Село Акмени / Anmeny	20	1	10	0		Бергольское (Bergalių)	Akmeny	20	1			Bertelskie ⁷⁷⁵	-	Pasvalio	
313	Село Друтишки / Drutyszki	11	5					-							Druciškiai	Pasvalio
314	Село Можи	28	6	20	1	1		Mozy	25	?	20	0			Mažionys	Pasvalio
315	Село Бертели / Bertelų	11	8					Berteli	11	2					<i>Prie Mūšos balos</i>	-
316	Село Позанбя / Pozacbia	6	2			1		Poziamba	6	0					Pažambė	Panevėžio
317	Село Пакгелайше / Pagielayszė	18	7					Pogielozy	18	1					Pagiegala	Panevėžio
318	Село Пашалуни / Pasmurpie	7	3	7	0	1		Posielupis	7	1					<i>Prie Lévens upės</i>	Panevėžio
319	Село Венцлавовичи / Wencławowicze	12	3	10	?			Więślłowowyczy	12	1					<i>Prie Lévens upės</i>	Panevėžio
320	Село Кгикганы / Gikany	10	10					Клиганское (Gikonių)	Gikanskie	10	5				Gikanskie ⁷⁷⁶	Gigonys
321	Село Митюишки / Mitiuszki	3	1				Mycusyki		3	3				-		-
322	Село Радикгали / Radykany	10	10			1	Radzigoła		10	7				Išnykęs (buvo Račgaliai)		Kupiškio
323	Село Данюишки / Danioszyki	14	13				Daniuszyszki		14	5				Natiškiai		Biržų
324	Село Мартиновичи / Martynowicze	7	7				Marcinowiczy		7	3				Bartkūnai		Biržų
325	Село Кгуоди /Gowdy	40	22			2	Godzi		40	18				Guodžiai		Biržų
326	Село Жичуны / Zyczuny	5	4				Zyczuny		5	3				-		-

⁷⁷³ 7 valakai atiduoti Timotiejui Teterinui (Tymofieiwici Ciecierynui).

⁷⁷⁴ 18 valakų laiko maskvėnas Timotiejus Teterinas.

⁷⁷⁵ Vaitystėje taip pat minėtas 10 valakų kaimas „Woyszwidany“.

⁷⁷⁶ Vaitystėje taip pat minėtas 5 valakų kaimas „Wiluniszki“, 3 valakų kaimas „Wiedzyszki“, 2 valakų kaimas „Mycuszki“.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
327	Село Иждекги / Jzdeky	6	0			1		Izdegi	6	0				-	-	
328	Село Помачоли / Pomaczoły	12	12					Pomaczoły	5	4					-	-
329	Село Веймушки / Weymuszki	4	4					Beymuszki	4	3					-	-
330	Село Манвиловичи	10	7					Monwiłowiczy	10	5					-	-
331	Село Вилмантуни / Wilmantuny	11	9					Wilmontowiczy	11	8					-	-
332	Село Дореовети / Dorsobety	11	11					Dorsowecis	11	10					Darsiškiai	Kupiškio
333	Село Вилунишки	5	1			1		Wiluniszki	5	1					Veleniškaiai	Biržų
334	Село Немяны	107	69			4	Немянское (Kiemėnų)	Visa vaitystė su visais tuščiais ir paimtais valakais 1565 m. atiduota ponui Jonui Šimkaičiui, o dabar laiko Naugarduko vaivada jo mylista ponas Mikalojus Radvila (Mikołaj Radzywił)				Kiemėnaiskie	Kiemėnai	Pasvalio		
335	Село Курукелись	21	8			2	Куруковское (Kurukėlių)	Kurugirskie	21	8			Kurugirskie	-	-	
336	Село Стродани / Strodany	37	8	1	?			Strodany	27	10					Strazdai	Biržų
337	Село Мажуляни / Mazulinie	22	21					Mozulany	23	17					Anciškaiai	Biržų
338	Село Нарейковичи / Nareykowicze	28	5	4	?			Noreykowiczy	28	4,5					Mockūnai	Biržų
339	Село Мелоны / Meluny	16	1					Meylany	16	5					Mieliūnai	Biržų
340	Село Сурымкишки / Surykiszki	19	4	36	0			Surunciszki	19	8					<i>Prie Tatulos upės</i>	Biržų
341	Село Деветибрати	15	11				Деветибрати (Devynėrgių)	1578 m. valdymas perduotas ponui Beniušui Valavičiui iš pono Eustachijaus Valavičiaus (Bieniasz Wołowicz)				Dziewięciu- bratskie	Devynėrgiai	Pasvalio		
342	Село Ужугиле / Uzuszyle	12	11			1							Majeliai	Pasvalio		
343	Село Помавчи / Pomawczy	23	23										Pamaučiai	Pasvalio		
344	Село Шавлани / Szawlany	13	11			2							Nakvosai	Pasvalio		

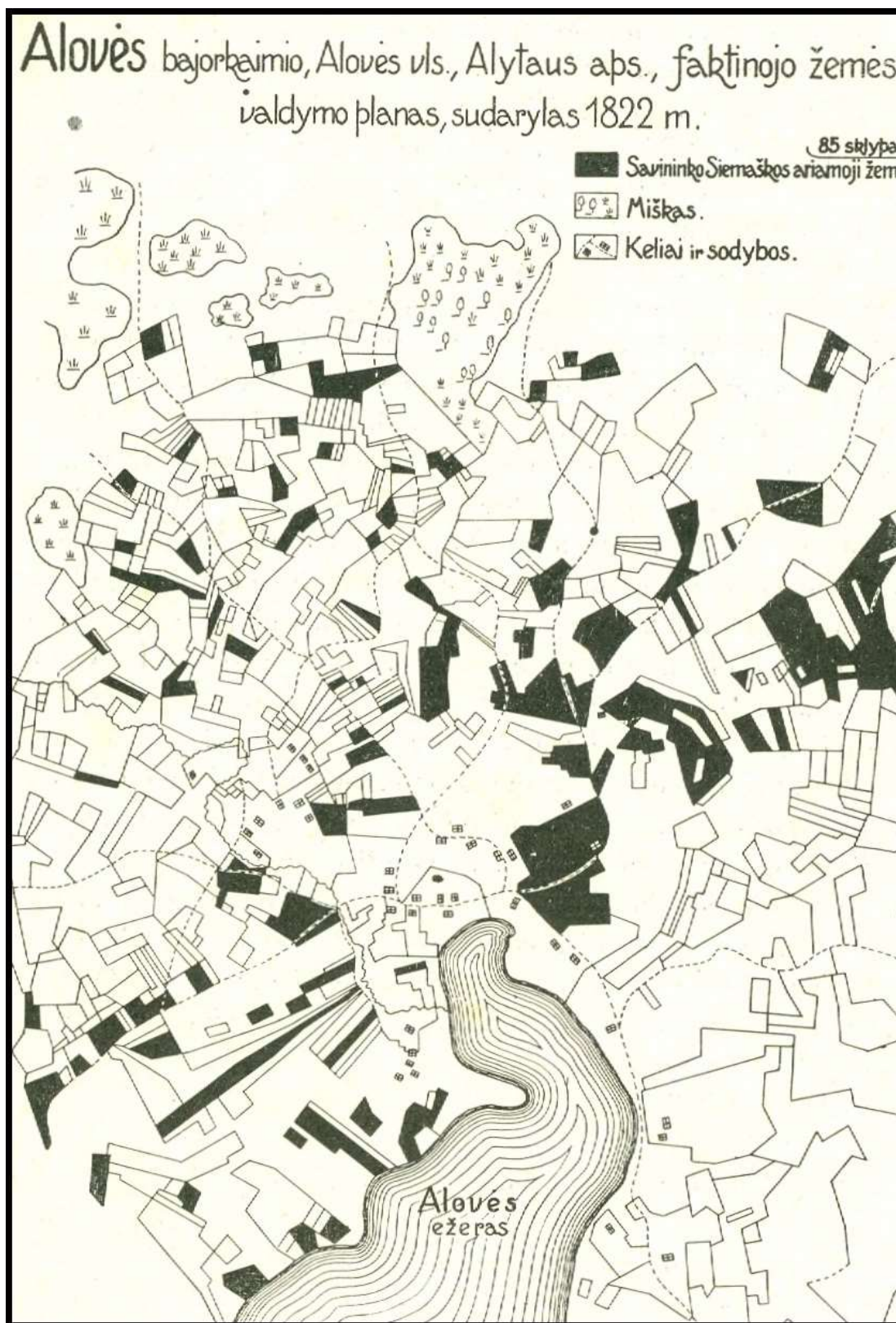
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
345	Село Нековичи / Nekowicze	10	7			1								Nekoniai	Pasvalio
346	Село Кгудели / Gudeli	9	9			1								Išnykęs (buvo Gudeliai)	Pasvalio
347	Село Ловейкани / Lowejkany	9	9			1								Leveikoniai	Pasvalio
348	Село Велжи / Welze	23	21											Velžiai	Pasvalio
349	Село Аконны	20	20				Аконеское (Акаініц)	Akoyni	20	15,5		Аконские	Namišiai	Pasvalio	
350	Село Маниковичи	25	17			1		Manikuny ⁷⁷⁷	25	21			Manikūnai	Pasvalio	
351	Село Гинкгеланы	27	0					Ingielany	27	1			Purviai	Pasvalio	
352	Село Жодейкуны	30	14			1		Zodeykowicze	?	?			Žadeikoniai	Pasvalio	
353	Село Пушканское	38	37			1	Пуштанское (Пушкониц)	Puksztany ⁷⁷⁸	38	38		Puksztańskie	Puškoniai	Pasvalio	
354	Село Бойвидишки	17	15			2		Buywidziszki	17	14			Buiviškiai	Pasvalio	
355	Село Топры	8	8			1		Topry	8	8			Taupriai	Pasvalio	
356	Село Иодун	7	4					Iodzie	7	1,5			-	-	
357	Село Можейканы	14	14			2		Mozeykaycie	14	7			Prie Mūšos upės	Pasvalio	

⁷⁷⁷ 25 valakai 1569 m. atiduoti karališkosios jo malonybės išdininkui ponui Jonui Zažeciui mainais už Pamūšio vaitijos Vodeikonių kaimo valakus.

⁷⁷⁸ 1568 m. kaimas už pinigų sumą perleistas ponui Jonui Lyvenui.

1 pav. *Alovės kaimo planas.*

In BALČIŪNAS, V. Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje. Kaunas, 1938, p. 27.

2 pav. Senojo Panevėžio miestelio (Panevėžio r.) ir jo laukų planas. 1871 m.
LVIA

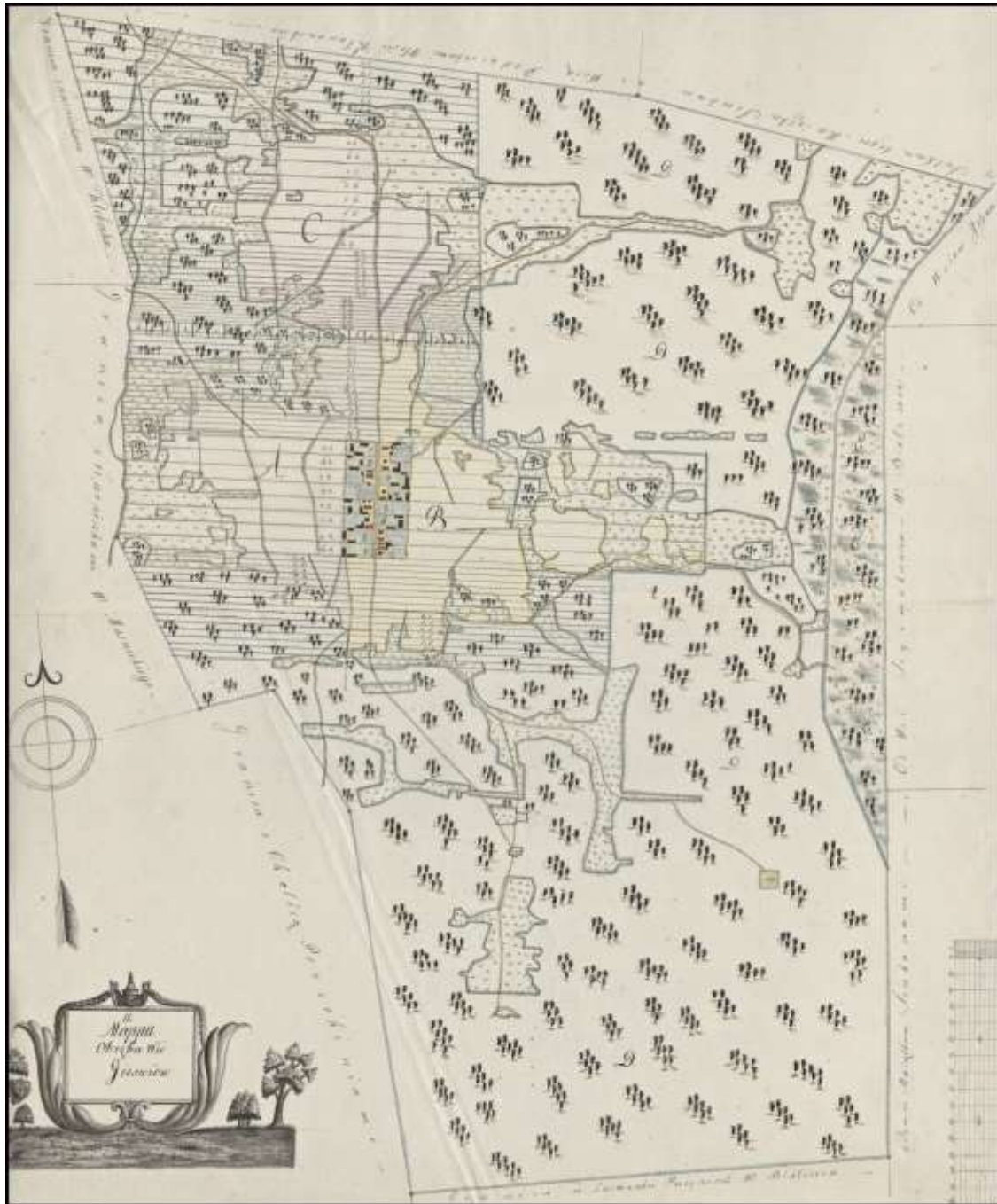
3 pav. Reklių kaimo planas. 1871 m.
LVIA

4 pav. Pažalvaičių kaimo planas. 1871 m.
LVIA

5 pav. Gelsvių kaimo (Pasvalio r.) planas. 1812 m.
VUB Rankraščių skyrius

6 pav. *Jakubonių kaimo (Pasvalio r.) planas. 1812 m. Raudona spalva pažymėtas kaimo užusienis. VUB Rankraščių skyrius*

7 pav. *Jakubonių kaimo užusienis. 1865 m. KTU Biblioteka*

8 pav. *Jakubonių kaimo užusienis. 2013m. Aerofotonuotrauka*

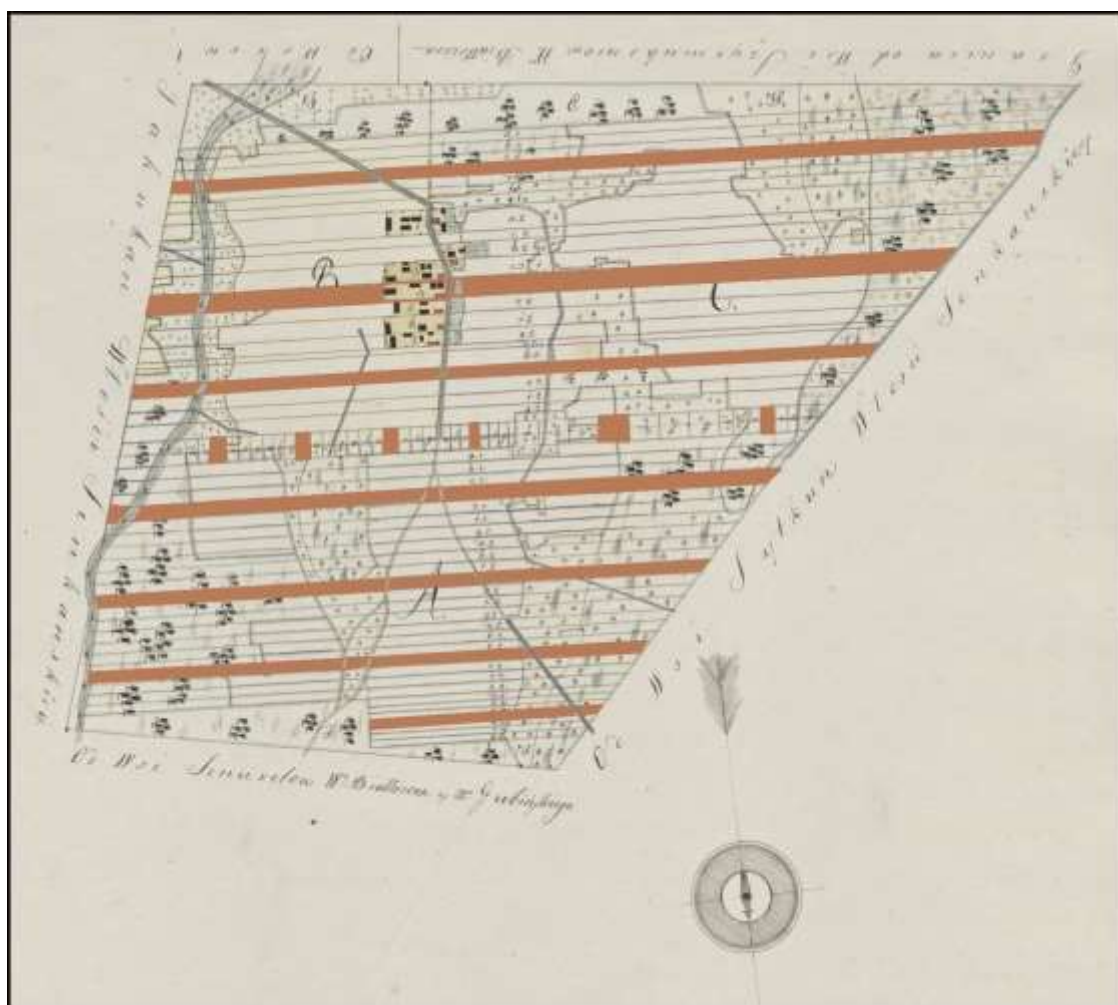
9 pav. Jasonių kaimo planas. 1812 m.
VUB Rankraščių skyrius

10 pav. Jasonių kaimo planas. 1865 m.
KTU biblioteka

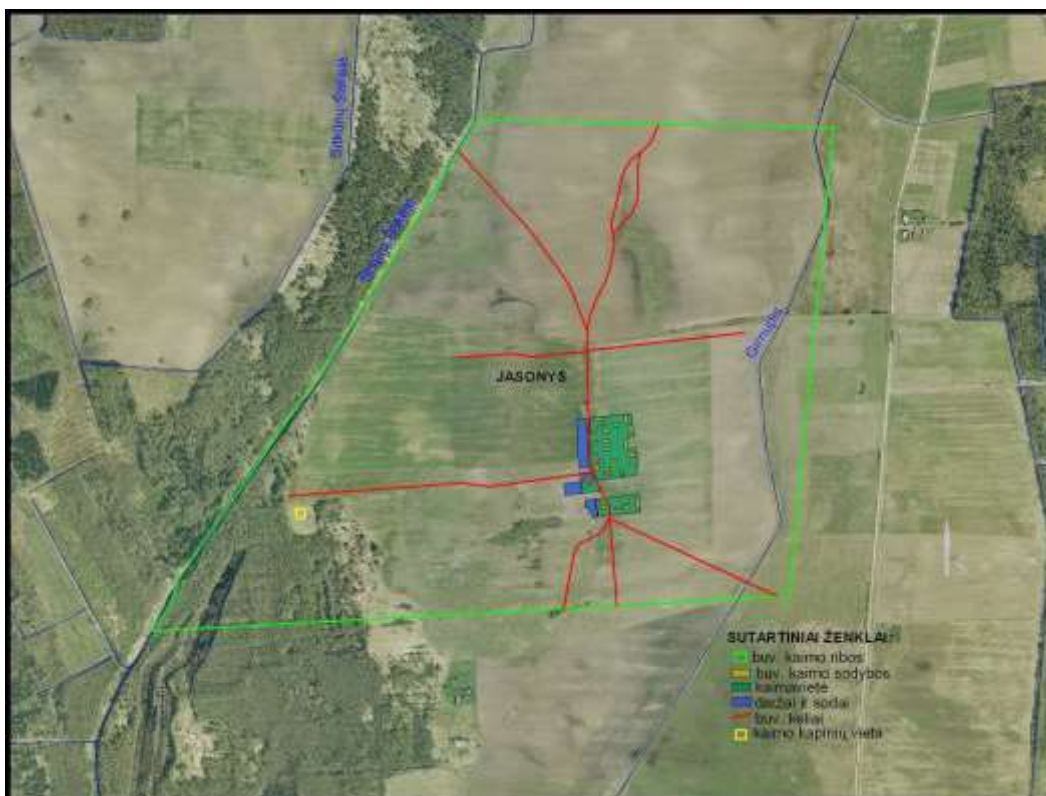
11 pav. 1812 m. Jasonių kaimo plane sužymėti vienam savininkui priklausę žemės sklypai.

12 pav. Jasonių kaimo vietoje (XXI a. aerofotonuotrauka) pažymėtas 1812 m. kaimo planas. Schemą parengė A. Skrupskelis

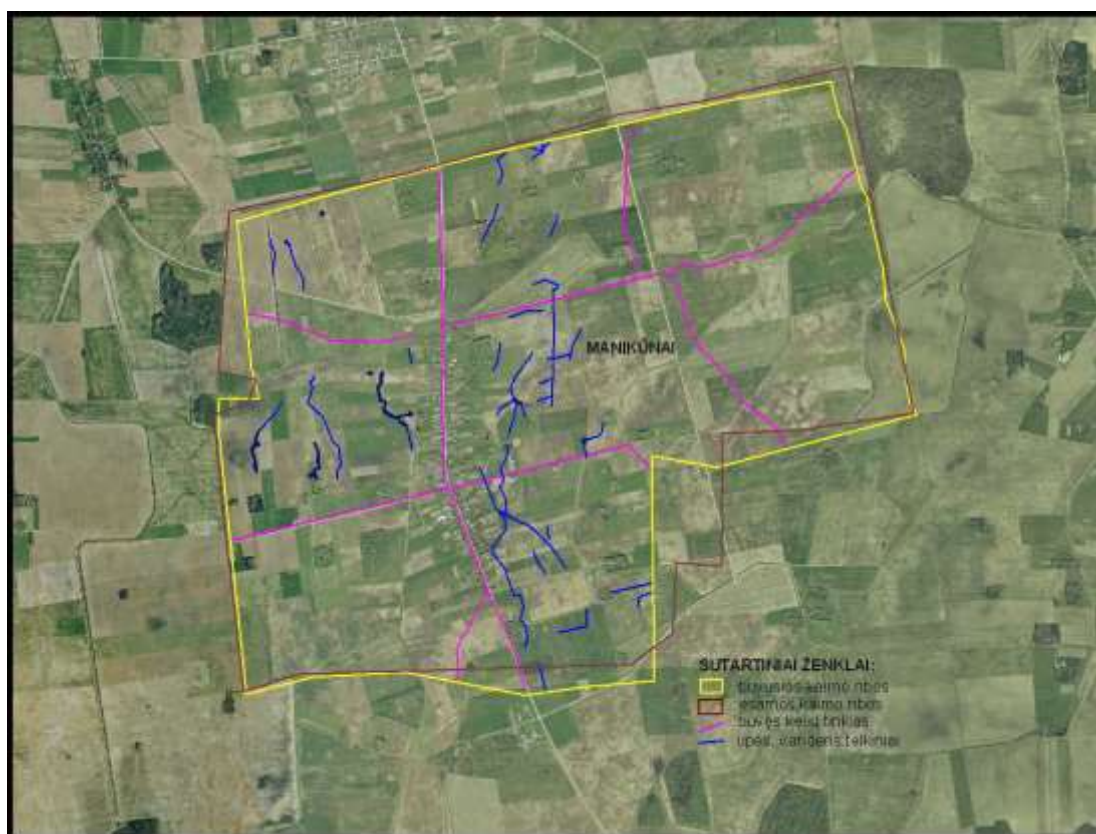
13 pav. Išnykusio Jasonių kaimo vietoje pažymėta buvusios kaimavietės vieta, buvęs kelių tinklas, kaimo sienų ribos, kapinių vieta. Schemą braižė A. Skrupskelis

14 pav. Manikūnų kaimo (Pasvalio r.) planas. 1869 m. LVIA

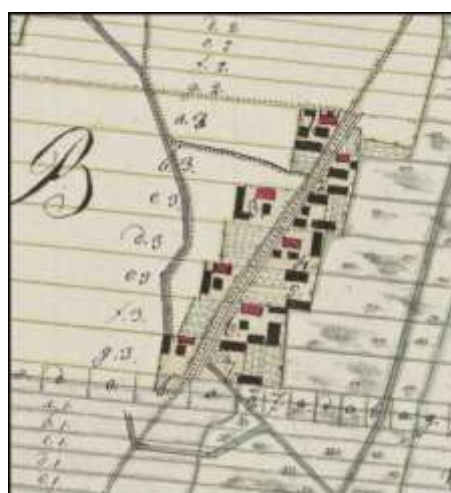
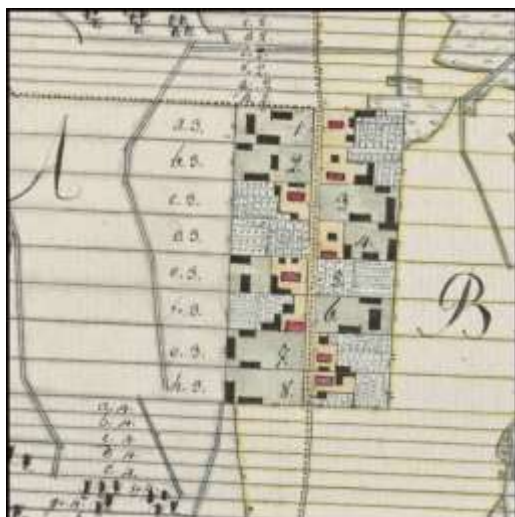
15 pav. Manikūnų kaimo vietoje (XXI a. aerofotonuotrauka) pažymėtas XIX a. kaimo kelių tinklas ir sienų ribos. Schema braižė A. Srupskelis

16 pav. Manikūnų kaimo vietoje (aerofotonuotrauka) pažymėtas XIX a. kaimo planas.

17 pav. 1812 m. Gelsvių, Spilgių, Mickaičių ir Sitkūnų kaimų (Pasvalio r.) užstatymo struktūra. VUB Rankraščių skyrius

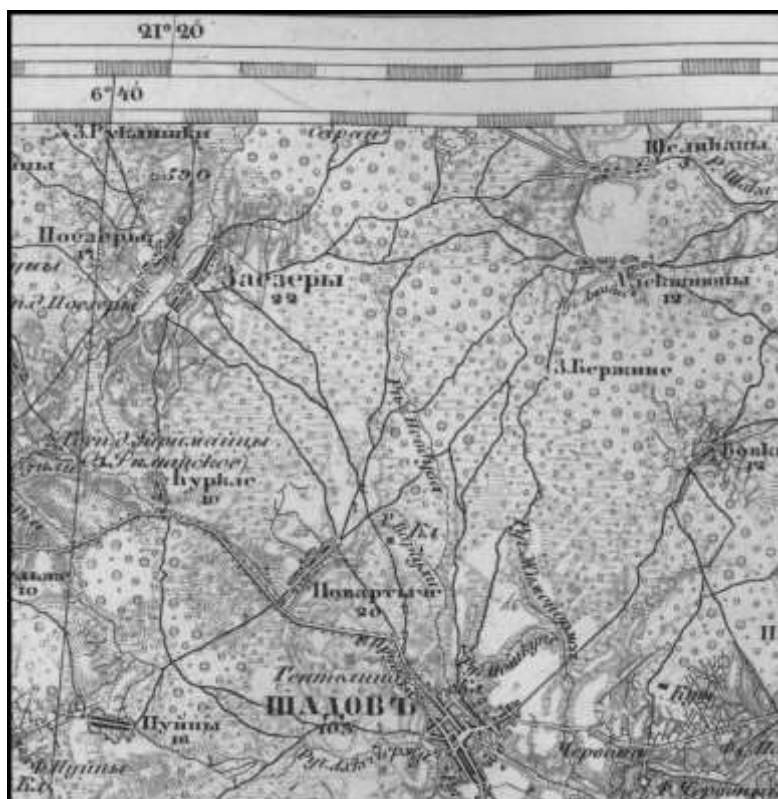

18 pav. *Pasvalio miesto ir jo laukų planas. 1850 m.*

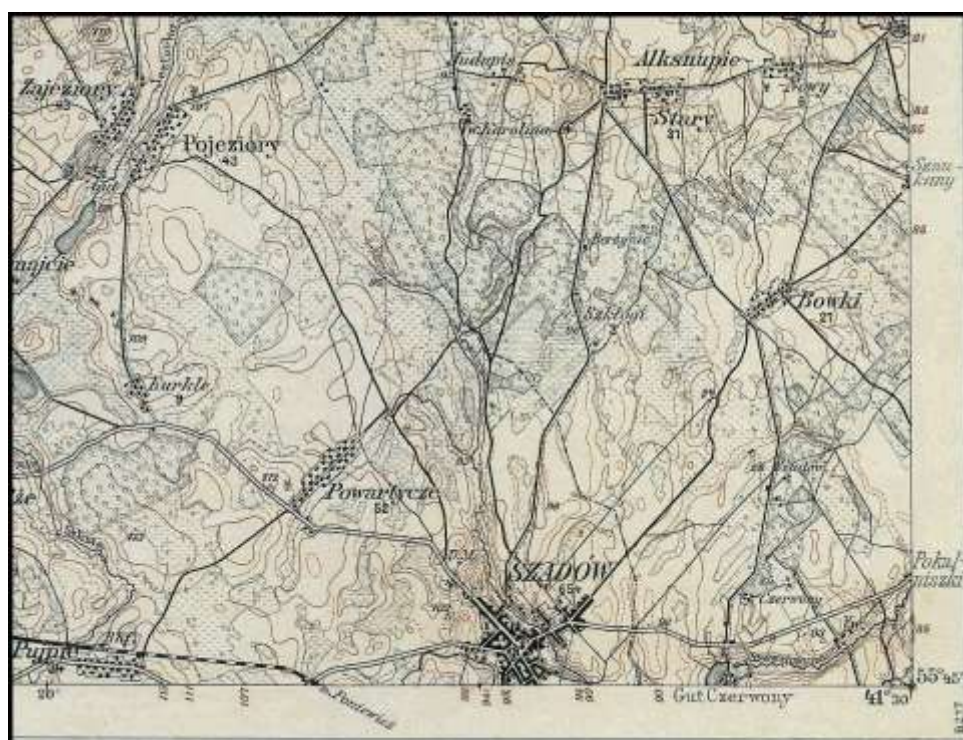
In BAGDONAS, J. *Mintys apie XVI a. valakų reformos ištakas.* Vilnius, 1979.

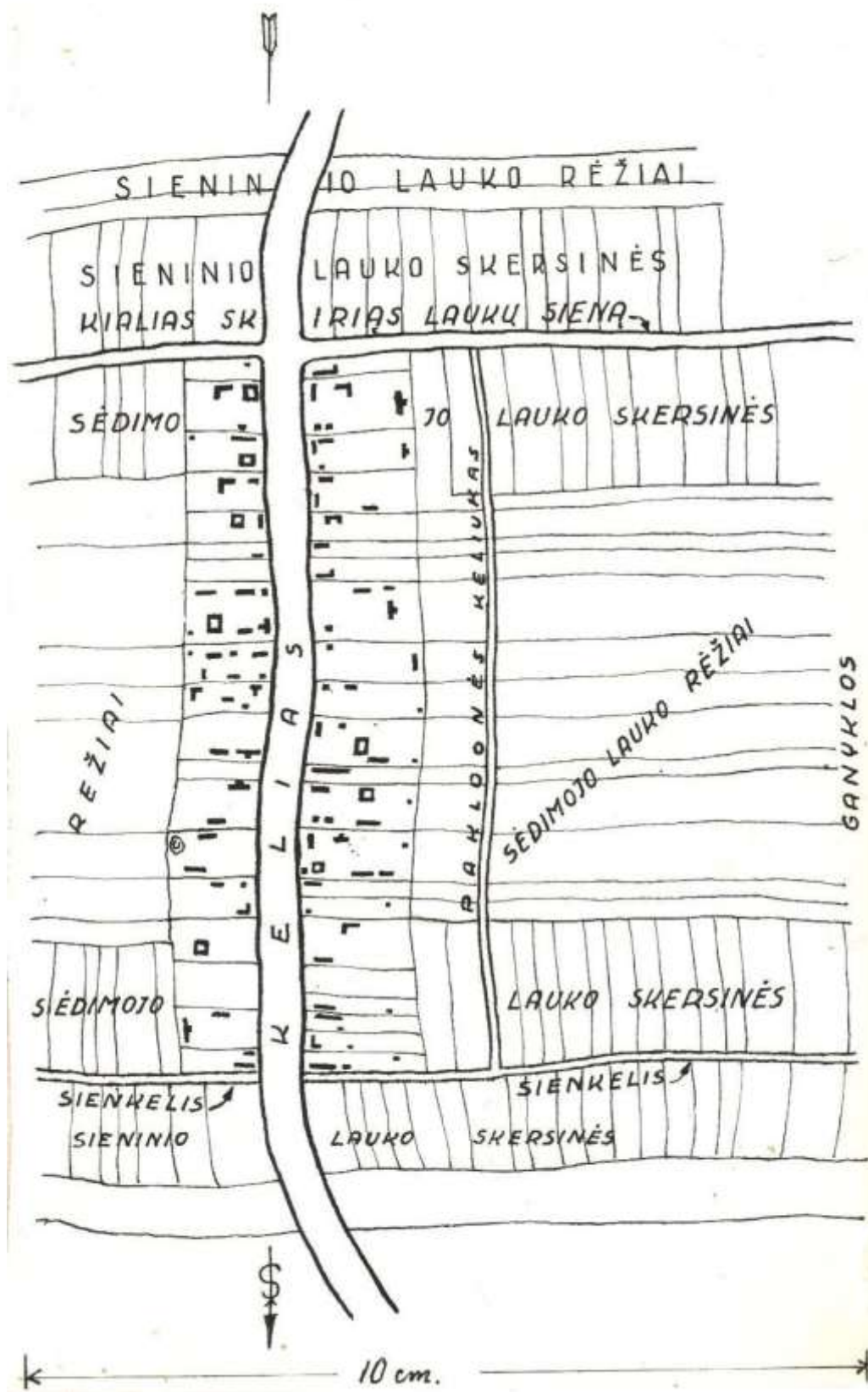
19 pav. Šeduvos miestelio apylinkių kaimai (Radviliškio r.) 1865 m. Kauno gubernijos trejų varstų žemėlapyje (1:126 000 mastelio)

20 pav. Šeduvos miestelio apylinkių kaimai (Radviliškio r.) 1915 m. Vakarų Rusijos žemėlapyje „Karte des Westlichen Russlands“ (1:100 000 mastelio, planšetas N 19)

21 pav. Paketurių gatvinio režinio kaimo (Kupiškio valsč.) schema. Apie 1941 m.
 ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

22 pav. *Pikelių gatvinio režinio kaimo (Tytuvėnų valsč.) aeronuotrauka. 1938 m.*
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

23 pav. *Abrieskų kaimo (Šiaulėnų valsčius) gatvė. 1935 m.*
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

24 pav. Štelmokų kaimo (Šiaulėnų valsčius) kraštovaizdis. 1937 m.
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

25 pav. Joniškaičių kaimo aeronuotrauka. 1935 m.
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

26 pav. Štelmokų kaimo (Šiaulėnų valsč.) sodybos užstatymo struktūra. 1937 m.
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

27 pav. Štelmokų kaimo (Šiaulėnų valsč.) sodybos užstatymo struktūra. 1937 m.
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

28 pav. Štelmokų kaimo (Šiaulėnų valsč.) sodybos užstatymo struktūra. 1937 m.
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

29 pav. Išdagiečių kaimo (Pakruojo r.) diendaržis. 1937 m. Fot. St. Vaitkus.
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

30 pav. *Minaičių kaimo (Kelmės r.) diendaržio vidus. 1938. Fot. St. Vaitkus.*
ŠAM Etnografijos skyriaus archyvas

31 pav. Diendaržinis tvartas (Pasvalio r.)
NČDM archyvas

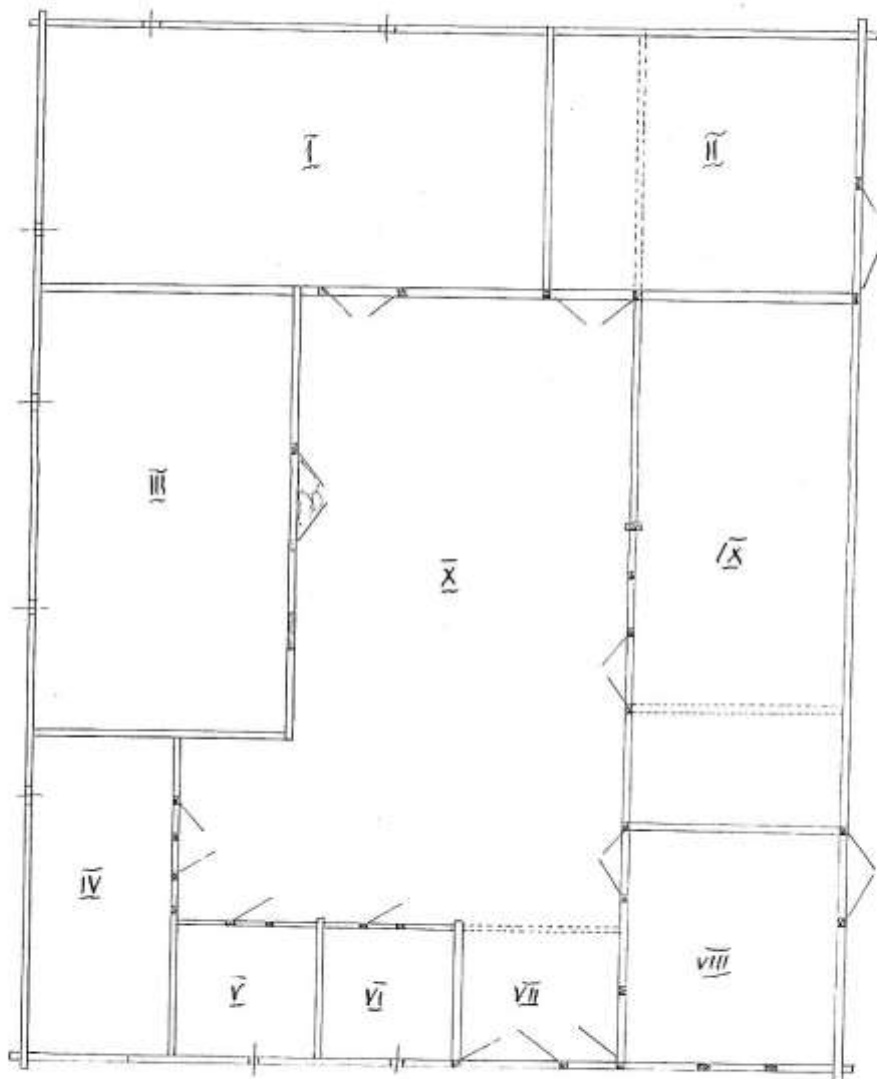

32 pav. Diendaržinio tvarto, stovėjusio Gražionių kaime, Radviliškio valsčiuje, planas. XX a. ketvirtas dešimtmetis. ŠAM

Kūtes - planas

Gražionių km.
Radviliškio r.
Vaitėkūno sod.
Mast. 1:150.

I Karių kūtė	VI Riešulinių
II Daržinė-pašar. ir sėnui	VII Jvazlavimas
III Arklių kūtė	VIII Vazonė
IV Riešulinių	IX Daržinė
V — " —	X Diendaržis

Dagol St. Vaitėkūno eskizinis brėžinys, braižo V. Šilichas.

33 pav. *Aleknaičių kaimo (Pakruojo r.) kapinės. 1935 m.*
ŠAM

34 pav. *Aleknaičių kaimo (Pakruojo r.) kapinės. 2013 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

35 pav. *Jakubonių kaimo (Pasvalio r.) kapinės. 2012 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

36 pav. *Jakubonių kaimo (Pasvalio r.) kapinės. 2012 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

37 pav. *Kelias. XIX a. pab.*

In *Stanisław Filibert Fleury 1858–1915. Fotografijos*. Vilnius, 2007

38 pav. *Kelias. XIX a. pab.*

In *Stanisław Filibert Fleury 1858–1915. Fotografijos*. Vilnius, 2007

39 pav. *Kaimo keliukas, vadinamas „išgena“.*
ŠAM

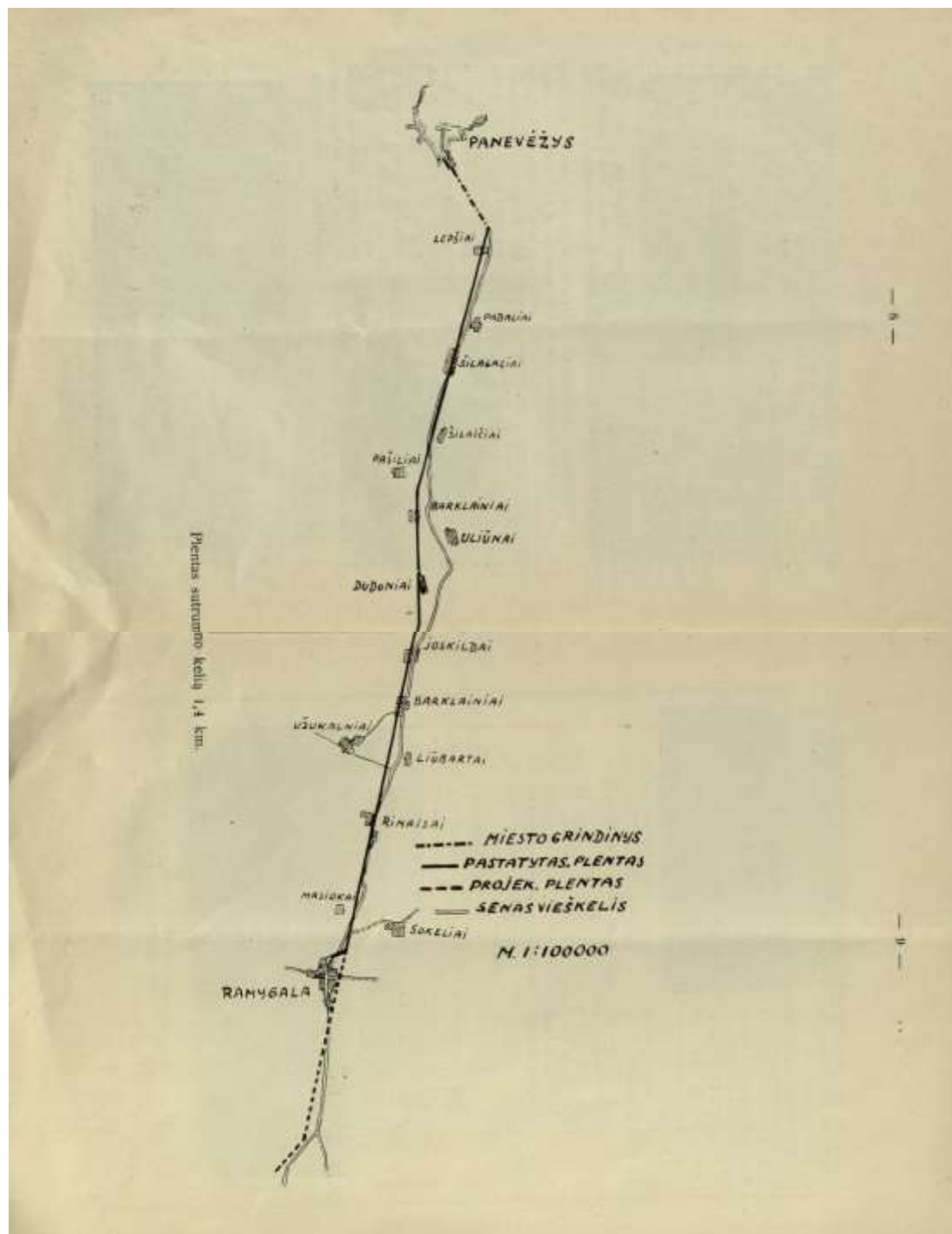

40 pav. *Smilgių kaimo gatvė (Pakruojo r.). 1934 m.*
ŠAM

41 pav. Plento Panevėžys – Ramygala schema. 1936 m. Tiesiant plentą ištiesinta senojo kelio trasa.

In *Plentas Panevėžys Ramygala*. Panevėžys. 1936, p. 8-9

42 pav. *Poškonių kaimo (Šalčininkų r.) gatvė ir užstatymo stuktūra. 2011 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

43 pav. *Poškonių kaimo (Šalčininkų r.) kluonai ir pakluonių keliukas. 2011 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

44 pav. *Rimašių kaimo (Šalčininkų r.) užstatymo struktūra. 2011 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

45 pav. *Rimašių kaimo (Šalčininkų r.) sodybos užstatymo struktūra. 2011 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

46 pav. *Rimašių kaimo (Šalčininkų r.) rėžiai. 2011 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

47 pav. *Rimašių kaimo (Šalčininkų r.) rėžiai. 2011 m.*
Fot. L. Prascevičiūtė

48 pav. Žižmų kaimo (Šalčininkų r.) gatvė. 2011 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

49 pav. Žižmų kaimo (Šalčininkų r.) sodybos užstatymo struktūra. 2011 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

50 pav. Žižmų kaimo (Šalčininkų r.) gatvė. 2011 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

51 pav. Žižmų kaimo (Šalčininkų r.) sodybos ūkinis kiemas. 2011 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

52 pav. Žižmų kaimo (Šalčininkų r.) kluonai. 2011 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

53 pav. Žižmų kaimo (Šalčininkų r.) pakluonių keliukas. 2011 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

54 pav. Žižmų kaimo Šalčininkų rajone rėžiai. 2011 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

55 pav. Žižmų kaimo (Šalčininkų r.) žemėvalda. 2013 m.
VĮ „Registrų centras“ duomenys

56 pav. Užusienyje įkurto Varniškių II kaimo (Utenos r.) sodyba. 2012 m.
Fot. L. Prascevičiūtė

57 pav. Žibartų kaimas (Radviliškio r.). Kaimo gatvė. Rėžinio gatvinio kaimo plano struktūra. 2006 m. Fot. L. Prascevičiūtė.

58 pav. Žibartų kaimas (Radviliškio r.). Kaimo gatvė. Sodybos planinė užstatymo struktūra. 2006 m. Fot. L. Prascevičiūtė.

59 pav. Žibartų kaimas (Radviliškio r.). Sodybos planinė užstatymo struktūra. 2006 m. Fot. L. Prascevičiūtė.

60 pav. Žibartų kaimas (Radviliškio r.). Kaimo gatvė. Režinio gatvinio kaimo plano struktūra. 2006 m. Fot. L. Prascevičiūtė.

61 pav. Žibartų kaimas (Radviliškio r.). Sodybos planinė užstatymo struktūra. 2006 m. Fot. L. Prascevičiūtė.

62 pav. *Gimbogalos kaimas (Radviliškio r.). Sodybos planinė užstatymo struktūra ir sodybos apželdinimo fragmentai. 2007 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

63 pav. *Gimbogalos kaimas (Radviliškio r.). Kaimo gatvė su apželdinimo fragmentais. 2007 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

64 pav. *Kaulinių kaimas (Radviliškio r.). Sodybos planinė užstatymo struktūra. 2007 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

65 pav. *Šniukonių kaimas (Radviliškio r.). Kaimo gatvė su apželdinimo fragmentais. 2007 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

66 pav. *Vėriškių kaimas (Radviliškio r.). Diendaržinio tvarto pamatai. 2007 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

67 pav. *Kleboniškių kaimas (Radviliškio r.). Kaimo gatvė. Rėžinio gatvinio kaimo plano struktūra. 2012 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

68 pav. *Kleboniškių kaimas (Radviliškio r.). Sodybos planinė užstatymo struktūra 2012 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

79 pav. *Kleboniškių kaimas (Radviliškio r.). Kaimo gatvės želdiniai. Rėžinio gatvinio kaimo plano struktūra. 2012 m. Fot. L. Prascevičiūtė.*

SUTRUMPINIMAI

KTUB – Kauno technologijos universiteto biblioteka

NČDM – Nacionalinis M.K. Čiurlionio dailės muziejus

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

ŠAM – Šiaulių „Aušros“ muziejus

VUB – Vilniaus universiteto biblioteka